

ISSN 2413-2004

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҚАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия гуманитарных наук

EDUCATION AND SCIENCE MINISTRY OF TAJIKISTAN REPUBLIC
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Humanitarian Sciences

№1 (82), 2020

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи № 065/МЧ-97 аз 31.05.2018).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмии пешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016) ва КОА-и назди Президенти ҶТ (аз ноябри соли 2018), ки чопи муҳимтарин дастовардҳои илмии рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмии Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шокиров Т.С., доктори илмҳои филология, профессор
Азимова М.Н., доктори илмҳои филология, профессор; Бобоҷонова Р., доктори илмҳои филология, профессор; Ғиёсов Н.И., номзади илмҳои филология, дотсент; Дубовитский В.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Зоҳидӣ Н.Ш., доктори илмҳои филология, профессор; Исомитдинов Ҷ.Б., номзади илмҳои таърих, дотсент; Катсев А.С., доктори илмҳои филология, профессор; Мирбобоев А.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоев Н.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоюнус М., доктори илмҳои филология, профессор; Муқимов М.А., доктори илмҳои филология, профессор; Нағзибекова М.Б., доктори илмҳои филология, профессор; Насриддинов Ф.А., доктори илмҳои филология, профессор; Раҳимов М.А., доктори илмҳои таърих, профессор; Ҳакимова Б.Н., номзади илмҳои филология, дотсент (котиби масъул); Ҳасанов А.А., доктори илмҳои филология, профессор; Пирумиоев Х.П., доктори илмҳои таърих, профессор; Пянков И.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Раҳимов Н.Т., доктори илмҳои таърих, профессор; Салимов Р.Д., доктори илмҳои филология, профессор; Яъқубов Ю.Ё., доктори илмҳои таърих, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство № 065/М/Ь-97 от 31.05.2018)*

Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в июне 2016 г.), и в Перечень изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора наук

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Шокиров Т.С., доктор филологических наук, профессор

Азимова М.Н., доктор филологических наук, профессор; Бабаджанова Р., доктор филологических наук, профессор; Гиясов Н.И., кандидат филологических наук, доцент; Дубовицкий В.В., доктор исторических наук, профессор; Захиди Н.Ш., доктор филологических наук, профессор; Исомитдинов Ж. Б., кандидат исторических наук, доцент; Кацев А.С., доктор филологических наук, профессор; Мирбобоев А.К., доктор исторических наук, профессор; Мирзоев Н.М., доктор исторических наук, профессор; Мирзоюнус М., доктор филологических наук, профессор; Мукимов М.А., доктор филологических наук, профессор; Нагзибекова М.Б., доктор филологических наук, профессор; Насриддинов Ф.А., доктор филологических наук, профессор; Пирумишоев Х.П., доктор исторических наук, профессор; Пьянков И.В., доктор исторических наук, профессор; Рахимов Н.Т., доктор исторических наук, профессор; Рахимов М.А., доктор исторических наук, профессор; Салимов Р.Д., доктор филологических наук, профессор; Хакимова Б.Н., кандидат филологических наук, доцент (ответственный секретарь); Хасанов А.А., доктор филологических наук, профессор; Якубов Ю.Ё., доктор исторических наук, профессор.

© ТГУПБП, 2020

The journal "Bulletin of TSULBP" based in 2000 is issued no less than 4 times a year in Tajik, Russian and English

*The journal is registered in the Ministry of Culture of Tajikistan Republic
(Licence №065/ MJ-97 from 31.05.2018)*

The journal is included into the Inventory of leading scientific journals and editions being under the auspices of Russian Federation Ministry of Education of Science supervising the Higher Attestation Commission (since June 2011, reregistered in June 2016); the edition being included also into the Inventory of HAC publications under the auspices of Tajikistan Republic President (since November 2018) major scientific results presented in dissertations challenging for Doctor's of Candidate's degree being bound to be published in the present periodical.

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Shokirov T.S., Dr. of Philology, Professor

Azimova M. N., Dr. of Philology, Professor; Babadjanova R., Dr. of Philology, Professor; Ghiyasov N.I., candidate of philological sciences, Associate Professor; Dubovitskiy V. V., Dr. of History, Professor; Yokubov Yu. Yo., Dr. of History, Professor; Zokhidi N. SH., Dr. of Philology, Professor; Isomiddinov Dj. B., candidate of historical sciences, Associate Professor; Kateyev A. S., Dr. of Philology, Professor; Mirboboyev A. K., Dr. of History, Professor; Mirzoyev N. M., Dr. of History, Professor; Mirzoyunus M., Dr. of Philology, Professor; Mukimov M. A., Dr. of Philology, Professor; Nagzibekova M. B., Dr. of Philology, Professor; Nasridinov F. A., Dr. of Philology, Professor; Rakhimov M. A., Dr. of History, Professor; Rakhimov N. T., Dr. of History, Professor; Hakimova B.N., candidate of philological sciences, Associate Professor (Responsible Secretary); Hasanov A. A., Dr. of Philology, Professor; Pirumshoyev Kh. P., Dr. of History, Professor; Pyankov I. V., Dr. of History, Professor; Salimov R. D., Dr. of Philology, Professor.

07 00 00 ИЛМҶОИ ТАҶРИХ ва АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ и АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

07 00 02 ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ
07 00 02 HOME HISTORY

УДК 93
ББК 63.5(5Т)-3

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА С ИМПЕРИЕЙ ЦИНЬ *Турсунов Бустон Рахмонович, к. и. н., доцент кафедры истории Отечества и археологии ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд) E-MAIL: 7561172@mail.ru*

МУНОСИБАТҶОИ ДИПЛОМАТИИ ХОНИГАРИИ ҚЌКАНД БО ИМПЕРИЯИ СИН *Турсунов Бўстон Раҳмонович, н.и.т., дотсенти кафедраи таърихи Ватан ва археологияи МДТ «ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

DIPLOMATIC RELATIONS OF KOKAND KHANATE WITH TSIN EMPIRE *Tursunov Buston Rakhmonovich, candidate of historical sciences, Associate Professor of the department of home history and archeology under the SEI "KhSU named after acad. B. Gafurov" (Tajikistan, Khujand)*

Ключевые слова: *Восточный Туркестан, империя Цинь, Кокандское ханство, семейство «ходжагон», опровержение вассалитета Коканда, договор Коканда с Китаем, кокандские правители*

Целью является изучение сложных дипломатических отношений между империей Цинь (1644-1910 гг.) и Кокандским ханством (1709 – 1876 гг.). Отмечено, что дипломатические отношения между ними были установлены после захвата империей Восточного Туркестана в 1759 г. и усиления опасности экспансии Китая в Кокандское ханство. В начале империя Цинь не признавала Коканд равным себе, поэтому большинство исследователей считают Коканд вассалом империи Цинь. Приведены факты, которые опровергают сложившееся мнение. Приводится сведение, что Китай ежегодно платил Коканду 200 ямбов серебром за содержание под домашним арестом бывших правителей Восточного Туркестана – семейства «ходжагон». На основе исторических источников доказывается, что с 20-х годов XIX в. положение изменилось. В результате успешных военных действий Коканда империя Цинь была вынуждена не только считаться с Кокандом, но и 23 января 1832 г. подписала унижительный для неё договор. Теперь Восточный Туркестан, номинально подчиняясь Китаю, платил налоги Кокандскому ханству.

Калидвожаҳо: Туркистони Шарқӣ, империяи Син, хонигарии Қўқанд, хонаводаи хоҷагон, раддияи тобеияти Қўқанд, шартномаи Қўқанд бо Хитой, ҳокимони Қўқанд

Муносибатҳои дипломатии байни империяи Сини Хитой (солҳои 1644-1910) ва хонигарии Қўқанд (1709-1876) тадқиқ карда мешавад. Қайд шудааст, ки муносибатҳои дипломатӣ байни ин давлатҳо баъди забти Туркистони Шарқӣ аз ҷониби империяи Син дар соли 1759, Хитой бо давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳамсарҳад мешавад ва хавфи ҳучуми он ба давлатҳои Осиёи Марказӣ зиёд мегардад, барқарор гардидааст. Дар ибтидо империяи Син хонигарии Қўқандро ба худ баробар намедонист. Бинобар ин аксари муҳаққиқон Қўқандро тобеи империяи Син мешумориданд. Дар раддияи ин ақида далелҳо оварда шудаанд. Дар бобати ҳар сол, ба қўқандиён 200 ямб нуқра барои дар асири нигоҳ доштани хонаводаи «хоҷагон» супоридани Хитой маълумот зикр шудааст. Мувофиқи шартнома, Туркистони Шарқӣ расман ба Син итоат карда, андозро ба хазинаи хонигарии Қўқанд месупорид. Дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ исбот карда шудааст, ки вазъият аз солҳои 20-уми қарни XIX тағйир ёфтааст. Ба тӯфайли амалҳои ҳарбии бомуваффақияти Қўқанд империяи Син маҷбур гардид на танҳо хонигариро эътироф кунад, балки 23 январӣ соли 1832 шартномаи барояи таҳқиромезро имзо намояд.

Keywords: Eastern Turkestan, Tsin empire, Kokand Khanate, the “khojagon” family, refutation of Kokand vassality, Kokand agreement with China, Kokand rulers

The main purpose of the article is to study the complex diplomatic relations between Tsin Empire (1644-1910) and Kokand Khanate (1709 - 1876). It is underscored that diplomatic relations between them were established after the empire had seized Eastern Turkestan in 1759 and increased the danger of China's expansion into Kokand khanate. Initially, Tsin empire did not recognize Kokand as an equal, therefore, most researchers consider Kokand to be a vassal of Tsin empire. The facts that refute the prevailing opinion are given in the article. The author adduces the fact that China annually paid Kokand 200 silver yambs for keeping under house arrest the former rulers of Eastern Turkestan - the Khojagon family. Proceeding from historical sources, the author of the article proves that since the 20-ies of the XIX-th century the situation changed. As a result of the successful military operations of Kokand, Tsin empire was forced not only to reckon with Kokand, but it signed a humiliating agreement on January 23, 1832 either. Since that time, Eastern Turkestan nominally subordinate to China paid taxes to Kokand Khanate.

Кокандско-китайские отношения в XVIII – XIX вв. являлись одной из сложных страниц в истории народов Центральной Азии. В данной работе мы рассматриваем китайско-кокандские отношения, которые охватывают более ста лет истории Отечества. Эти отношения начались в 1759 г. и продолжались до последних дней существования Кокандского ханства (1709-1876 гг.). Отношения сторон к Восточному Туркестану¹ являлись ключевым вопросом в двусторонних отношениях Коканда с Китаем. После вторжения империи Хань в Давань в конце II в до н.э. (в 104, 101 гг. до н.э.) и до начала новой эпохи в истории (если не принимать во внимание сражение под Таразом при Абу

¹ Регион расположен в Центральной Азии и охватывает территорию в 1, 82 млн км. кв. В исторических хрониках он назывался по-разному: Муғулистан (не Монголия), Кошгар, Восточный Туркестан, Китайский Туркестан, Малая Бухара (Нан-Лу), Алтишаар – шесть городов, Эттишаар – семь городов, Уйғуристан, Синьцзян (Новая территория).

Муслиме Марвази в 741 г. и поражение китайцев), Китай как никогда был близок к Центральной Азии. С 1859 г., с захватом территории Восточного Туркестана империей Цинь, Китай впервые стал соседствовать с государствами Центральной Азии. В результате были установлены дипломатические отношения между Кокандом и Маньчжурской Циньской империей Китая, и это сразу же стало одним из важных направлений внешней политики Кокандского владения. В тот момент усилилась опасность экспансии Циньского государства в Коканд, поэтому правители Коканда старались всегда быть в контакте с Китаем, внимательно следили за его продвижением на запад. Двусторонние контакты Коканда с Китаем особенно усилились в приграничных районах и в большинстве случаев имели только торгово - экономический характер.

Учитывая значимость дипломатических отношений Коканда с Китаем, некоторые исследователи делят их на три степени - высшую, среднюю и низшую [14, с. 125]. Высшая степень отношений установилась между правителем Коканда и императором Цинь. До Умар-хана кокандские посольства 23 раза были на приёме у циньских императоров. Средняя и низшая степень отношений установилась между Кокандом и правителями Восточного Туркестана, куда входили Кашгар, Хутан и Яркенд. Правители Коканда регулярно отправляли посольства в Кашгар.

Но на начальном этапе эти дипломатические отношения были неравными. Это было явно связано с оккупационной политикой циньских императоров в Восточном Туркестане [14, с. 125]. В 1760 г. было отправлено первое кокандское посольство, установлены дипломатические отношения с династией Цинь, правившей в Китае (1644-1910 гг.) [3, с.13]. Только в период правления Эрдона-бия (1753-1770) [4, с.19] в Пекин восемь раз были отправлены посольства. Имена послов Эрдона-бия – Тухта Мухаммад и Боймухаммад, и их приём у императора и торжество, устроенное в их честь императором, зафиксированы в источниках [15, с. 243-244]. Кокандских послов принимали и в Кашгаре; получив продукты и деньги на дорожные расходы, они отправились в Яркенд, а после переправы через р. Тарим – в г. Кумул; снова получив продукты на дорогу, они двинулись в Пекин. В литературе часто отмечалось подчинённое положение Эрдона-бия по отношению к Пекину. В советской и постсоветской литературе этот период истории Кокандского ханства отмечался как эпоха вассалитета Коканда по отношению к Циньской империи.

Но также в китайских документах имеются сведения о требовании Циньской империи выдать Саримсака-ходжу, потомка прежних правителей Восточного Туркестана, на которое кокандские правители Эрдона-бий и Норбута-бий дали отказ [12, с. 203]. За изоляцию и неприкосновенность кашгарских ходжей Коканд ежегодно «...получал от китайцев до 200 ямбов и другие подарки» [9, с. 320]. Что касается термина «ямб», возникшего от китайского слова «ёмбу», то дословно он переводится как «начало сбора богатства», по размеру это были 10, 20 и 50 лян серебра [15, с. 242-244].

По принятым китайско-циньской династией правилам, зарубежные государства по своему положению делились на внешние вассальные (по-китайски – «вайан») и на внутренние вассальные государства (по-китайски - «пиньфан») [15, с. 245]. В китайских источниках Коканд относят ко второй группе – внутреннее вассальное государство. Именно эти сведения, возможно, были для историков основанием говорить о вассальном положении Коканда. Но анализ дальнейших отношений Китая с Кокандом согласно источникам даёт основание опровергнуть эту версию. В переписке правителей двух государств циньские правители часто делали кокандским правителям безответные замечания

за самовольную независимую политику: Эрдона-бию, Норбута-бию, а позднее - Алимхану. В ответ ни один из этих правителей Коканда не отчитывался перед богдаханом (так называли всех императоров Цинь в Коканде). Это означает, что кокандские правители, хотя бы символически, не признавали циньской власти над Кокандом [15, с.242-244].

Наоборот, факты указывают на умелую дипломатическую политику Эрдона-бия с соседями, и с Циньской империей в частности. При Норбута-бие (1770-1800 гг.) Коканд продвинулся еще дальше. В результате дипломатических отношений в 1770 г. в Пекине от имени Норбута-бия побывал посол по имени Боймат (Бой Мухаммад), а в 1782-1783 гг. - посол Абулькасим [15, с. 246]. В результате Коканд получил право иметь своего представителя в Восточном Туркестане. Его основной функцией была защита прав и интересов кокандских торговых представителей. Называли его «Худойдо» (в переводе с манчжурского слово означало «савдо оксоколи – «представитель-старейшина торговли») [15, с. 246].

В свою очередь представитель Умар-хана, человек по имени Мирза Аббас, являлся постоянным представителем при наместнике Шингджонского автономного района [14, с. 125]. В источниках имеются сведения о назначении Умар-ханом своего представителя в Кашгар, его называли «вакил ад-давлат», что в переводе означало «представитель государства» [22, с. 173], так как он должен был быть осведомлён о положении торговых представителей Коканда. Имеются сведения о дипломатических отношениях Умар-хана с Циньской империей. Умар-хан дважды отправлял туда послов: в первый раз – в 1814 году, а во второй раз – в 1820 г., с целью создать условия для торговли в Восточном Туркестане. Но циньские наместники не всегда поддерживали намерения Умар-хана о расширении полномочий кокандцев при торговле с Восточным Туркестаном, иногда грубо отклоняя его предложения [12, с. 204-205]. О регулярных дипломатических отношениях с Циньской империей говорит существование в Коканде постоянной китайской дипломатической миссии. Побывавший в 1813 г. на приеме у Умар-хана представитель русской дипломатии Ф. Назаров, несколько раз упоминая посла Циньской империи, пишет об этом: «За нами под навесами сидели послы Китая, Хивы, Бухарии, Сарсауса (Шахрисабз – Т.Б.) и восточных горских персиан» [21, с. 42.; 5, с. 344].

С течением времени положение изменилось: в своё время Умар-хан всего-навсего просил разрешения поместить в Кашгаре двух аксакалов – своих представителей, с целью контролировать дела андижанских купцов, и получил отказ. Китайские наместники грубым тоном отвергли просьбу Умар-хана, намекая на то, чтобы тот знал своё место, не приравнивал свое положение к положению богдахана [12, с. 205].

С середины 20-х годов XIX в. начался новый этап в отношениях Коканда с Китаем. Он был связан с несколькими причинами: во-первых, с расширением территории и укреплением ханства. В первой четверти XIX в. владения Коканда выходят за рамки Ферганской долины, ханство становится одним из крупных государств Центральной Азии. Во-вторых, изменения в отношениях были связаны с семейством «ходжей» - бывших правителей Восточного Туркестана. О ходжах Туркестана более подробные сведения имеются в исторических хрониках и литературе. Возникновение семейства «ходжей» связано с именем Махдума Аъзама Косони, который за свои познания в исламском мистицизме, называемом тасаввуф – суфизм, приобрел огромный авторитет в Бухаре - центре исламского мистицизма Центральной Азии. После перехода в Кашгар он обрел всеобщую любовь местного населения, получил поместье от местного правителя. После него его наследники – сыновья Имам-калон и ходжа Исхок Вали, обрели такое же

уважение, как и Махдум Аъзам, вокруг каждого из его сыновей собрались сторонники. Сторонников Имама-калона называли «ишкия», а последователи ходжи Исока Вали получили название «исокия», также их называли «октоглик» - белогорцы и «коратоглик» - черногорцы. Таким образом, под влиянием двух направлений в исламе возникли две противоборствующие группы, вначале в религии, а позднее, когда влияние двух партий распространилось на шесть городов, противоборство приобрело политический характер. Кашгарский хан Исмаил был сторонником черногорцев, поэтому, недовольный повышенным вниманием хана черногорцев к главе белогорцев Аппак-ходже, ходжа покинул Кашгар. Он перешел в Кашмир, а оттуда - в Тибет, там познакомился с буддийским далай-ламой и обрел у него авторитет. В результате, по просьбе далай-ламы правитель Джунгарии хонтайджи Галдан проник в Кашгар и, в 1678 г. захватив Малую Бухару, передал власть Аппак-ходже. Семейство ходжей ежемесячно платило джунгарам четыреста тысяч тенге и до прихода китайцев было независимо во внутреннем управлении (1759). Политическая борьба между ходжами продолжалась до середины следующего столетия. С 1678 по 1859 год продолжалась борьба между белогорскими и черногорскими ходжами, которые не уступали друг другу. Накануне завоевания Джунгарии Китаем противоборство ходжей усилилось. Глава черногорских ходжей Джахон-ходжа был вынужден оставить Яркенд и вместе с семейством направиться в Индию. Белогорский ходжа Бурханиддин, овладев Яркендом, отправил отряд за ходжой Джахоном, все члены семейства главы черногорцев, кроме его сына Назара-ходжи, который сумел бежать в Индию, были пойманы, перевезены в Яркенд и через несколько дней казнены.

После захвата Джунгарии (в 1758 г.) китайские войска под командованием илийского цзан - цзюна Чжаохоя проникли в Кашгар, ходжа Бурханиддин с братом Ханходжой безуспешно боролись с оккупантами. После поражения они бежали в Бадахшан в надежде получить передышку и собрать свежие силы. Правитель Бадахшана Султан-шах (китайцы называли его Султанша), с целью страховки отрубил ходжам головы и отправил их китайцам. Из потомков ходжей в живых остался только малолетний сын Бурханиддина Саримсак-ходжа.

Китайцы продвигались в Дашти Кипчак, ханы Малого и Среднего Джужа Нурали и Аблай признали себя их вассалами [10, с.136]. Потомок белогорских ходжей Саримсак-ходжа и его сын Джахангир-ходжа проживали в Коканде. По просьбе империи Цинь семейство ходжей находилось под домашним арестом, за что Коканд ежегодно получал 200 ямбов серебром [5, с. 344]. Все началось во второй половине 20-х годов XIX в. Джахангир-ходжа, сын Саримсака-ходжи, выехавший из Коканда под предлогом охоты на перепёлок в ауле киргизского племени чонбагишей, бежал в Бадахшан. Получив поддержку правителя Бадахшана, он вместе с двенадцатью англичанами [8, с. 341.; 5, с. 347-348], сопровождавшими его, направился в кочевья киргизов, укрепившись в урочище Сарикул, и там к нему присоединились киргизские бии племени саяк Атантай и Тайлак (родов кобы, бассыз и пр.). Объединив сторонников, он проник в Восточный Туркестан, уничтожив в узком ущелье семитысячное войско амбанов Кашгара [6, с. 351]. В этом сражении только 20 китайцев сохранили жизнь бегством, остальные были перебиты [5, с. 344]. Джахангир-ходжа продвигался дальше, умножив число сторонников и продолжая освободительную войну против Циньской империи. День за днем положение менялось: освободительная борьба распространялась по всей территории Восточного Туркестана. Войсками Джахангира - борцами за свободу Родины и веры - командовал его сподвижник,

андижанец Иса-датха. В 1826 г. на берегу р. Тюмень произошла битва с китайцами, в которой последние были наголову разбиты [12, с. 205]. Десятитысячное войско китайцев во главе с кульджинским цзян-цзюном - главнокомандующим - пало на поле боя под Кашгаром. Был убит хакимбек Кашгара Маметсеит – ван. Миф о непобедимости войск Сына Неба – владыки Поднебесной потерял былое значение. Иса-датха и его брат Муса захватили города Янигисар, Яркенд, Хотан [8, с. 341]. Джахангир сел на трон в Кашгаре, ему было сорок три года [5, с. 344], за проявленный героизм и заслуги Иса-датха был назначен на должность мигбаши, т.е. стал вторым человеком во вновь созданном государстве. Началось создание структуры государственного управления по образцу Коканда. Антицинское движение распространяется по всей территории Восточного Туркестана, восставшие, уничтожив циньские гарнизоны, присоединились к Джахангиру. Снарядив 10-тысячную армию, Мухаммад Али-хан [7, с. 321.; 8, с. 345] «...для помощи или для овладения сокровищами, там собранными...» [7, с. 321], тоже организовал поход в Кашгар, объявив против иноверцев священную войну – «джихад». В этом походе активно участвовали его дяди по матери Холбек-кушбеги, Фозилбек-баходир, а также вельможи Шохи-кушбеги, Мухаммад Шариф и правители Маргилана, Намангана, Чуста, Худжанда, Ура-Тюбе, Джизака и Ташкента со своими военными подразделениями [20, с. 93].

За эти действия Мухаммад Али-хан получил высокий титул газия («гозий» – борец за веру). Хотя его поход не увенчался успехом, «...желание скорого завладения и славы не позволило ему действовать согласно и единодушно с ходжой» [20, с. 93]. Поссорившись с Джахангиром-ходжой, не овладев крепостью Гульбог [11, с. 115, 351], где оборонялись китайцы, в конце августа 1826 г. Мухаммад Али-хан вернулся в Коканд. Но три тысячи добровольцев из его войск остались в Кашгаре с целью поддержать мусульман в войне против иноверцев. Общие потери вместе с оставшимися борцами за веру составляли 3600 человек [7, с. 321]. Через месяц после похода Мадали-хана Джахангир-ходжа все-таки захватил крепость Гульбог, установив свою власть над основной частью Восточного Туркестана. Китайцы попали в плен и были перебиты, кроме тех, кто принял ислам, а также были оставлены в живых дунгане. «... В доказательство того, говорят, ходжа послал несколько человек пленных китайцев в Кокан и урютюпинскому правителю» [7, с. 321]. Число китайских пленных было более 400 человек [8, с. 341].

Как отмечают источники, Джахангир-ходжа не был готов принять ответственный пост – править вновь образованным государством. Поэтому, вместо того, чтобы создать и укрепить административную государственную систему управления в Восточном Туркестане, он полностью отстранился от государственных дел, в результате чего через девять месяцев был свергнут и вынужден заново бежать в Алай. «...Но через несколько времени Исак-ван послал своих агентов к ходже, говоря, что передаст ему город, и с помощью бия чонбагышей рода машак обманом захватил ходжу и передал китайцам» [8, с. 341]. Джахангир-ходжа был выслан в Пекин, где его жестоко казнили. После подавления восстания китайцы потребовали от Коканда выдачи потомков Джахангира-ходжи за вознаграждение в 1000 слитков серебра. Но Мадали-хан ответил отказом на требование китайцев [12, с. 207]. В результате дипломатические отношения между Кокандом и Китаем осложняются и в 1828 г. из Восточного Туркестана были высланы кокандские купцы, объявлено экономическое эмбарго против Коканда. В результате в короткий срок были прекращены все отношения с Китаем, что привело к резкому осложнению экономического положения Коканда. Кокандцы были вынуждены установить торговлю с Китаем через

Россию. Первые караваны из 600 верблюдов с товарами, прибывшие из Средней Азии в Сибирь, в Петропавловск, означали объем торговых отношений региона с Китаем. Генерал-губернатор П.М. Капцевич в связи с прекращением торговли между Китаем и Кокандом предлагает министру торговли империи К.В. Нессельроде проект, в котором, по его мнению, Россия должна играть роль посредника в торговле между сторонами [7, с. 322]. Это было выгодно для России, так как пополняло казну империи, одновременно усиливая ее роль в регионе. Но процесс административного оформления данной проблемы в России затянулся.

В результате в Коканде единственный выход из положения видели в войне с Циньской империей. С этой целью Мадали-хан готовился к военному походу, из Бухары был вызван старший брат ходжи Джахангира – Мадьюсуф-ходжа. Мухаммад Али-хан хотел заново овладеть Восточным Туркестаном с помощью семейства ходжей. Поход начался в сентябре и продолжался до ноября 1830 г., в нем Мухаммад Али-хан непосредственно не участвовал, а отправил своих самых способных военачальников. В русскоязычных источниках численность войска показана в двести тысяч, «...которое состоит из кокандцев, бухарцев и ташкентцев, а некоторые говорят – из одних каратендигов (возможно, слово возникло от «каратондук» – «чернокафтанник», так называли в то время жителей Каратегина и Дарваза)» [6, с. 350]. На этот раз 30-тысячное войско кокандцев, которым командовали Хаккул-мингбаши и ташкентский наместник Лашкар-кушбеги, проникло в Кашгар. В исторических источниках отмечена активная деятельность Мадьюсуфа-ходжи (в источниках его имя также отмечается в форме Юсуф-ходжа), его призыв к священной войне – газавату, обращенный к киргизам Или и Андижана. Активное участие в освободительной борьбе в Восточном Туркестане также принимали киргизские племена сарыкалпак и кипчаки, которых возглавлял Амир Мирза. Как отмечают исторические хроники, в этом военном мероприятии - освободительной борьбе – вместе с уйгурами активно участвовали узбеки, таджики, казахи, одним словом, представители большинства этнических групп, проживавших в составе Кокандского ханства [18]. Участие каратегинских и дарвазских таджиков в черных коротких кафтанах наводило ужас на китайцев: их принимали за англичан, и они не участвовали в первом походе [10, с. 124-156].

Поход с первых дней был удачным: после первой победы над китайцами при сражении в урочище Минг – йол кокандцы без труда захватили Кашгар, и, как было обещано, Мадьюсуф-ходжа сел на престол своих предков. Лашкар-кушбеги захватил Янгигисар, Яркенд, Хотан, Аксу, ограбив захваченные города. В этот момент, в связи с ухудшением отношений Коканда с Бухарой, кокандцы были отозваны назад. Вместе с ними перешли в Коканд 60 тысяч кашгарцев (уйгуры, узбеки, киргизы; в литературе численность переселенцев отмечается также до 70 тысяч человек) [17, с.104], которые переселились в город Шахрихан. Если верить источникам, это было второе массовое переселение кашгарцев в Фергану [16, с. 39]. В источниках также отмечено число переселившихся из Кашгара вместе с Хаккулом-мингбаши, их было 10 000 семей. Переселенцев разместили в Фергане, Усрушане, от Курамы до Ташкента [20, с. 94]. Они были искусными земледельцами и ремесленниками и сыграли важную роль в дальнейшем экономическом развитии ханства.

Посланный Циньской империей генерал Чан Лин, наделенный большими полномочиями, изучив ситуацию, решил поставить конец войне и отправил в Коканд

своих представителей, предложив мир и дружбу. В свою очередь Мухаммад Али-хан тоже был готов к такому развитию дел: по его поручению был найден человек по имени Охунд Аьлам-поччо [10, с.147], очень высокого роста, красноречивый и умный. В источниках имя кокандского посла часто называлось в форме Алим-пошша, Олим-пошшо [19, с. 23]. Мухаммадали-хан отправил ответное посольство во главе с Охундом Аьламом-почча, который имел право подписать межгосударственный договор с Китаем от его имени. Во время переговоров Китай потребовал выдать Мадьюсуфа-ходжу с семьёй (выходит, что после похода он тоже вместе с мигрантами из Кашгара вернулся в Коканд) и освободить всех пленных. Охунд Аьлам-почча согласился освободить пленных, но категорически отказался выдать семейство ходжей, ссылаясь на то, что это особая каста в религиозной иерархии, они, как потомки пророка, считаются неприкосновенными в кокандском мусульманском обществе.

В этот момент 7-тысячное кокандское войско под командованием Хаккула-мингбаши захватило верховья реки Нарын, подчинив киргизское племя саяк, его предводители Атантай и Тайлак попали в плен. Территории между реками Или и Чу, подвластные киргизским и казахским племенам, тоже перешли в руки кокандских войск после нанесённого им поражения в сражении под командованием ташкентского правителя Лашкара-кушбеги. Он, наголову разбив киргизское племя сарибагиш, основал курган - укрепление [5, с. 350]. В результате территория Кокандского ханства стала граничить с Восточным Туркестаном и через неё, из-за огромной территории, - с Циньским Китаем [12, с. 210-211]. Таким образом, с одной стороны, в период правления Умар-хана и Мадали-хана были подчинены северные киргизы и казахи. С другой стороны, расширение территории ханства до Восточного Туркестана могло бы активизировать антикитайское движение и вызвать повторное проникновение Коканда в Восточный Туркестан.

В это же время усилилось проникновение империалистических государств Европы - Англии и Франции - в Индию, Китай, Индокитай, была в опасности независимость самого Китая. В случае начала новой войны с Кокандом за Восточный Туркестан Циньская империя была бы вынуждена воевать на два фронта. Такая сложная и критическая ситуация вокруг Китая положительно повлияла на дальнейший ход переговоров и ускорила подписание мирного договора между Циньской империей и Кокандским ханством. Большинство востоковедов считают датой подписания договора 1831 г., но в китайских письменных источниках дата подписания договора отмечена как 13 января 1832 г. [13, с. 136-137].

По двустороннему договору стороны согласились на следующее:

Заново были установлены торговые отношения Коканда с Китаем, были сняты все торговые запреты и ограничения.

Представители торговли Китая и Коканда получили право свободной беспошлинной торговли на территории Восточного Туркестана.

Коканд получил право сбора торговых пошлин с андижанцев [2, с.180], торговавших в Восточном Туркестане. Поэтому в литературе отмечается, что Коканд «получал право на торговые пошлины в городах Восточного Туркестана со всех иностранцев» [17, с.104-105]. Представитель, назначаемый ханом, назывался «катта аксакал» - старший аксакал, который имел широкие полномочия. Он занимался организацией сборов торговых пошлин и, заодно, - всеми политическими и экономическими вопросами, связанными с кокандскими эмигрантами, имел право подписывать договора от имени кокандского хана. Его в

китайских источниках называли «шанья», по-маньчжурски - «худайдо», а в кокандских источниках – «аксакал». Его резиденция была расположена в Кашгаре, он имел право назначать аксакалов – помощников в другие шесть городов Восточного Туркестана. В тот период в регионе было шесть городов, поэтому в литературе он также назывался «Олти шахар мамлакати», т.е. «Страна шести городов».

За имущество андижанских купцов, конфискованное циньскими властями, Коканд получил компенсацию в 10 тыс. лянов серебра (100 лянов были равны 3,6 кг) [1, с.274].

Из центральных областей Китая вернулись десять тысяч женщин и детей повстанцев, которые были вывезены китайцами во внутренние районы Китая и проданы в рабство после восстания Джахангира-ходжи. В свою очередь Коканд вернул всех попавших в плен маньчжуров и китайцев.

Кокандская сторона обязалась «присмотреть» за семейством ходжей, не допускать его на территорию Восточного Туркестана. В результате, как и прежде, семейство ходжей стало заложником в Коканде [12, с. 210].

Договор был подписан в Пекине, от имени Мухаммадали-хана его подписал кокандский представитель Охунд Аълам-почча, и после этого он был назначен ханом на должность «катта оксакол» - «старшего аксакала». Вместе с ним в переговорах активно участвовали представители Коканда, доверенные лица хана Ахмадбой и Дукарбой. Сохранилось также письмо Мухаммада Али-хана на имя императора Цянь Луна, где он диктовал свои условия, требуя вернуть пленных потомков «ходжей», а также передать Олти шахар – т.е. Восточный Туркестан, в управление Коканду, каждый год платить налог в размере 10 000 ямбов. В случае отказа от выполнения его требований он обещал заново организовать военный поход [20, с. 95-96].

Подписание двустороннего договора было большим успехом дипломатии Кокандского ханства, связанным с удобной мировой политической ситуацией, которая открыла новый путь для дальнейшего развития торгово-экономических отношений с Китаем. Как показала практика прошлых лет, эти торговые отношения были особо важны для экономической стабильности и развития Кокандского ханства. С другой стороны, договор был выгоден и Китаю: договорившись Кокандом, даже с определённым материальным ущербом, Китай смог сохранить в своих руках территорию Восточного Туркестана. Не открывая новый фронт, к которому могли бы присоединиться среднеазиатские ханства, Китай добился мирного договора, успехом являлось то, что кокандцы смогли максимально использовать международную ситуацию в свою пользу.

Сведения автора «Таворихи хамсайи шарқий» Курбона Али Аёгузи подтверждают высокий статус аксакалов. Как он отметил, аксакалы имели огромный авторитет и китайцы были вынуждены считаться с ними. Китайского представителя в Кашгаре называли хакимбек. Он наказал одного из слуг аксакала за то, что тот поздоровался с ним, не спустившись с коня во время приветствия. Когда об этом стало известно аксакалу, он, обратившись к китайской стороне, потребовал, чтобы хакимбек просил прощения, и в противном случае угрожал, что обратится к кокандскому хану. Китайская сторона, подарив аксакалу 20 ямбов и несколько штук ценных шелковых тканей, просила прощения и отстранила кашгарского хакимбека от должности. Только после этого аксакал успокоился [1, с. 274]. Каждый год аксакал отправлял в казну Коканда 500 серебряных ямбов [1, с. 274].

Об аксакале, его полномочиях и функциях более подробно сказано в сведениях казахского востоковеда Ч. Валиханова. По его данным, главный аксакал проживал в

Кашгаре, при нем находились «закотчи» – сборщик налогов, «казначи» – казначей, администратор и несколько военных представителей. Главный аксакал имел право назначать во все города Восточного Туркестана аксакалов, «миршабов» – полицейских, девонбеги – сборщиков налогов, в киргизские племена он назначал своего представителя – «элбеги». При нем также были «казий» – судья, «имам» – глава религиозной организации, «курбоши» – начальник подразделения с несколькими сарбазами, которые занимались сбором налогов. При аксакале также был представитель, назначенный ханом, он назывался «далол» – посредник, его также называли «хон далол» – ханский посредник. Он тоже сдавал в казну хана ежегодный налог в сумме 3 600 серебряных монет [1, с. 274-275].

Также имеются сведения о том, до каких пор представители Коканда исполняли свои обязанности: по данным письменных источников, с 1832 г. и до 60-х годов Коканд регулярно назначал аксакалов, имена которых зафиксированы в исторических источниках: Олим-пошшо (1832-1834), Абдугафур (1834-1842), Рузи (1842-1844), Нетьматджон-додхо (1844-1852, 1853-1855), худжандец Байджон-бий (1852-1853), Сайид Урок (1852), Нурмухаммад (1855-1858), Насрмухаммад (1858-1859).

В 1845 г. в Восточном Туркестане снова начались беспорядки, получившие название «Етти худжалар исёни» – «Восстание семи ходжей». Во главе восстания стояли Каттахонтура Киятхон, Таваккал, Валихон-тура, Янги-тура. С помощью киргизов из приграничных зон они перешли в Малую Бухару, начался бой за город Кашгар, оказавшись в безнадежном положении, китайцы были вынуждены подорвать себя, были убиты более 11 тысяч человек [8, с. 342-343]. Восстание продолжалось семьдесят дней. В результате были временно отменены условия договора 1832 г. После того, когда посол Коканда, посетив Пекин, доказал непричастность Коканда к восстанию, Пекин вернул Коканду прежние права на Восточный Туркестан. Но через десять лет, в 1857 г., в Кашгаре снова вспыхнуло восстание под руководством одного из потомков ходжей, Валихона-туры, которое с перерывами продолжалось несколько лет. В годы правления Малла-хана (1858-1862 гг.) в 1860 г. в Китай было отправлено посольство под руководством Абдуфаттоха Махдума, но он был казнён вместе с 27 членами посольства. Во второй раз было отправлено посольство под руководством Махдума Кандибодоми, но оно тоже не смогло прийти в Пекин, а было отправлено обратно из Кашгара.

По просьбе ходжей и с ведома Алимкула-амирилашкара, кокандские войска под руководством Мухаммада Якуб-бека (1820-1878) проникли в Кашгар и территория Восточного Туркестана окончательно освободилась от власти Циньской империи. В результате Якуб-бек Бадавлат образовал государство Еттишахар – Страну семи городов (1864-1878 гг.) [15, с. 253-254], и временно, более чем на десять лет, территория Восточного Туркестана освободилась от Китая [15, с. 253-254]. В тот момент положение Кокандского ханства было тяжелым, так как в результате экспансии России основная часть его территории была захвачена.

Как подтверждают исторические хроники и анализ исторических исследований, отношения Кокандского ханства с китайской Циньской империей были сложными. Основной интерес Коканда в регионе был связан с материальными выгодами от торговых отношений. Расположение Коканда на перекрестке Великого шелкового пути предоставляло ему возможность играть важную роль в развитии торговых отношений в Центральной Азии, естественно, получая ощутимый доход. Поэтому Коканд старался удержать это выгодное положение. При таком раскладе сил отношения с Китаем являлись ключевым

вопросом внешней политики ханства. Конечно, основу двухсторонних отношений составляла экономическая выгода от торговли. Торговые отношения Китая с Центральной Азией начались в эпоху древности, и, как нам известно, не потеряли значения и поныне. В изучаемый период торговцы из Коканда (китайцы называли их «андижанцами») держали в своих руках все торговые операции. Короткая «пауза» в этих отношениях привела к экономическому кризису - ощутимым экономическим осложнениям в Коканде (в 1828-1832 гг.), в результате Коканд был вынужден начать военное вторжение в Восточный Туркестан. В истории двусторонних отношений 20-60 годы XIX в. были сложным периодом. С момента захвата территории Восточного Туркестана, до 20-х годов XIX в., императоры Цинь номинально обращались с Кокандом как со своим вассалом. После войны с Кокандом положение поменялось. Шесть раз семейство «ходжей» старалось восстановить свое государство в Восточном Туркестане. Поэтому ходжи организовывали народные восстания, но каждый раз они были подавлены, однако империя Цинь каждый раз заново предоставляла льготы Коканду, что видно из договора 1832 г. Это показывает, что империя Цинь была вынуждена считаться с Кокандом. Увидев на практике, на что способно объединение сил восставших и Коканда, империя Цинь с 30-х годов XIX в. вела умеренную политику с целью хотя бы номинально удержать Восточный Туркестан. В период военных действий Коканда в Восточном Туркестане, вместе с равнинными таджиками в них активно участвовали и горные таджики (как было отмечено, каратегинцев называли «каротунлик»). Эти сведения еще раз убедительно подтверждают активное участие горных таджиков – галча в политической жизни ханства и после смерти Алим-хана. Как известно, в свое время ядро его наемной армии составляли каратегинцы и дарвазцы.

Как отмечает академик Б. Ахмедов, Умар-хан, Мухаммадали-хан и другие кокандские правители в своей политике относительно Кашгара имели две цели: «1. Выгнать из Кашгара Китай, установить власть, подчиняющуюся Коканду, и таким путем защитить территорию Коканда от китайской экспансии. 2. В случае неисполнения намеченной цели любым путем (хоть дипломатическим, хоть с помощью оружия) принудить Китай к добрососедским отношениям» [1, с. 273]. Анализ источников, освещающих китайско-кокандские отношения, подтверждает выводы Б. Ахмедова: до конца своего существования Коканд всегда опасался экспансии Китая. В период существования Коканда между государствами никогда не было дружественных и добрососедских отношений. Намерением Китая было любым путем удержать Восточный Туркестан, который состоял из областей Кашгар, Хутан и Яркенд.

Список использованной литературы:

1. Ахмедов Б. Роль исторических источников Центральной Азии при изучении торговли, политических и культурных связей Средней Азии с Китаем в средневековье / Уроки истории. – Ташкент: Ўқитувчи, 1994. – С. 269 – 277.
2. Ахмедов Б. Чокан Валиханов об истории Средней Азии / Уроки истории. – Ташкент: Ўқитувчи, 1994. – С.179-184.
3. Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.
4. Бобобеков Х. Таблица некоторых противоречий в исследованиях историков о периодах правления кокандских ханов // Материалы Республиканской научно-теоретической конференции. 14 мая 2004 г. – Коканд, 2004. – С.19.
5. Валиханов Ч.Ч. О восстании в Кашгаре в 1825-1826 гг./ Собрание сочинений в пяти томах. Том II. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 344-348.

6. Валиханов Ч.Ч. Сведения о войне кокандцев с Китаем в Кашигаре в 1830 г./ Собрание сочинений в пяти томах. Том II. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 349-354.
7. Валиханов Ч.Ч. Черновой материал о восстании в Кашигаре в 1825 г./ Собрание сочинений в пяти томах. Том II. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 319-322.
8. Валиханов Ч.Ч. Черновой набросок о восстаниях в Кашигаре / Собрание сочинений в пяти томах. Том II. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 341-343.
9. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 320. (416 с.)
10. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара, или Шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах. Исторический очерк / Собрание сочинений в пяти томах. Том III. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 124-156.
11. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том III. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 115, 351.
12. Кутлукоев М. Взаимоотношения Циньского Китая с Кокандским ханством // Китай и соседи в Новое и Новейшее время. – М.: Наука, 1982. – С. 203-216.
13. Кузнецов В.С. Экономическая политика циньского правительства в Синьцзяне. – М.: Наука, 1973. - С. 136-137.
14. Кулдошев Ш.Т. Умархон даврида Кукон-Хитой алокалари. - Кокандско-китайские отношения при Умар-хане// Роль города Маргилана в истории мировой цивилизации/Материалы Международной конференции, посвященной 2000-летию юбилею города Маргилана. - Ташкент-Маргилан: Фан, 2007. – С.125-127.
15. Кулдошев Ш.Т. Деятельность послов в дипломатических отношениях Кокандского ханства с Китаем// Из истории посольств Узбекистана. – Tashkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – С. 242 – 254.
16. Мирза Шамс Бухари. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашигаре. Издание текста с переводом и примечаниями В.В. Григорьева.// Ученые записки Казанского университета. – Казань, 1861. Кн.: I-II.
17. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977. – 367с.
18. «Тазкира-и азизан» Мухаммада Садык Кашигари – Исторический источник. // <http://uyghurtoday.com> /2016/05/29/vooruzhennyey-sily-ujgurskogo-gosudarstva-jettishar-1865-1877-gg/ (дата обращения: 6.03.2018)
19. Турсунов Б.Р. Дипломатические отношения Кокандского ханства при правлении Мухаммада Али-хана (1822-1842 гг.) // Ученые записки ХГУ им академика Б. Гафурова. - 2019. - №1. – С. 20-26.
20. Тождир Хужандий. Гаройиб сипох. Автор перевода и комментариев У. Султонова// Хрестоматия по истории Узбекистана. Том III. XVI-XIX вв. - Ташкент: Fan va texnologiya, 2014. – С.85-96.
21. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб.: Императорская Академия наук, 1891. – 98 с.
22. Худойерзода. Анжум ат-таворих. Звезды истории /Перевел с персидского на узбекский язык Ш. Вохидов. – Ташкент, 2010. – 219 с.

Reference Literature:

1. Akhmedov B. The Role of Historical Sources of Central Asia in the Study Beset with Trade, Political and Cultural Ties of Central Asia with China in Middle Ages / History Lessons. - Tashkent: Kituvchi, 1994. – pp. 269 - 277.

2. Akhmedov B. *Chokan Valikhanov on the History of Central Asia / History Lessons*. - Tashkent: Kituvchi, 1994. - pp. 179-184.
3. Beyssembiev T.K. "Ta`rihi Shahrukh" as a Historical Source. - Alma-Ata: Science, 1987. - 200 pp.
4. Bobobekov H. Table of Some Contradictions in the Studies of Historians about the Periods of the Reign of Kokand Knanate // Materials of the Republican scientific-theoretical conference. May 14, 2004 - Kokand, 2004. - pp. 19.
5. Valikhanov C.Ch. *About the Uprising in Kashgar in 1825-1826 / Collected works in five volumes. Volume II - Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. - pp. 344-348.*
6. Valikhanov C.Ch. *Information about the War of Kokandians with China in Kashgar in 1830 / Collected Works in five volumes. Volume II - Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. - pp. 349-354.*
7. Valikhanov C.Ch. *Draft Material about the Uprising in Kashgar in 1825 / Collected works in five volumes. Volume II - Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. - pp. 319-322.*
8. Valikhanov C.Ch. *Draft Outline of Uprisings in Kashgar / Collected works in five volumes. Volume II - Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. - pp. 341-343.*
9. Valikhanov C.Ch. *Collected Works in five volumes. Volume II - Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. - pp. 320. (416 p.)*
10. Valikhanov C.Ch. *On the State of the Altyshar, or Six Eastern Cities of the Chinese Province of Nan-Lu (Lesser Bukharia) in 1858-1859. Historical essay / Collected works in five volumes. Volume III - Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. - pp. 124-156.*
11. Valikhanov C.Ch. *Collected Works in five volumes. Volume III - Alma-Ata: The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. - pp. 115-351.*
12. Kutlukov M. *The Relationship of Tsin China with Kokand Khanate // China and Neighbors in the New and the Newest Time*. - M.: Science, 1982. - pp. 203-216.
13. Kuznetsov V.S. *Economic Policy of Tsin Government in Xinjiang*. - M.: Science, 1973. - pp. 136-137.
14. Kuldoshev Sh. T. *Umarhon Davrida Cookon-Hitoy Alokalaria*. - Kokand-Chinese Relations under Umar Khan // *The Role of the City of Margilan in the History of World Civilization / Materials of the International Conference on the 2000th anniversary of the city of Margilan*. - Tashkent-Margilan: Science, 2007. - pp. 125-127.
15. Kuldoshev Sh. T. *The Activities of Ambassadors in Diplomatic Relations of Kokand Khanate with China // From the History of Embassies of Uzbekistan*. - Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. - pp. 242 - 254.
16. Mirza Shams Bukhari. *On Certain Events in Bukhara, Kokand and Kashgar. Edition of the text with translation and notes by V.V. Grigoriev.* // *Scientific notes of Kazan University*. - Kazan, 1861. Books: I-II.
17. Ploskikh V.M. *Kyrgyz and Kokand Khanates*. - Frunze: Science, 1977. - 367 pp.
18. "Tazkira-i Azizan" by Muhammad Sadyk Kashgari - Historical source. // <http://uyghurtoday.com> / 2016/05/29 / vooruzhennyeh-sily-ujgurskogo-gosudarstva-jettishar-1865-1877-gg / (The date of request: March 6, 2018)
19. Tursunov B.R. *Diplomatic Relations of Kokand Khanate under the Rule of Muhammad Ali Khan (1822-1842) // Scientific notes of KhSU named after acad. B. Gafurov*. - 2019. - No. 1. - pp. 20-26.
20. Tozhir Khujandy. *Garoyib the Barn. Translation and commentary by W. Sultonova // Chrestomathy on the History of Uzbekistan. Volume III XVI-XIX centuries*. - Tashkent: Science, 2014. - pp. 85-96.
21. Nazarov F. *Notes on Some Peoples and Lands of the Middle Part of Asia*. - St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1891. - 98 pp.
22. Hudoyrzoda. *Anjum at-tavorich. Stars of History / Translated from Persian into Uzbek by Sh. Vohidov*. - Tashkent, 2010. - 219 pp.

УДК 930

ББК 63.3 (5Т) 64-283.2

**РОЛЬ УЧИТЕЛЬСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В
ОСУЩЕСТВЛЕНИИ РЕФОРМЫ
СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ (1991-2011 гг.)**

Мансурова Мунзифа Акмаловна,
соискатель кафедры истории
таджикского народа ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

**НАҚШИ ОМУЪЗГОРОНИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН ДАР АМАЛӢ
ГАРДОНИДАНИ ИСЛОҲОТИ НИЗОМИ
МАОРИФ (ДАР СОЛҲОИ 1991-2011)**

Мансурова Мунзифа Акмаловна,
унвонҷӯи кафедраи таърихихалқи
точики ДДҲБСТ (Тоҷикистон,
Хучанд)

**THE ROLE OF TEACHERS
INTELLIGENTSIA OF TAJIKISTAN
REPUBLIC IN IMPLEMENTATION OF
THE REFORM IN THE EDUCATIONAL
SYSTEM (1991-2011)**

Mansurova Munzifa Akmalovna,
applicant of the department of the history
of the Tajik People under the TSULBP
(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: mmunzifa78@mail.ru

Ключевые слова: система образования, средние образовательные школы, учительская интеллигенция, Национальная концепция образования, реформирование школьного образования, деятельность учителей

Анализируется состояние школьного образования в годы независимости Республики Таджикистан. Отмечается, что в первые годы независимости средняя общеобразовательная школа переживала глубокий кризис, престиж образования резко снизился. Система образования, и в том числе учительская интеллигенция, не были готовы к социальной нагрузке в этой сфере. Обобщены пути преодоления объективных и субъективных трудностей в сфере школьного образования, где важная роль принадлежала учительской интеллигенции. Раскрыта роль Национальной концепция образования Республики Таджикистан, которая являлась основополагающим документом в реформировании системы образования. Дана оценка деятельности отдельных учителей по обучению и воспитанию подрастающего поколения.

Калидвожаҳо: Таҳсилот, мактабҳо, омӯзгорон, ислоҳоти таҳсилоти мактабӣ, ҷараёни таълим

Вазъи мактабҳои таҳсилоти миёнаи Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият таҳлил шудааст. Таъкид мегардад, ки дар солҳои аввали соҳибистиқлоли мактабҳои дар ҳолати бӯҳронӣ қарор доштанд, обрӯи мактаб ба маротибаи поён фаромад. Низоми таҳсилот, аз ҷумла омӯзгорони зиёӣ ба бархӯрдҳои иҷтимоии соҳа омода набуданд. Роҳҳои бартариф намудани душвориҳои объективӣ ва субъективӣ дар таҳсилоти мактабӣ, ки дар он омӯзгорон мавқеи муҳим доштанд, баррасӣ шудаанд. Нақши Консепсияи миллии таҳсилот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ислоҳоти соҳа қушода дода шудааст. Фаъолияти омӯзгорони алоҳида дар қори таълим ва тарбияи насли наврас арзёбӣ гардидааст.

Keywords: *system of education, comprehensive schools, teacher's intelligentsia, National Concept of Education, reformation of school tuition, teachers' activity.*

The article dwells on the state of school tuition referring to the years of independence of Tajikistan Republic. It is underscored that in the early years of independence the secondary school was in a deep crisis and the prestige of education fell sharply as well. The educational system, including the teachers' intelligentsia, was not ready for a social burden in the relevant sphere. The ways to overcome objective and subjective difficulties in the field of education are generalized where the teacher's intelligentsia occupied an important role. In her article the author determines the role of the National Concept of Education of Tajikistan Republic which was the fundamental document of the educational system reformation. The article assesses the activities of individual teachers in education and upbringing of the younger generation.

В современном обществе культура, наука, образование имеют непреходящую ценность, занимают важное место в государственном организме, являются атрибутами современной цивилизации. Приобщение к культуре совершается прежде всего в школе. Образование и воспитание молодого поколения осуществляются также посредством школы. К задачам школы относятся подготовка человека к профессиональной деятельности и формирование национального культурного самосознания. Школьная педагогическая (учительская) интеллигенция является главным проводником культуры, образования и науки. На неё в первую очередь возложена социальная, культурная, политическая и оборонительная роль в сфере образования и науки.

После распада СССР и появления независимых государств старая система образования рухнула, Республику Таджикистан охватил глубокий кризис. В этих условиях сама система образования, и в том числе учительская интеллигенция, не были готовы к социальной нагрузке в этой сфере.

В Таджикистане в начальный период независимости началась гражданская война, в результате чего престиж образования резко снизился и у определенной части населения был утрачен интерес к получению знаний. В тот период появились другие критерии оценки человеческой деятельности, где не требовалось образованности, интеллигентности, воспитанности и интеллектуальности. Большинство людей, в основном молодежь, стали искать легкий путь достижения цели, для них малый и средний бизнес, трудовая миграция стали относительно легкими, привлекательными занятиями, ведущими к настоящему успеху. Да и учителя, в основном из числа мужчин, стали покидать сферу образования. Исходя из этого, настораживающим фактором стал упадок престижа образования, который в конечном итоге привел к падению уровня профессионализма у работающего населения, а также стал причиной снижения интеллектуального роста определенной части населения, и особенно молодежи. На этой почве наблюдается усиление таких негативных тенденций, как возрастание конфликтности, агрессивности, склонности к криминальным действиям и др. [7, с.138-139].

Следует отметить, что в начале 90-х гг. XX века образовательная ситуация в Таджикистане усложнилась из-за глубокого социально – экономического кризиса, нанесшего огромный урон состоянию школ. Если рассматривать материально-техническую базу школ, то тогда государство не смогло обеспечить школы досками, необходимой мебелью, техническими средствами обучения, учебниками и учебно – методическими пособиями и другими учебными принадлежностями. Кроме того, в результате гражданской войны

почти 20% школ были разрушены, сотни учителей покинули родину, десятки тысяч сменили профессию и место работы.

В сложившихся условиях в общеобразовательные учреждения трудоустроивали выпускников педагогических вузов и педагогических колледжей республики. Но, к сожалению, наблюдался уход учителей из школ и неприбытие в учебные заведения (по месту распределения) до 80 % молодых специалистов педагогического направления. К работе в школах стали привлекать студентов-старшекурсников педагогических вузов и университетов и даже специалистов из других отраслей, не имеющих педагогического образования. Это привело к снижению качества и уровня учебно - воспитательной работы [7, с.140].

Следует отметить, что снижение престижа среднего и высшего образования привело к формированию в обществе негативных стереотипов, не способствовавших обеспечению жизненного благополучия. Эти обстоятельства стали причиной возникновения ряда проблем, связанных с охватом учебой и профессиональной ориентацией молодёжи, и особенно девушек. По статистическим данным, в начале двухтысячных годов в республике ежегодно более 20% детей в возрасте от 7 до 11 лет не были охвачены учебой [1, с. 26; 9].

На протяжении 1995-2005 гг. наблюдалась тенденция к неуклонному уменьшению числа девушек, обучавшихся в школах и вузах республики. В этот период в средних общеобразовательных школах Таджикистана на 100 мальчиков проходило 63 девочки. Так, по информации Министерства образования РТ, в 2004 – 2005 годах в начальной школе мальчиков было на 4% больше, чем девочек, в 6-9 классах - на 10%, в старших классах - на 20%, среди студентов высших учебных заведений девушки составляли всего 24%.

Этот важный вопрос всегда находился в центре внимания Президента и Правительства республики. Так, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, выступая 23 мая 1997 года на встрече с представителями молодежи страны, заявил: «Мы имеем ещё и другой тревожный вопрос. Как известно, численность населения республики постоянно растёт, наряду с этим из года в год уменьшается число выпускников общеобразовательных школ. Особенно беспокоит положение с учебой девушек. В ряде школ Матчинского, Гармского, Таджикабадского и Дарбандского районов учёба девушек почти прекратилась. Допустим, что в районах Каратегинской долины положение трудное и в связи с этим девушки временно оставили учебу. А что случилось в Матчинском районе? Создание препятствий на пути учебы девушек не соответствует никаким религиозным и партийным требованиям» [10, с.34].

После подписания межтаджикского мирного соглашения (1997 г.) в Республике Таджикистан начались практические действия по осуществлению социально-экономических реформ. Системе образования уделялось особое внимание, потому что развитие человека и в целом общества зависело от состояния образования. Именно через школу можно было решить кризисные проблемы общества.

Но для того чтобы осуществить реформу в образовательной сфере, нужно было преодолеть имевшиеся объективные и субъективные трудности. Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, выступая с речью перед представителями интеллигенции страны 20 марта 2001 года, отмечал: «Проблема сферы образования относится к числу важнейших вопросов нашей жизни. До тех пор, пока мы не осуществим комплексную реформу системы образования, мы не достигнем желаемых результатов в развитии культуры и нравственности» [2].

В этом отношении принятие Верховным Советом Республики Таджикистан еще в декабре 1993 г. Закона «Об образовании» было положено в основу реформы общеобразовательной и высшей школы.

Весь механизм организации обучения и воспитания подрастающего поколения был разработан в этом законе (закон состоит из 6 разделов и 42 статей). В нем установлены структурное построение, сфера деятельности, форма управления системой образования республики [7, с. 442].

3 мая 2002 года постановлением правительства была принята Национальная концепция образования Республики Таджикистан. Данный документ являлся важным шагом в реформировании системы образования, который определял и обеспечивал дальнейшую перспективу государственной политики в этой важной сфере. В этом документе в 15 пунктах четко отражены основные проблемы в деятельности школ республики и определены цели и задачи образования, а также пути и методы подготовки научно-педагогических кадров.

В новых условиях данная концепция стала основополагающим документом в деле реформирования системы образования и основным документом государственной политики в сфере образования. Основная суть и назначение реформы в области образования, науки и культуры предусматривали решение следующих проблем.

Во-первых, было необходимо восстановить сеть школ и культурно – просветительных учреждений, разрушенных в годы гражданской войны (1993-1997 гг.), и укрепить их материально – техническую базу.

Во-вторых, было необходимо уделить особое внимание восстановлению прежнего контингента учителей, который невероятно резко сократился, особенно в сельских школах и средних специальных учебных заведениях. Ведь в 1989–1990 учебном году количество учащихся превысило миллион человек, а в общем каждый третий таджикистанец был охвачен той или иной формой обучения.

В-третьих, следовало глубже изучать и применять на практике прогрессивные методы и приемы преподавания, внедрять положительный опыт передовых учителей, смелее переходить к учреждению новых типов учебных заведений: гимназий, лицеев, колледжей, частных школ и др.

В-четвертых, высшей школе необходимо было готовить дипломированных специалистов, которые должны хорошо разбираться в перипетиях рыночной экономики.

Таким образом, принятие новой концепции способствовало не только повышению качества образования, но и намного улучшило материально-техническое обеспечение школ республики.

Реализация реформы в сфере образования зависело от деятельности учительского корпуса. В Республике Таджикистан, как и в других союзных республиках, в постсоветский период наблюдался системный кризис школьного образования, который отразился и на деятельности учительства. Кризис негативно повлиял на учительскую профессию, на образ жизни учителей, их социальное самочувствие, а также на профессиональную деятельность. На начальном этапе государственной независимости учителя в результате глубоких кризисных явлений превратились в одну из наиболее уязвимых социальных общностей. Несмотря на это, социальное самочувствие большинства учителей было позитивным, условия педагогической деятельности их не возмущали, они, работая в различных по статусу и типу школах, больше всего заботились

об имидже образовательного учреждения, всячески старались поднять престиж школы в глазах общественности, родителей и органов управления образованием.

Следует отметить, что, несмотря на социально-политическую нестабильность и экономический кризис, число общеобразовательных школ в республике увеличилось с 3 320 единиц в 1992 – 93 учебном году до 3 804 единиц в 2005-06 уч. году, то есть выросло на 484 единицы. Количество учащихся в общеобразовательных школах в 1992-93 учебном году составляло 1 272,7 тыс. человек, а в 2005 – 2006 учебном году - 1 682,2 тысячи [6, с. 51-55]. Но в те годы наблюдалось несоответствие численности учащихся возможностям общеобразовательной сети. Школы не могли полностью обеспечить потребности учебного процесса.

По статистическим данным, в 2009-2010 учебном году в Таджикистане существовало 3 780 школ различного типа. Из них 577 начальных школ, 782 основные (неполные средние) школы, 2 272 средние (полные общеобразовательные) школы, 88 гимназий, 54 лицея, 11 школ для детей с недостатками умственного и физического развития, в которых обучались 1 911,3 тысячи учащихся.

В республике принимались серьезные меры по строительству новых школ и открытию классов. В период независимости республики были построены 1200 новых школ, рассчитанных на 311 тысяч посадочных мест. Начиная с 1998 года в сфере образования было реализовано 14 инвестиционных проектов на сумму 720 млн сомони [6, с. 51-55].

В условиях реформирования системы образования Республики Таджикистан неминуемо возрастала роль учителя в обучении и воспитании подрастающего поколения. В республике разрабатывались новые вариативные программы обучения и внедрялись педагогические технологии, особое внимание уделялось развитию информационной среды, гуманитаризации образования и повышению профессиональной роли учительства. С возникновением новых социокультурных реалий жизни передача готовых знаний в образовательной деятельности учителя стала отходить на второй план и важнейшими составляющими обучения становились следующие: создание необходимых условий для самореализации школьников, организация их мотивирующей творческой деятельности и управление самостоятельной учебно-познавательной деятельностью обучаемых.

Следует отметить, что в связи с переходом на новые учебные планы и программы в республике проводилась большая работа по переподготовке учительских кадров, большое внимание уделялось повышению квалификации учителей и руководящего состава школ.

С начала 90-х гг. XX в. в школах республики отдельные учителя, с учетом сложности социально-экономического характера, уделяли внимание формированию образовательных практик, направленных на развитие духа педагогики свободы. В городах и районах создавались учительские сообщества с новаторскими и экспериментаторскими идеями. Такие учителя направляли своих воспитанников (учеников) к достижению успеха путем овладения глубокими знаниями с помощью новых методов. Учителя разрабатывали и активно применяли в учебном процессе различные приемы и методы: дидактические игры, личностный подход, опорные сигналы, идею опережения и свободного выбора, блочно-модульное обучение и др. [8, с. 99-100].

Уже в первые годы независимости Таджикистана отдельные учителя активно включились в создание учебных и учебно-методических пособий. Так, Мирзосафар Самандаров, учитель истории средней общеобразовательной школы №15 селения Угук Ганчинского района (ныне Деваштичского района) Согдийской области издал на

таджикском языке следующие учебные пособия: “Пути и основы учебного процесса по предмету «История таджикского народа»” (Худжанд, 1991), “Преподавание темы «Восстание 1916 года в Ходжентском уезде»” (Худжанд, 1991), «Человек и общество (краткое знакомство)» (Худжанд, 1991, в соавторстве), “Пути и методы совершенствования преподавания предмета «История таджикского народа»” (Худжанд, 1991) [6; 5].

Ё.Н. Охонов, учитель математики средней общеобразовательной школы №26 Аштского района, опубликовал учебные пособия: «О решении некоторых спорных задач по математике» (1997 г.), «Имам Аъзам в математическом домике» (2009 г.), «Юбилей» (2009 г.), «Математика на полях сражений Великой Отечественной войны» (2010 г.), «Календарь третьего тысячелетия» (2010 г.) и др.

Учителями - новаторы школ Согдийской области А. Азизов (лицей №1 г. Исфары), Ю. Рустамов (лицей №1 г. Худжанда), Х. Амонуллоев (средняя школа №1 г. Исфары), Н. Ибрагимов (средняя школа № 7 Аштского района), А. Атхамов (лицей №1 города Истаравшан), Д. Кодиров (средняя школа №5 селения Хистеварз Бободжангафуровского района), К. Мирон (средняя школа №25 селения Чоркух города Исфары), В. Зойиров (зав. районо Шахристанского района), И. Рахимов (зав. районо Зафарабадского района) и другие разработали обучающие методы и учебные пособия, которые получили широкое признание.

Переход от традиционного обучения к инновационному стал основным новшеством для учительства республики. Учителя стали уделять внимание таким нормам методической деятельности, как: видоизменение и проектирование образовательной среды, особое отношение к ориентации на процесс обучения; направление образовательного процесса на самоценность ученика. Уделялось особое внимание осуществлению субъектно-субъектных отношений (отношений педагога с учеником). Учителя акцентировали внимание на способностях учеников к самоопределению и саморазвитию. В школах обратили внимание на организацию учебной и воспитательной работе с учетом индивидуальных особенностей учащихся. Кроме того, в практику преподавания активно внедрялись новые образовательные технологии обучения, прежде всего информационно-коммуникационные технологии [8, с. 102].

С первых лет государственной независимости Таджикистана учителя активно участвовали в республиканском конкурсе «Учитель года». За период с 1991 по 2011 год данный конкурс был проведен 18 раз. Директор лицея №1 города Худжанда Ю. Рустамов (учитель начального обучения) стал первым победителем республиканского конкурса 1991 года. В том же году он участвовал во Всесоюзном конкурсе «Учитель года - 1991». Методы обучения таких победителей конкурса, как А. Азизов (учитель химии, директор лицея №1 города Исфары, победитель конкурса «Учитель года-1993») [3]; Мухайё Худойбердиева (учитель географии негосударственной школы П.А. Пулатова города Худжанда, победитель конкурса 2000 г.), Бибираджаб Хасанова (учитель таджикского языка и литературы лицея №4 имени Темура Собирова Кофарниханского района, победитель конкурса 2001г.), Зарина Рустамова (учитель начальных классов гимназии №4 города Худжанда, победитель конкурса 2006 г.), Сабохат Шералиева (учитель таджикского языка и литературы средней общеобразовательной школы №10 Бабаджангафуровского района, победитель конкурса 2008 г.) и др., широко внедрялись среди учительства республики [4].

Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон указом от 18 февраля 2006 года учредил Президентскую премию в области образования. Данная премия была призвана совершенствовать сферу образования и поднять статус учителя. Данная премия предназначена для учителей, наиболее отличившихся в учебно-воспитательном процессе. Премия вручается пяти учителям один раз в два года, её размер для каждого лауреата составляет 2 тыс. долларов США. До 2011 года лауреатами данной премии стали 14 человек [11]. Так, за вклад в воспитание подрастающего поколения Президентской премии были удостоены: из Бадахшана – Х. Тошев, из г. Душанбе - Н. Шоев, из Варзобского района – А. Манонов, из Шугнанского района – Н. Мехманов, из г. Курган – Тюбе - Ч. Рузиматова, из Исфары - А. Азизов, из Бабаджангафуровского района - М. Зарифов, из Аштского района - Н. Ибрагимов и др.

Учительская интеллигенция добилась существенных успехов в деле подготовки одаренных, талантливых учеников путем их привлечения к участию в различных конкурсах. Анализ показывает, что одним из основных факторов успеха работников системы образования является деление учащихся по их талантам для вовлечения в изучение школьных предметов. В этой связи стало традицией проведение школьных олимпиад и конкурсов различного уровня (районного, городского, областного, республиканского и международного) по тем или иным предметам. Ученики школ республики активно участвуют в этих олимпиадах и завоёвывают призовые места.

Таким образом, благодаря активному участию учительской интеллигенции дала хорошие результаты реализация плана по реформированию системы образования, компьютеризации программ общеобразовательных школ, совершенствованию изучения русского и английского языков, переходу общеобразовательных учреждений к новым формам управления на основе среднесрочной программы государственных расходов на сферу образования.

На этой основе постепенно повышаются уровень и качество обучения, воспитания и подготовки квалифицированных специалистов и происходит обновление, ремонт и современное оснащение школ.

Список использованной литературы:

1. Бобосодиқова Г. *Некоторые вопросы профориентации молодежи* // Бюллетени Шӯрои ҷамъиятии ҚТ. – 2001 - № 3.- С.24-28.
2. *Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на встрече с представителями интеллигенции страны 20 марта 2001 года* // Народная газета. 2001. 23 марта.
3. ГАСО. Ф. №70. Оп.10. Д. №724. Л.7.
4. *Лучшие в профессии*. URL:<http://kaz.stan.tv/news/7409/?REID=70hc4aeaqip8u9ok6hjt0feqv7> (Дата обращения; 25.07.2015).
5. *Список учителей средних школ, которые написали научные и художественные труды*//Текущий архив районо Деваитичского района. Папка № 96.-Л.1.
6. *Таджикистан. 15 лет государственной независимости. Статистический сборник Госкомстата РТ*. - Душанбе, 2006. - 488 с.
7. *Хайдаров Г.Х. История таджикского народа XX века*. - Худжанд, 2001.- 508 с.

8. Хамидов Р. А. *Состояние школьного образования Согдийской области Республики Таджикистан в годы независимости (1991- 2011 гг.): дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. - Худжанд, 2017. –190 с.*
9. Шамолов А.А., Ашуров С.Б. *Вопросы молодежной политики в РТ. – Душанбе, 1998. - 262 с.*
10. Рахмон, Эмомали. *Молодёжь – будущее суверенного Таджикистана. – Душанбе, 1997. - 48 с.*
11. URL: <http://maorif.tj/ru/index/index/pageId/683/> (Дата обращения: 24.07.2015).

Reference Literature:

1. Bobosodikova G. *Certain Issues Beset with Youth`s Vocational Bearings // Bulletins of Social Council of TR. - 2001 - No. 3. - pp. 24-28.*
2. *Speech of Tajikistan Republic President Emomali Rahmon at the Meeting with Representatives of the Country's Intelligentsia on March 20, 2001 // (People`s Newspaper) Narodnaya Gazeta. 2001. March 23.*
3. *State Archive of Sughd Viloyat (SASV). fund 70. inventory 10. dossiers 724. – Sheet.7.*
4. *The Best in the Profession. URL: <http://kaz.stan.tv/news/7409/?REID=70hc4aeaqur8u9ok6hjt0feqy7> (Date of request: 07.25.2015).*
5. *List of Secondary School Teachers Who wrote Scientific and Artistic Works // Current archive of Devastichsky nokhiya. - F. No. 96. - Sheet.1.*
6. *Tajikistan. 15 Years of State Independence. Statistical Collection of the State Statistics Committee of Tajikistan Republic. - Dushanbe, 2006. - 488 pp.*
7. *Haydarov G.Kh. The History of the Tajik People Referring to the XX-th Century. - Khujand, 2001. - 508 pp.*
8. *Homidov R. A. The State of School Education in Sughd Viloyat of Tajikistan Republic in the Years of Independence (1991–2011): candidate dissertation in history: 07.00.02. - Khujand, 2017. – 190 pp.*
9. *Shamolov A.A., Ashurov S.B. The Issues Beset with Youth Policy in Tajikistan Republic. - Dushanbe, 1998. - 262 pp.*
10. *Rahmon, Emomali. Youth is the Future of Sovereign Tajikistan. - Dushanbe, 1997. - 48 pp.*
11. URL: <http://maorif.tj/ru/index/index/pageId/683/> (Date of request: 07.24.2015).

07 00 15 ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ
07 00 15 HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY

ББК 66.4 (5)
УДК 327

ҚАРАЁНИ РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ *Фармонова Дилрухсор Ҷумабоевна,*
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН *н.и.т., дотсенти МДТ «ДДХ ба*
БО ТУРКМАНИСТОН ДАР *номи акад Б. Гафуров»*
СОЛҲОИ 2002-2012 *(Тоҷикистон, Хучанд)*

ДИНАМИКА ДАЛЬНЕЙШИХ *Фармонова Дилрухсор Ҷумабоевна,*
ВЗАИМООТНОШЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ *к.и.н., доцент ГОУ «ХГУ им. акад.*
ТАДЖИКИСТАН С ТУРКМЕНИСТАНОМ *Б.Гафурова» (Таджикистан,*
(2002-2012 гг.) *Худжанд)*

DYNAMICS OF FURTHER *Farmonova Dilrukhsor Jumaboevna,*
RELATIONS BETWEEN *candidate of historical science,*
TAJIKISTAN REPUBLIC *Associate Professor of the*
AND TURKMENISTAN *SEI «KhSU named after acad.*
(2002-2012) *B.Gafurov (Tajikistan, Khujand)*
E-MAIL: dilruh@bk.ru

Калидвожаҳо: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Туркменистон, истиқлолияти давлатӣ, дипломатия, ҳамкориҳои байнидавлатӣ, муносибати байналхалқӣ, созишнома, рабобити сиёсӣ, сиёсати хоричӣ

Дар мақола оид ба ҷанбаҳои рушди муносибати байнидавлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Туркменистон дар солҳои 2002-2012 маълумот оварда шудааст. Идомаи рабобити сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Туркменистон саҳифаи нави тадқиқотҳои илмӣ буда, дар мақола ҷанбаҳои асосии рушди муносибатҳои дучониба ва дурнамои ҳамкориҳои судманди байни ду давлати бо ҳам дӯст мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки халқи тоҷик аз замони қадим бо халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла, бо халқи туркман алоқаҳои наздик ва ҳамкориҳои ногусастанӣ дошта, ин анъанаи неки ҳамҷавориро идома хоҳад дод. Таҳқиқи таърихи муносибатҳои дучониба ва ҳамкориҳои мардуми Тоҷикистон ва Туркменистон дар давраҳои гуногуни таърихӣ аҳамияти бузурги илмӣ ва амалиро дорад.

Ключевые слова: Республика Таджикистан, Туркменистан, государственная независимость, дипломатия, межгосударственное сотрудничество, международные отношения, соглашения, политическое сотрудничество, внешняя политика

Приведены сведения об аспектах развития взаимоотношений Республики Таджикистан с Туркменистаном с 2002 по 2012 год. Раскрыты политические, экономические и культурные связи и обмен между Республикой Таджикистан и Туркменистаном, являющиеся новой страницей научного исследования. Обсуждаются основные аспекты взаи-

моотношений и двусторонних взаимовыгодных соглашений между дружественными странами. Отмечается, что таджикский народ с древнейших времён имеет тесные связи, братские узы сотрудничества с народами Центральной Азии, в том числе с туркменским народом. Исследования двусторонних исторических отношений и народного сотрудничества двух стран указывает на их дружеские отношения, сплочённость, и это единство Таджикистан будет усиленно поддерживать в будущем.

Изучение истории взаимовыгодных отношений и сотрудничества братских народов Таджикистана и Туркменистана на различных этапах истории имеет большое научное и практическое значение.

Keywords: *Tajikistan Republic, Turkmenistan, state independence, diplomacy, interstate cooperation, international relations, agreements, political collaboration, foreign policy*

In her article the author adduces the information concerned with the aspects of the development of relations between Tajikistan Republic and Turkmenistan from 2002 to 2012. Political, economic and cultural ties and exchange between Tajikistan Republic and Turkmenistan which is a new page in scientific research are disclosed in the article by the author. She discusses the main aspects beset with mutual relations and bilateral mutual beneficial agreements between friendly countries. It is underscored that the Tajik people from ancient times have close fraternal ties of cooperation with the peoples of Central Asia, including Turkmenian people. The study of bilateral historical relations and national cooperation between the two countries indicates to their friendly relations, solidarity under which Tajikistan will strengthen this unity in the future. Studying the history of mutually beneficial relations and cooperation between the fraternal peoples of Tajikistan and Turkmenistan at various stages of history is of great scientific and practical importance.

Солҳои 2002-2012 давраи муҳимтарини рушди муносибатҳо миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Туркманистон ба шумор мераванд. Сафарҳои расмӣи Президенти Туркманистон ва Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин муносибатҳо тақдир бахшидаанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушду тавсеаи ҳамкориҳои Туркманистон дар иқтисодии Тоҷикистон манфиатдор мебошад. Ҳукуматҳои мамлакатҳо тавасути оптимизатсияи кооператсияи саноатӣ, ҷалби сармоягузориҳои Туркманистон ба азхудкунии манбаҳои гидроэнергетикӣи Тоҷикистон, коркарди ҳамҷонибаи пахта ва дигар маҳсулоти кишоварзӣ, азхудкунии конҳои металлҳои нодир ва асил, гузаронидани корҳои иқтишофи геологӣ ва минералогӣ дар ҳудуди мамлақати мо иқтидорҳои ҳамкориҳои иқтисодии тарафҳо ро тақвият бахшидаанд.

Дар солҳои 2002 - 2003 зимни гуфтушунидҳои Туркманистону Тоҷикистон ҷонибҳои фароҳам овардани заминаи зарурии ҳуқуқии ҳамкориҳои дучониба ва минтақавӣ ва тавсеаи онро дар заминаи муносибатҳои мутақобилан судманди ду кишвар муҳокима карданд. Таъкид гардид, ки истифодаи самараноки имкониятҳои мавҷудаи ҳамкорӣ, захираҳои азими энергетикӣ ва захираҳои маъданӣ имкон медиҳанд, ки Туркманистон ва Тоҷикистон муносибатҳои худро ба сатҳи сифатан нав бароранд.

Дар соли 2004, дар гуфтушунидҳои расмӣ аз тамосҳои пайвастаи роҳбарияти олии ду кишвар, мулоқотҳои пурсамар дар сатҳи вазорату идораҳои марбута, инчунин бунёди заминаи мусоиди ҳуқуқӣ ва шартномавӣ барои ҳамкориҳои бисёрҷонибаи Туркманистону Тоҷикистон изҳори қаноатмандӣ карда шуд.

Яке аз натиҷаҳои муҳимми кори якҷояи сохторҳои дахлдори ду кишвар дар солҳои 2004-2005 оғози интиқоли нерӯи барқ аз Туркменистон ба Тоҷикистон ва таъсиси як комиссияи байниҳукумати оид ба ҳамкориҳои иқтисодӣ эълон карда шуд. Онҳо инчунин изҳори итминон карданд, ки масъалаҳои таҳвили маҳсулоти нафтӣ ва гази моеъ аз Туркменистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалли худро меёбанд. [9] Дар чараёни гуфтушунидҳои ҳайатҳои расмӣ бо иштироки сарони давлатҳо маросими имзои санадҳои дучониба доир гардид. Баёнияти муштараки Туркменистон ва Тоҷикистон, Конвенсияи байни Туркменистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи канорагирӣ аз андозбандии дукарата аз ғоида ва се созишномаи байниҳукумати оид ба ҳифзи мутақобилаи маълумоти махфӣ, ҳаракати ҳавоӣ ва ҳамлу нақли байналмилалӣ автомобилӣ ба имзо расиданд.

Президенти Туркменистон С.А.Ниёзов 27-уми январи соли 2005, хангоми супоридани эътимоднома ба Сафири Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Туркменистон Қ.Қоимдодов, эълон кард, ки 50% қарзи мавҷудаи Тоҷикистон дар назди Туркменистон соқит ва қисми боқимондаи он таҷдиди сохтор карда мешавад. Бояд қайд кард, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон қарзи давлатие, ки бо ҳуҷҷатҳои расмӣ тасдиқ шудааст, надорад. Ҳама ӯҳдадорҳои қарзии мавҷуда ба фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ Тарафҳо дахлдоранд. Ҳалли ин мушкилот тавассути бастанӣ созишномаҳои дучониба байни субъектҳои соҳибкорӣ Тарафҳо имконпазир буд. [6]

Дар муносибатҳои байни Туркменистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд самтҳои афзалиятнок муайян карда шуданд. Самти афзалиятноки ҳамкориҳои Туркменистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкориҳои тичоративу иқтисодӣ буда, тамоюли болоравии пайвастадоранд. Аз соли 2007 инҷониб тамоюли мусбат дар афзоиши савдо мушоҳида мешавад, аммо бинобар таъсири омилҳои зиёд, аз ҷумла оқибатҳои бӯҳрони ҷаҳонӣ молиявӣ иқтисодӣ, нишондиҳандаҳои савдои Туркменистон ва Тоҷикистон ба таври назаррас коҳиш ёфтанд.

Соли 2009 мубодилаи мол байни ду кишвар 63,9 миллион долларро ташкил дод. Он сол, молҳои арзишашон 500000 доллар аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Туркменистон интиқол дода шуданд. Ва молҳо ба маблағи 63,4 миллион доллар аз Туркменистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шуданд. Аз ҷумла, аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Туркменистон ба маблағи 254,1 ҳазор зарфи шиша, ба маблағи 103,7 ҳазор маҳсулоти алюминий, ба маблағи 44,1 ҳазор доллар картошка ва пиёз ба Туркменистон содирот гардид.[1, 278] Дар навбати худ, аз Туркменистон ба Тоҷикистон ба маблағи 9,4 миллион нафт ва маҳсулоти нафтӣ, ба маблағи 48,8 миллион қувваи барқ, ба маблағи 6,7 миллион раған ва семент ба маблағи 0,9 миллион доллар ворид карда шуд. Дар соли 2011 гардиши мол байни ду кишвар нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта тақрибан 60% афзоиш ёфтааст ва дар соли 2012 гардиши мол байни Туркменистон ва Тоҷикистон беш аз 208 миллион долларро ташкил додааст [1, 304].

Маълумоти дар боло овардашуда, мутаассифона, ба иқтисодии мавҷудаи ду кишвар мувофиқат намекунад. Бо бузургии мутлақ ҳаҷми савдо байни Туркменистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле паст аст. Бинобар ин, ба кишварҳо зарур аст, ки бо назардошти имкониятҳои мавҷуда тавсеаи доираи содирот ва воридоти мутақобиларо баррасӣ кунанд. Бо ин мақсад, ҳукуматҳо ва идораҳои соҳавӣ бояд баҳри вусъат бахшидан ба ҳамкориҳои муштарақ чидду ҷаҳд намоянд, равобитаи мустақими байни субъектҳои соҳибкорӣ ва ҷомеаҳои соҳибкоронро ҳамачониба ҳавасманд гардонанд. Инчунин дар оянда барои рушди муносибатҳои дучониба истифодаи таҷриба ва имкониятҳои Туркменистон дар қоркарди қонҳои газ дар

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсад мувофиқ аст. Истифодаи таҷрибаи Туркменистон дар барқарорсозӣ ва эҳёи инфрасохтори иҷтимоӣ ва иқтисодӣ истифодаи иқтисодӣ ба манфиати тамоми мардум, таҳкими истиқлолияти миллии тавсия дода мешавад.

Соҳаи дуҷуми афзалиятноки муносибатҳои Туркменистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкорӣ дар соҳаи нақлиёт мебошад. То имрӯз ҳамкориҳои комил миёни ду давлат дар соҳаи нақлиёт барқарор шудааст.

Соҳаи афзалиятноки сеюми муносибатҳои Туркменистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамкориҳои фарҳангӣ ва гуманитарӣ мебошанд. Туркменистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаҳои дерини анъанавӣ дар соҳаҳои фарҳанг, илм ва маориф доранд, ки аз ҷумлаи афзалиятҳои рушди муносибатҳои дучониба ба ҳисоб мераванд. Онҳо ба решаҳои амики таърихӣ, мероси бойи фарҳангии халқҳои туркман ва тоҷик асос ёфтаанд. Фарҳанг ва санъат дар кишварҳои мо ба сатҳи нави рушд баромаданд. Дар ин соҳа ҳамчун чорабинӣҳои мунтазами фарҳангӣ, ки дар солҳои охир амалӣ гардиданд, ба тақмили муносибатҳо дар самти мазкур мусоидат намуданд [2].

Намояндагони Вазорати кишоварзӣ ва ҳифзи табиати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моҳи феввали соли 2007 дар Корпоратсияи давлатии «Туркманпахта» дар бораи ҷудо кардани 120 тонна тухмии пахта барои эҳтиёҷоти хоҷагиҳои ҷумҳурӣ созишнома ба имзо расониданд [9].

18 майи соли 2007 вазири корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҳ. Зарифӣ Сафири Фавқулода ва Мухтори Туркменистон дар Душанбе А. Гундоғдиевро қабул намуд, ки дар чараёни он масъалаҳои ҳамкориҳои Тоҷикистону Туркменистон мавриди баррасӣ қарор гирифтанд [3, 78]. Моҳи майи соли 2007 намояндагони соҳибкорони вилояти Суғди Тоҷикистон барои харидани рағани тозаии пахта ба намояндагии тижоратии Туркменистон муроҷиат карданд. Моҳи июни соли 2007 соҳибкорон ба шаҳри Ашқобод омада, оид ба таҳвили 900 тонна рағани пахта шартнома ба имзо расониданд. Дар аввали моҳи июн аз ҷониби соҳибкорони тоҷик аз шаҳри Душанбе оид ба фиристодани 1000 тонна рағани тозаии пахта дархост ирсол гардид, ки натиҷааш хуб арзёбӣ гардидааст. Ҷониби Туркменистон дархости соҳибкорони пойтахти Тоҷикистонро низ иҷро карданд [9]. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳамкориҳои соҳибкорони алоҳида дар густариши муносибати байни ду давлати бо ҳам дӯст нақши махсус дошта, дар густариши равобити иқтисодӣ таъсири мусбат мерасонанд.

4 июни соли 2007 Президенти Туркменистон Г. Бердимухамедов вазири энергетика ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон Ш. Гуловро ба ҳузур пазируфт, ки дар рафти он табодули афкор оид ба дурнамои муколамаи байнидавлатӣ, роҳи самтҳои муносибатҳои байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Туркменистон сурат гирифт. Ш. Гулов вазъи иқтисодии Тоҷикистонро мухтасар тавсиф намуда, ба масъалаҳои таъминоти барқ тавачҷӯх зоҳир кард. Дар натиҷа оид ба интиқоли қувваи барқ аз Туркменистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маблағи 1-1,2 миллиард кВт / соат дар тӯли 5 сол шартнома ба имзо расид. Асосан ин нерӯи барқ ба заводи алюминийи тоҷик дода мешавад. Дар ин самт корҳои муайян ба анҷом расонида шуданд, вале мутаассифона аз моҳи декабри соли 2009 ба сабаби низоми ягонаи энергетикӣ Осиеи Марказиро тарк кардани Ҷумҳурии Ўзбекистон ва тавассути қаламраваш манъ кардани интиқоли қувваи барқ аз Туркменистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳвили нерӯи барқ мавқуф гузошта шуд. Худи ҳамон рӯз ҳайати ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Девони Вазирони Туркменистон ва Вазорати энергетика ва саноат гуфтушунидҳо анҷом дод [7].

Ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо роҳбарии Раиси ОАҲК Самиев Ш. 28 июни соли 2007 барои гуфтушунид оид ба масъалаҳои энергетикӣ ба Ашқобод ташриф

овард. Корпоратсияи давлатии барқии Туркманистон «Туркманэнерго» ва ОАҲК «Барқи Тоҷик» санади муқоиса ба имзо расониданд, ки тибқи он қарзи ширкати тоҷик дар назди баҳши энергетикаи Туркманистон то 1 июни соли 2007 4962657.84 доллари ИМА-ро ташкил додааст. Ҷониби Тоҷикистон ба ҷониби Туркманистон варианти пардохти қарзро барои 5 сол пешниҳод кард. Бо дарназардошти мушкilotи таъминоти нерӯи барқ ҷонибҳо гуфтушунидро оид ба хариди нерӯи барқи Туркманистон барои эҳтиёҷоти заводи алюминии тоҷик дар давраи тирамоҳу зимистон ба андозаи 1 миллиард кВт / соат дар давоми 5 сол идома доданд [9].

Дар давраи мавриди тадқиқ, бо назардошти рушди босуръати сохтмон Туркманистон ба маводи сохтмоне, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсол карда мешаванд, аз ҷумла кубур, арматура, плитаҳои мрамарӣ, алюминий ва маснуоти он эҳтиёҷи калон дошт. Қолинҳои тоҷикӣ дар Туркманистон хеле серхаридоранд. Дар бозорҳои Ашқобод талабот ба меваю сабзавоти аз Тоҷикистон воридшуда нисбат ба маҳсулоти шабеҳи дигар кишварҳо бештар аст. Мутаассифона, дар Туркманистон танҳо ду корхонаи муштараки Тоҷикистону Туркманистон – «Мелиоратор» ва «Мавлони Азиз» ба қайд гирифта шудаанд, ки хеле суст фаъолият мекунанд. Дар таъсиси корхонаҳои муштарак дар Туркманистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон аз дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ қафо мондааст.

Дар нимсолаи аввали соли 2007 тавассути Намояндагии тижоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Туркманистон ширкати туркии «Чирчи Груп» ба соҳибқорони хусусии Тоҷикистон ба миқдори 1000 тонна сӯзишвории дизелии Л-09-62 фиристод, Ғайр аз ин ба ширкати давлатии ҳавопаймоии Ҷумҳурии Тоҷикистон керосини авиатсионии ТС-1 ба миқдори 2000 тонна ва ба ширкати ҳавопаймоии Суғд 2200 тонна интиқол дода шуд. Ба заводи алюминии Тоҷикистон 32.000 тонна коксӣ нафт содир карда шуд [9].

7 сентябри соли 2007 вазири қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. Зарифӣ ба Туркманистон ташриф оварда, бо Президенти Туркманистон Г. Бердимухамедов мулоқот намуд. Дар ҷараёни мулоқот масъалаҳои дурнамои рушди муносибатҳои байнидавлатӣ, роҳу самтҳои ҳамкориҳои тарафайн баррасӣ шуданд. Ҷамҷунин, сафари мазкур дар тақвияти қорҳо оид ба омодагӣ ба сафари расмӣ Президенти Туркманистон ба Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти хоса дошт. Бо дарназардошти ин, ҷонибҳо дар самти тақмили заминаи ҳуқуқии ҳар ду ҷониб омодагӣ دیدанд. Ҳангоми ин сафарҳо 11 санади муҳим ба имзо расид, ки барои рушди минбаъдаи ҳамкориҳои байни ин кишварҳо аҳамияти бузург доштанд [8].

Муҳимтар аз ҳама дар ин гуфтушунидҳо таъсиси комиссияи дучонибаи байниҳуқуматӣ оид ба ҳамкориҳои тижоративу иқтисодӣ буд, ки ба рушди бомуваффақияти ҳамкориҳои мутақобилан судманди иқтисодӣ, илмию техникӣ ва фарҳангӣ мусоидат мекунад.

Нахустин сафари расмӣ Президенти Туркманистон Г. Бердимухамедов ба Ҷумҳурии Тоҷикистон 4-5 октябри соли 2007 доир гардид, ки оғози марҳалаи нави рушди муттасили ҳамкориҳои байнидавлатӣ гардид. Дар ҷараёни сафар сарони давлатҳо масъалаҳои рушди ҳамкориҳоро баррасӣ карданд ва тарафҳо шаш санади муҳимро ба имзо расониданд. Натиҷаи муҳимтарини ин сафар имзои Шартномаи дӯстӣ ва ҳамкорӣ миёни Туркманистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон буд, ки самтҳои бунёдии ҳамкориҳои Туркманистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян карданд. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон изҳор дошт, ки "Тоҷикистон ба рушди ҳамҷонибаи муносибатҳо бо Туркманистон манфиатдор аст ва барои таҳким ва тавсеаи ҳамкори-

ҳои мутақобилан судманд аз тамоми имконоти мавҷуда истифода мекунад". "Туркменистон муносибатҳои дӯстӣ ва бародарии худро бо Тоҷикистон қадр мекунад",- гуфт дар навбати худ Президенти Туркменистон Г.Бердимухаммадов ва таъкид кард: "Мо ин сиёсатро идома ва рушд хоҳем дод." Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон сафари нахустини раҳбари олии давлати Туркменистонро ба Тоҷикистон "рӯйдоди муҳим" номида, таъкид дошт, ки дар таърихи муносибатҳои нави ду халқ, анъанаҳои дӯстии қавӣ ва эҳтироми ҳамдигар идома хоҳанд кард [4]. Бо иштироки президентҳои Тоҷикистон ва Туркменистон Э. Раҳмон ва Г. Бердимухаммадов ва ҳайати ҷонибҳо 4 октябри 2007 музокироти Тоҷикистону Туркменистон баргузор гардид. Дар онҳо, дар қатори самтҳои асосии муносибатҳои дучониба чунин соҳаҳо, мисли нақлиёт, энергетика, саноати сабук ва хӯрокворӣ, аз ҷумла истеҳсол ва коркарди пахта, пӯст ва пашм, мева ва сабзавот, инчунин хизматрасонӣ ва фарҳанг номбар гардиданд. Ҷонибҳо зарурати баргузори рӯзҳои фарҳанги ҳамдигарро дар ду кишвар таъкид карданд. Рушди ҳамкориҳои минтақавӣ низ яке аз самтҳои афзалиятноки муносибатҳои дучониба номида шуд. Ба гуфти Э. Раҳмон Осиеи Марказӣ ҳамчун бозори ягона метавонад таваҷҷӯҳи бештари сармоягузори хориҷиро ба худ ҷалб кунад [3, 226]. Зимни гуфтушунидҳо ба ҳалли масоили марбут ба истифодаи самараноки захираҳои обию энергетикӣ Тоҷикистон таваҷҷӯҳ зоҳир карда шуд. Ҷонибҳо масъалаҳои амнияти минтақавӣ ва байналмилалӣ, авзои кунунии Афғонистон ва ҷанбаҳои мухталифи ҳамгироии ҷаҳониро матраҳ намуданд. Пас аз анҷоми гуфтушунидҳои расмӣ маросими имзои шаш санади муҳими ҳамкорӣ баргузор гардид:

- Аҳдномаи дӯстӣ ва ҳамкорӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Туркменистон;
- Созишнома миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Туркменистон дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи фарҳанг ва санъат;
- Созишнома дар соҳаи маориф;
- Созишнома оид ба пешбурд ва ҳифзи сармоягузориҳо;
- Созишнома аз рӯи принципҳои самтҳои асосии ҳамкории тичоративу иқтисодӣ ва илмию техникӣ;
- Созишнома миёни Вазорати кишоварзӣ ва ҳифзи табиати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати кишоварзии Туркменистон дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ [3, 226-227].

Бояд қайд кард, ки аввалин сафари расмӣ Президенти Туркменистон ба Тоҷикистон оғози марҳилаи нав дар муносибатҳои ду кишвар мебошад ва имзои Шартномаи дӯстӣ ва ҳамкорӣ рӯйдоди муҳими таърихӣ маҳсуб мегардад. Имзои санадҳои муҳим заминаи бозғиромии сиёсӣ ва ҳуқуқиро барои густариши робитаҳои мутақобилан судманд ва таҳкими муносибатҳои хуби ду кишвари ҳамсоя ба сатҳи баландтар мебардоранд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон иттилоъ дод, ки дар чараёни ин сафар байни сохторҳои дахлдори ду кишвар дар бораи интиқоли ҳамасолаи 1,2 миллиард кВт/ соат нерӯи барқ аз Туркменистон ба Тоҷикистон тавофуқ ҳосил гардид ва масъалаи интиқоли он тавассути қаламрави Ўзбекистон ба ҷумҳурии мо ба мувофиқа расонида шуд [3, 227].

Туркменистон омода аст бо Тоҷикистон ҳамкориро дар ҳама самт аз рӯи эътимоду ҳамдигарфаҳмӣ идома дода, равобитаи ду кишварро, ки таърих ва анъанаҳои муштарак доранд, доир ба масъалаҳои асосии сиёсати минтақавӣ ва байналмилалӣ устувор созад. Ҷанбаҳои рушди минбаъдаи ҳамкориҳои дучонибаи соҳавӣ дар маркази диққати сарони ҳар ду давлат қарор доштанд.

Ҳамин тавр, равобити дучонибаи Тоҷикистону Туркманистон аз рӯи принципҳои эътимод, ҳусни тафоҳум ва шарикии тичоратӣ асос ёфтааст, ки ба онҳо муқоламаи доимии сиёсӣ дар сатҳи олии мусоидат мекунад.

Самтҳои афзалиятноки ҳамкориҳои ду кишвар инҳоянд: истеҳсол, интиқол ва транзити қувваи барқ, маҳсулоти нафти, маҳсулоти металлургияи ранга; алоқаи нақлиётӣ; саноати нассочӣ; кишоварзӣ ва коркарди саноатии маҳсулоти он.

Муносибатҳои ду давлат дар соҳаи ҳамкориҳои фарҳангӣ ва гуманитарӣ, сайёҳӣ ва санъат рушд намуда, дар асоси ин муносибатҳо Донишгоҳи давлатии Махтумқули ва Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ҳамкориро ба роҳ монда аст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бинои мактаби миёнаи умумии ба номи Махтумқули, ки дар ассотсиатсияи хоҷагиҳои деҳқонӣ Эргаш Султанови ноҳияи Ҷилиқӯли вилояти Хатлон сохта шудааст, аз ҷониби Туркманистон бунёд гардидааст, ки идомаи анъанаи неки ҳамҷаворӣ миёни ду давлат мебошад [5].

Ба назар мерасад, ки дар тӯли даҳсолаҳои охир равобити ҳар ду кишвар ҷараёни мӯътадили мусбати ҳамкорӣ доранд, ки ба густариши ҳамкориҳои миёни ин ду давлати бо ҳам дӯст ва мардумони ду кишвар такони ҷиддӣ мебахшанд.

Равобити дучонибаи Тоҷикистону Туркманистон дар пояи меъёрҳои байналмилалӣ ва манфиатҳои тарафайн ба роҳ монда шуда, рушди муносибатҳои дучониба ва роҳандозӣ намудани ҳамкорӣ дар соҳаҳои гуногуни истеҳсолот миёни ду кишвари ҳамҷавор дар оянда низ идома хоҳанд ёфт.

Пайнавишт:

1. *Государственный комитет статистики Республики Таджикистан. Таджикистан в цифрах - 2009. Душанбе. – Под ред. М.Ш. Шабозова. -342с.*
2. *Государственное информационное агентство Туркменистана (ТДН) - <http://www.turkmenistan.gov.tm>; //Нейтральный Туркменистан. 2012. 25 августа*
3. *Дипломатия Таджикистана. Ежегодник - 2007 год. Внешняя политика Республики Таджикистан: хроника и документы./ Под общей редакцией Хамрохона Зарифи. Составители Д. Назриев и др. - Душанбе, «Ирфон», 2010.-304 с.*
4. *Кулаков Д., Официальный визит Президента Туркменистана в Республику Таджикистан. // Народная газета. - 10.10.2007.*
5. *Официальный сайт Министерства иностранных дел Туркменистана. Итоги официального визита Президента Туркменистана в Республику Таджикистан. <http://www.mfa.gov.tm/ru/news-ru/1507-2014-05-07-05-09-52> (дата обращения: 12.03.2019)*
6. *Пребывание Э.Рахмона в Ашхабаде. // Народная газета. 2007,21 февраля.*
7. *Президент Туркменистана принял министра энергетики и промышленности Республики Таджикистан // Нейтральный Туркменистан. 04.06.2007*
8. *Сафари расми Эмомалӣ Раҳмон ба Туркманистон // Ҷумҳурият.- 2007.- 13 декабр*
9. *Текущий архив Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан. Отчёт о проделанной работе Торгового представительства Республики Таджикистан в Туркменистане за 2007г. - Л. 2-3.*

Reference Literature:

1. *State Statistics Committee of Tajikistan Republic. Tajikistan in Figures/ under the editorship of M.Sh. Shabozova. - 2009. - Dushanbe. – 342 pp.*

-
2. *State News Agency of Turkmenistan* () - <http://www.turkmenistan.gov.tm>; Newspaper «Neutral Turkmenistan». 2012, August 25.
 3. *Diplomacy of Tajikistan. Annual – 2007. Foreign Policy of Tajikistan Republic: Chronicles and Documents/ under the editorship of Hamrokhon Zarifi. Compiled by D. Nazriev et al. – Dushanbe: Cognition, 2010. – 304 pp.*
 4. *Kulakov D. Official Visit of the President of Turkmenistan to Tajikistan Republic. Narodnaya Gazeta. 10.10.2007.*
 5. *The Official Website of the Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan. Results of the Official Visit of the President of Turkmenistan to Tajikistan Republic. <http://www.mfa.gov.tm/ru/news-ru/1507-2014-05-07-05-09-52> (Date of request: 03/12/2019)*
 6. *E. Rahmon`s Arriving in Ashgabat. People`s Newspaper. 2007, February 21*
 7. *The President of Turkmenistan Received the Minister of Energy and Industry of Tajikistan Republic // Neutral Turkmenistan. 06/04/2007*
 8. *Official Visit of Emomali Rahmon to Turkmenistan // The Republic. - 2007. - December 13*
 9. *The Current Archive of the Ministry of Economic Development and Trade of Tajikistan Republic. Progress Report on the Trade Representation of Tajikistan Republic in Turkmenistan for 2007 - Sheets 2-3.*

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ
10 01 00 ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
10 01 00 LITERARY CRITICISM

10 01 03 ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ СТРАН ЗАРУБЕЖЬЯ
10 01 03 LITERATURE OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES

УДК 82
ББК 83.3(0)9

ТАҒӢИРИ ҲОЛ ВА *Солеҳов Мирзо Одинаевич, н.и.филол., дотсенти*
ТАЪСИРИ ОН ДАР *кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Доносигоҳи*
ШЕЪРИ САНОӢ *миллии Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе)*

ДУХОВНОЕ *Солеҳов Мирзо Одинаевич, к.филол.н., доцент*
ПЕРЕРОЖДЕНИЕ И ЕГО *кафедры истории таджикской литературы*
ВЛИЯНИЕ НА ПОЭЗИЮ *Таджикского национального университета*
САНАИ *(Таджикистан, Душанбе)*

SPIRITUAL *Solehov Mirzo Odinayevich, candidate of philological*
REGENERATION AND ITS *sciences, Associate Professor of the department of the*
INFLUENCE OVER SANAI'S *history of Tajik literature under the Tajik National*
POETRY *University (Tajikistan, Dushanbe)*
E-MAIL: *savriya.73@mail.ru*

Калидвожаҳо: Санои Ғазнавӣ, марҳалаҳои эҷодӣ, тағйири ҳол, тасаввуф, ирфон, шеъри тасаввуфӣ, дарунмоя

Масъалаи тағйири ҳолати рӯҳияи Санои Ғазнавӣ ва таъсири он дар фаъолияти эҷодии шоир бо тавачҷух ба масъалаи дигаргун гардидани дарунмояи ашъори шоир таҳқиқ шудааст. Дар рафти тавсифи ду марҳалаи эҷодии Санои, ки дар марҳилаи аввал ӯ шоири дарбор аст, таъкид мешавад, ки тағйири ҳоли шоир ба марҳилаи дувуми ҳаёти шоир тааллуқ дорад. Таъкид шудааст, ки Санои дар марҳалаи дуюм шоирест, ки дар партави андешаҳои аҳли тасаввуфу ирфон шеър суруда, дар навбати худ, барои инкишофи шеъри тасаввуфӣ саҳми шоиста гузоштааст.

Тағйири ҳол дар андешаи Санои дарунмояи каломии ҳунариро ҳилои комилан ноби ирфонӣ-фалсафӣ, ахлоқӣ-тарбиявӣ, мавъизатӣ-таълимӣ эҳдо кардааст. Образҳои лирикӣ, ҷузъиёти ҳунарии тасвирсозӣ, мафоҳиму мусталеҳоти ҷадид, тарзи нави дарунмоясозӣ, маърифати ноби каломии ҳунариро тавлид кард ва ба ин восита шакли нави каломии ҳунарии манзуму мансур – адабиёти тасаввуфӣ-ирфонӣ зуҳур кард, ки мутлақо беқиёс аст.

Ключевые слова: *Санай Газневи, творческие периоды, перемена настроения, суфизм, мистика, суфийская поэзия, содержание*

Рассматривается проблема духовного перерождения Санай Газневи и его влияния на творческую деятельность поэта в плане изменения содержания его стихов. При характеристике двух периодов в творческой деятельности Санай, в первый из которых он был обычным придворным стихотворцем, подчеркивается, что духовное перерождение поэта относится ко второму периоду. Отмечается, что Санай во второй период творчества слагал стихи под влиянием взглядов суфиев и мистиков, чем, в свою очередь, внёс достойный вклад в развитие суфийской поэзии. Духовное перерождение поэта придало его творчеству истинный философско-мистический, морально-воспитательный и учебно-назидательный лоск. Лирические образы, художественные детали изображения, новые понятия и термины, новый способ изложения содержания породили новое восприятие им художественного слова, что обусловило зарождение новой формы поэтически-прозаического художественного слова – суфийскую мистическую литературу, которая не имела аналога.

Key words: *Sanai Gaznevi, creative periods, change of moods, sufizm, mysticism, Sufi poetry, contents*

The article dwells on Sana Gaznevi's spiritual regeneration and influence over the poet's creative activity in the plane of changes concerned with the context of his poems. While characterizing the two periods of Sanai's creative activity in the first of which he was an ordinary court versificator, it is underscored that the poet's spiritual regeneration refers to the second one. It is marked that in the second period Sana created poems under the sway of Sufis and mysticists; thus he made a worthy contribution into the development of Sufi poetry.

Spiritual regeneration of the poet imparted genuine philosophico-mystical, moral-educational and upbringing edifying glamour to his creation. Lyrical images, artistic details of depiction, new notions and terms, new mode of transposition of contents generated a new perception of a belles-lettres word; all this preconditioned the birth of a new form of the word in question, both in prose and poetry that of Sufi mystical literature having no analogues.

Эҷодиёти Санои Фазнавӣ ба ду марҳала тақсим мешавад, ки ҳар кадом вижагӣҳои махсусро доро мебошанд. Масъалае, ки мо дар ин ҷо ба миён мегузорем, зоҳир шудани тағйири ҳол дар рӯҳияи Санои ва таъсири он ба эҷодиёти шоир аст, ки чунин вазъ махсуси марҳалаи дуҷуми шоирии ӯ мебошад. Санои дар марҳалаи аввал шоири дарбор аст, вале дар марҳалаи дуҷуми шоирест, ки дар партави андешаҳои аҳли тасаввуфу ирфон шеър суруда, дар навбати худ, барои инкишофи шеъри тасаввуфӣ саҳми шоиста гузоштааст.

Қабл аз Санои шоирони машҳури қасидасарои аҳди Фазнавӣ, ки Санои ҳам ба ҳамин муҳити адабӣ иртибот дорад, ба монанди Унсурӣ, Фаррухӣ ва Манучеҳрӣ шеъри мадҳиро ба олитарин қулла расонида буданд. Дар замони онҳо мамдуҳ олитарин меъёри асолати хунарии калом бадеъ шинохта мешуд. Санои ҳам дар марҳалаи аввали эҷодӣ ба ҳамин равиш сухан мегуфт, вале дар давраи дуҷуми фаъолияти эҷодияш вай ҳамчун шоири наваҷод шинохта мешавад. Маҳз дар ҳамин марҳалаи дуҷуми эҷодӣ аст, ки Санои Фазнавӣ ба шеър тозақориҳо ворид менамояд. Аз ҷумла, нахустин тозақориҳои Ҳаким Санои ин буд, ки ӯ интиқоду шикваро вориди

концепсияи мадҳу сано кард, ки то \bar{u} ин амалро касе анҷом надода буд. Вале тозақории бунёдии \bar{u} комилан ҷилои дигар дорад.

Чиддитарин тағйирот дар сарнавишти Саной $\bar{r}\bar{u}$ овардани \bar{u} ба олами ирфон аст, ки дар ин бора ривоятҳои мухталиф вучуд дорад. Муҳим он аст, ки Т. Бройн онро дигар хел қазоват мекунад: «Чаро шоире ҳамчун Саной муҳити ошнои зодгоҳи худро тарк ва ба диёре бегона муҳочират мекунад – диёре, ки дар қаламрави подшоҳе дигар – Султон Санҷари Салҷуқӣ қарор дорад. Дар ҳақиқат, ангезаи ин муҳочират рӯйгардонӣ ва дури ҷустан аз дунёст» [3, с. 158]. Қазовати Т. Бройн, ки ҷалои диёр таҷридохии Ҳақим Саной буд, саҳеҳ аст, зеро ҳанӯз падари шоир фаъолият дар дарбор дошт ва Саной ҷалои диёр карда буд. Вале Шафеии Кадканӣ сафари шоирро дигархелтар шарҳ медиҳад. \bar{U} менависад: «Ҳангоме ки падараш зинда буд, якҷанд бор ба Балх рафта буд» [4, с.15]. Манзури Ш. Кадканӣ мадори маишати хонадон аст, ки ба назари мо, саҳеҳ нест, зеро Саной тамоми умр зиндагии дарвешона доштааст ва ҳатто хоҳиши хешӣ ба Баҳромшоҳи Ғазнавиро нахостааст. Саҳеҳ қазияи Т. Бройн аст, ки қаблан зикр шуд.

Ҳақим Саной таҷрид аз дунёи моддӣ дошт ва раҳти ғарибӣ, бори мазаллат, саргардонии роҳи Ҳақро қиёсан бо олитарин сатҳи зиндагии инҷаҳонии инсонҳо тарҷеҳ медиҳаду афзал медонад, ки ин маънӣ дар шеъре, ки бо чунин байт оғоз мешавад, баён шудааст:

Гоҳи он омад, ки бо мардон сӯйи майдон шавем,

Як раҳ аз айвон бурун оему бар кайвон шавем [6, с. 92].

Мусаллам аст, ки пас аз тарки диёр будубошии Ҳақим Саной дар аввалин шаҳре, ки \bar{u} раҳти иқомат афканд, Балх буд. Ба ин макон омадани Саной тақрибан соли 1100 иттифоқ афтадааст, зеро худ ба ин сӣ сол ишораҳо дорад. Бояд таъкид намуд, ки замони омадани Ҳақим ба ин сарзамин тағйироти чиддитарини сиёсӣ рух дода буд. Яъне, Балх, ки қаблан аз шаҳрҳои ҳокимияти Ғазнавиён буд, дар замони воридшавии Ҳақим Саной шаҳри Балх дар дасти шохони Салҷуқӣ буд, ки худуди ҷаҳор сол ба ҳайси пойтахт қарор дошт ва аз соли 1100 Султон Санҷар маркази давлати худро ба шаҳри бостонии дигар ба Марв кӯчонида буд. Балх аз ободтарин шаҳрҳои он рӯзгорон ба шумор мерафт, ки таваҷҷуҳи Ҳақимро басо саҳт ҷалб карда буд. Ҳатто шаҳри Балхро дар он рӯзгорон «умм-ул-билод» (модари кишварҳо) ва ё «қуббат-ул-ислом» ном мебуданд, ки аз шуҳрати он шаҳр гувоҳӣ медиҳад. Оид ба мавқею мақоми Саной дар Балх профессор Т. Бройн менависад: «Ашъори Ҳақим дар ин шаҳр мазмун ва аҳаммияти маҳаллӣ дошт. Дар ин ҳангом Саной ҳанӯз шоири кехтар ва ношинохтае ба шумор мерафт... Саной пас аз он ки ба шоири мазҳабӣ табдил шуд, харғиз ба Балх боз нагашт» [3, с. 162].

Ин ҳамин маъниро дорад, ки Саной маҳз ба хоҳири овозаи шаҳри Балх ба ин ҷо омадааст ва чун гумонаш барабас баромад, аз ин $\bar{r}\bar{u}$, сокинони ин маконро хичо гуфт. Саной аввал ба Балх ва баъд ба Сарахс ҳичрат кардааст. Тибқи ишораҳои сареҳи шоир, \bar{u} то сафари Байтуллоҳ боре аз Балх сафари Сарахс карда будааст. Зеро шаҳри Сарахс дар бедории фикрии адиб нисбатан мавқеъ дорад, барои он ки шахсияти воломақома, чун Мансури Сарахсӣ дар тағйири ҳол ва инқилоби фикрии Ҳақим Саной саҳм дорад.

Ҳамин тавр, тағйироти ибтидоии ҳолӣ дар зиндагиномаи Ҳақим Саной дар Ғазнин иттифоқ афтада бошад, пасон марҳалаи басо ҷиддӣ ин инқилоби зеҳнӣ дар шаҳри Балх ба вуқӯъ пайваستاаст, зеро муносибати Саной нисбат ба тамоми табақаҳои иҷтимоӣ тағйир ёфта, наими моддӣ низ барояш комилан беарзиш

мегардад, ки ӯ сирф чодаи дарवेशиро ихтиёр мекунад. Аз тарафи дигар, дар охирҳои маснавии «Корномаи Балх» фасли чудогонае таҳти унвони «Сифати арбоби тариқат» дорад, ки бо абёти зерин оғоз мешавад:

*Чун гузаитӣ зи хилқати эшон,
Баргузар бар ватои дарवेशон.
То яке қавм бинӣ аз худ пок,
Бо ту бар хоку бартар аз афлок.
Ҳама наққоши оташинхома,
Ҳама хуршеди осмончома.
Варақи ҷарф дарнавишта ҳама,
Маҳзи маъниву рӯҳ гаишта ҳама.
Бартар оварда аз маротиб дам,
Қадам аз пардаи ҳудусу қидам.
Ҳама аз захми луболи паст,
Ҳама аз шурби лоязали маст.
Ҳамаро карда гайрати Борӣ,
Аз қабули замона матворӣ [8, с. 189].*

Ин фасл гувоҳи он аст, ки Ҳаким Саной аллакай тағйири ҳол кардааст ва шояд шахсияти Ҳаким барои зимомдорони вақт маҳз бо хотири тағйири ҳол чандон писанд намеояд ва онҳо низ ба Ҳаким чандон нафоридаанд, ки дар асар ҳиҷоӣ табақавӣ ба назар мерасад. Ҳаким Саной қавми дарवेशонро аз худ пок меғӯяд, ки ҳадафаш таҷрид аз наоими моддӣ, тазкияи қалбу тасфияи сар буда, бо ҳузури ҷисм бо халқ, вале бо ҳузури рӯҳ бо Ҳақанд, ки Ҳаким хоку афлок гуфтааст. Ба назари мо, маҳз ана ҳамин тағйири ҳол дар ибтидо Ҳакимро озими Байтуллоҳ кардааст. Галабаи тағйири ҳолро мо дар он мебинем, ки Ҳаким Саной ин асарро дар овони сию се сол доштани худ эҷод кардааст ва дар интиҳои рӯзгор фузун аз чихил сол орияти орифӣ доштани худро таъкид мекунад, пас тақрибан тағйири ҳол ё инкилоби фикрии Саной дар овони 20-солагиаш рух додаст.

Дар бораи чигунагии ба тасаввуфу ирфон гаравидани Саной миёни донишмандон баҳсҳои зиёд сурат гирифтааст, вале мо ба онҳо намепардозем. Танҳо масъалаи асосии мавриди назарамонро пайгирӣ мекунем.

Халилulloҳи Халилӣ дар асари хеш «Аҳвол ва осори Ҳаким Саной» менависад, ки: «Зиндагии Саной он хангом намуд меёбад, ки аз сурудани шеър дар ситоиши фанопазирони дунявӣ рӯй мегардонад ва ба ҳалқаи урафо мепайвандад. Ин таҳаввул пас аз зиёрати хонаи Худо рух дод» [10, с. 43]. Алорағми ин қазоват Аҳмад Оташ чунин андеша дорад: «Ҳарчанд Саной худро дар чамъи уламои динӣ осудатар меёфт, ҳамвора дар пайи он буд, ки ба ҷойгоҳи шоирӣ дар дарбори Ғазнавиён бирасад. Эҳтимолан, навмед шудани ӯ аз дастбӣ ба ин чоғталабӣ, сабаби рӯй овардани Саной ба тасавуф буд» [2, с. 67].

Қазовати Халилulloҳ Халилӣ то андозае қобили пазиристоист, вале ҳукми Аҳмади Оташ комилан дур аз ҳақиқати таърихист. Зеро тақлифи Баҳромшоҳи Ғазнавӣ барои хонадор шудани Ҳаким бо хоҳари шоҳ ва ҷавоби Саной шаҳодат аз он медиҳад, ки ӯ басо баландназар будааст, чунонки гуфтааст:

*Ман на марди зану зару чоҳам,
Ба Худо ар кунам вагар хоҳам.
Набувад баҳри тамъ мидҳатгӯӣ,
Ин наёбӣ зи ман, ҷуз аз ман ҷӯӣ [6, с.633].*

Дар ҳамин чо як нуктаро бояд таъкид намуд, ки агар Саной баробари ба дарбор роҳ ёфтанд, ҳамон равияи шоирони дарбориро давом мебуд, шояд дар ҳукми шуарои касбии мадеҳасарой боқӣ мемонд ва таъсиргари адабиёти вижа намешуд ва “ончунон номе аз осораш боқӣ намемонд” [2, с.349]. Чунонки дар боло ёдовар шудем, дар оғоз ӯ аз ашъори шуарои маддох баҳраи фаровон бурдааст. Вале тағйироти ҳолӣ андешаи эҷодии ӯро дигар кард. Албатта, ӯ то ба интиҳои ҳаёт аз шеъри мадҳӣ даст накашид, вале аз ин навъи шеър суд ҳам чашм надошт.

Оид ба тағйири ҳоли шоир ривоятҳо зиёданд, ки дар сарчашмаҳои адабию таърихӣ омадаанд. Яке аз аввалин ривоятҳо ҳамоно ривояти «Лойхор» аст, ки бори аввал Абдуррахмони Ҷомӣ [11, с. 108] дар «Нафаҳот-ул-унс» ва таърихнигорон Муҳаммад Қосими Ҳиндушоҳ дар «Таърихи фаришта» овардаанд ва он ривоят, ки бисёр машҳур аст, зикр намекунем ва мегӯем, ки он ривоят ҳам дар кори адабӣ ва ҳам дар манобеи таърихӣ омадааст ва, аз ин рӯ, ниҳоят арзишманду муассир аст. Агар чунин намебуд, ақсуламали Саной хатман мушоҳида мешуд.

Ҳикояти дигаре, ки дар «Маҷолис-ул-ушшоқ» [6, с.73] омадааст, ҳикояти «Қассобписар» аст. Мувофиқи ин ҳикоят, гӯё адиб бо қаҳрамони ҳикоят дӯстӣ доштааст ва қассоб аз Ҳаким панҷсад сар гӯсфанди қашқа хоҳиш мекунад. Ҳаким кафшҳояшро, ки гаронвазн буд, пеши ӯ амонат гузошта, ба Хоразм меравад ва шоҳи Хоразм ба Ҳаким лутф мекунад ӯ гӯсфандҳоро ба қассоб супорида, кафшашро талаб мекунад, вале қассоб аз безътиной кафшҳоро гум карда буд, бинобар ин, Ҳаким равобати дӯстиро бо ӯ дигар раво намебинад. Ривояти мазкур заминаи чунин ғазали шоир шудааст:

То ҳаёли он бути қассоб дар чаши ман аст,

З-ин сабаб чашиам ҳамеша ҳамчу рӯи равшан аст [6, с.816].

Ҳикояти мазкур маърифати тасаввуфӣ дорад, чун чанбаи тасаввуфӣ дорад, Ҳаким ӯро ҳамчун солики роҳи ирфон қабул намекунад ва сидқ надоштанашро ёдрас мекунад.

Ривояти дигаре низ ҳаст, ки яке аз мухлисони Ҳаким Саной ба ӯ кафше гаронарзиш тухфа мекунад ва рӯзи дигар чун вомехӯранд, ӯ кафшро бозпас медиҳад. Чун сабаб мепурсанд, Ҳаким мегӯяд, ки саломи дӯсташ оҳанги дигар гирифта буд ва ин муносибат ба Ҳаким Саной писанд наомадааст ва ғайра.

Миёни ҳикоеҳои роиҷ дар ҳар ҳолат ҳикояти «Лойхор» шояд воқеият надошта бошад, вале муассиру пураарзиш аст. Муассиру пураарзиш будани онро ҳеҷ касе аз аҳли тадқиқ инкор накардааст, вале муассириашро ҳама ёдрас кардаанд. Аз тарафи дигар, вақте ки Абдуррахмони Ҷомӣ барин адиби мутафаккиру олими забардаст он ривоятро меорад ва ҳақиқати онро инкор намекунад, пас бо кадом бурҳони қотей метавон онро инкор кард?!

Хидмати сомондодаи Саной баъд аз рӯй додани дигаргунии кулӣ дар андешааш, ки ба таҳаввули назми тасаввуфӣ сабаб шуд, огоҳона, бунёдӣ ва комилан созанда аст, ки маърифати воқеии он аз ҳуди ӯ оғоз шудааст. Ба ин маънӣ ҳуди шоир пеш аз ҳама гуфта буд:

Саноиру мусаллам шуд, ки гӯяд зухди пурмаънӣ,

Надонад қимати назмиаш ҳар он к-ӯ гӯши кар дорад [6, с.79].

Гӯши кар ношунавоӣ нест, балки маънирас набудан аст, ки манзур рақибони гоъӣ ва касони зоҳиргарост.

Таъсири рӯҳияи дигаргуншудаи шоирро дар сохтмон ва муҳтавои анвои шеърии гуногун мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, Саной қасоиди мадҳӣ ҳам гуфта ва

дар оғоз ба навъе зоҳиргарой дошта, вале баъд аз тағйири ҳол консепсияи мадҳи адиб комилан идеалӣ, ормонӣ шуд. Ё худ, худи Саной, ки аз кардаҳои хеш оғоҳӣ дошт ва хис карда буд, ки шояд рӯзе ўро нуктагирӣ кунанд, ба ин хотир дар мавриди маърифати ҳичову истехзо дар каломаш чунин хушдор дода буд:

*Ҳазли ман ҳазл нест, таълим аст,
Байти ман байт нест, иқлим аст.
Шукр гӯям, ки ҳаст назди хунар
Ҳазлам аз ҷидди дигарон хуштар [6, с.718].*

Яъне, Саной ҳазли худро тарҷеҳ медиҳад, ки ҷидди шуарои дигар дар ҳадди он роҳ надорад. Ё чунин тозақориҳоро на танҳо дар як жанр, яъне на танҳо дар қасида, балки дар тамоми жанрҳои шеъри замон кардааст. Махсусан, дар ғазал, рубой, китъаву шеъри тасмит, тарҷеъоту таркибот ва хосса, дар ғазалу қасида тағйироти бунёдии дарунмоясозӣ кардааст, ки ҳар кадом мабҳаси ҷудогонаи таҳқиқ ҳастанд. Чунин дигаргуниҳои назаррасро дар маснавиҳои шоир, ки дар маҷмӯъ, наздик ба 15 ҳазор байтанд, мушоҳида кардан мумкин аст. Миқдори мазкур якҷоя бо асли девони шоир, ки 50000 байт будааст (феълан наздик ба 30000 он то ба мо омада расидааст), теъдоди зиёданд. Чунин эҷодкоре, ки то Ҳаким Саной бо чунин миқдор дар марҳалаи нави адабӣ – ибтидои асри XII ва то ин муддат ашъори сӯфиёнаву ирфонӣ эҷод карда бошад, манзур намегардад. Ин нуктаро ҳамаи муҳаққиқон бидуни истисно таъкид кардаанд. Ин ҳолат шабеҳ бо он аст, ки то устод Рӯдакӣ низ адибон буданд ва дар чанд навъи адабӣ шеър гуфтаанд, вале ташаккули забони адабии тоҷик ҳосили аҳди Сомониён буда, дар ташаккули он мактаби адабии устод Рӯдакӣ ва, пеш аз ҳама, худи устод Рӯдакӣ мақоми калидӣ дорад, зеро теъдоди абёти Одамушшуаро то як миллиону сесад ҳазор таъкид шудааст.

Дар қиёс бо шинохти Ҳаким Саной ва маърифати ашъори ӯ ҳатто дар асрҳои миёна, пас аз асри шоир низ баҳсҳо қобили сурат шудааст. Қасоне ҳам пайдо шудаанд, ки ба шахсияти шоир, ҳатто ба эътиқодоти ӯ назари дигар доштаанд. Яъне, ин бузургворро интиқод кардаанд ва алорағми ин тоифа боз қасоне ҳам пайдо шудаанд, ки Ҳаким Саноиро бо тамоми ҳастӣ ҳимоя кардаанд. Аз ҷумла, дар асари Афлокӣ омадааст, ки аз тазмини ояҳои Қуръонӣ ва қофия кардани онҳо дар шеъри Саной розӣ набудаанд. Масалан, «Қонеи Тӯсӣ, маликушшуарои дарбори Салочука дар Қуния ба Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ мегуфт, ки ба ин сабаб Саноиро мусулмон намедонам. Мавлоно бар Қоней ошуфт ва бад-ӯ чунин посух дод: «Ҷамӯш кун! Чӣ чойи мусулмонӣ, ки агар мусулмоне азамати ўро дидӣ, кулоҳ аз сараш биафтодӣ, мусулмон туй ё ҳазорон ҳамчун ту? Ё аз кавнайн мусаллам буд» [1, с.221].

Албатта, шинохти рӯзгору осори Ҳаким Саной дар гузашта бо он сатҳе, ки ба Мавлавӣ Ҷалолиддини Балхӣ даст дода буд, ба қасе дигар шояд дар ин ҳад муяссар нагардида буд, зеро Мавлавӣ басо сидқӣ осори ўро фаро гирифта буд, ки ҳатто ба баъзе асарҳои ӯ вобаста ба дарунмоя, муҳтавои асар ҳатто номи мувофиқ гузошта буд. Ин буд, ки созгории тафаккур, қаробати ақидатӣ имкон дод, ки ин симои ирфонӣ худро шогирд ва пайрави Ҳаким Саной гуфтааст.

Ҳанӯз дар асрҳои миёна баъзе мутасаввиғони олиругба ба Ҳаким Саной назари муғризна дошта, ўро бадгӯйҳо мекардаанд. “Ривоят кардаанд ки, – менависад Томас Бройн, – Имом Муҳаммад ибни Яҳё Ҳаким Саноиро зандику даҳрӣ меҳонд. Ин тухмат ба тамоюлоти рофизии Саной дар ҷонибдорӣ аз назариёти фалсафӣ ишорат дорад. Муҳаммад ибни Яҳё шабе Паёмбари Акрамо (с.) ба хоб дид, ки ўро аз зикри номи Саной ба зиштӣ барҳазар медораду вайро ба сабаби сурудани ашъоре дар наъти

худ меситояд. Дар пайи он Имом Муҳаммад ибни Яҳё барои талаби бахшоиш аз Саной роҳи Ғазнин дар пеш мегирад ва бар гӯрҷойи шоир чихил рӯз тавба мекунад, то он ки саранҷом Саноиро ба хоб мебинад, ки баробари қабули тавбаи Имом ўро насиҳат мекунад, ки забону қалам ниғаҳ дорад ва ў низ чунин мекунад» [2, с. 50].

Тағйири холи Ҳаким Саноиро дар осори илмӣ донишмандон дигархелтар маърифат кардаанд, ки басо чолиб аст. Ба ин маънӣ Т. Бройн таъкиде дорад, ки мегӯяд: «Чархиши сарнавиштсози зиндагии Саной рӯйгардонӣ аз зиндагии дунявӣ ва рӯй овардан ба зуҳд набуд, балки дигаргунӣ дар зиндагии ҳирфай буд. Мадеҳасарои ҷавони солҳои нахустин сарояндаи шеърҳои мазҳабӣ шуд. Ин таҳаввул илова бар дигаргунӣ дар дарунмоияи асли ба тағйири мухотабон низ анҷомидааст... Муҳите, ки шеъри ҷадиди Саной дар он ба шукуфоии комил расид, ҳамон муҳити воизони мазҳабӣ буд» [2, с. 138].

Ҳатто баъзе қасидаҳои васфӣ-ситоиши Ҳаким Саной намунаҳои комили шеъри мазҳабианд, ки қазовати фавкро комилан тасдиқ менамоянд. Чунончи, ин қасида, ки ба ориф Абдулмаоли Аҳмад ибни Юсуф ибни Аҳмад бахшида шудааст, исботи қазовати фавқ аст:

*Обрӯе, к-он шавад бе илму бе ақл ошкор,
Оташи дӯзах бувад он обрӯ аз ҳар шумор.
Пешӣ он танро расад, к-аз илм бошад пешдаст,
Пешӣ он сарро расад, к-аз ақл бошад пойдор.
Войи он илме, ки аз беақл бошад мунташир,
Войи он зуҳде, ки аз беилм ёбад интишор.
Эй, ки ме қадри фалак ҷўйиву нури офтоб,
Якшаба бедорие чун чарху чун анҷум биёр [6, с.216].*

Чунин ашъори Ҳаким Саной моро водор месозад тасдиқ кунем, ки ў дар оғози суҳанварӣ бо шеъри мадҳӣ вориди адабиёт шуд. Баъдан дар ашъораш интиқоду ҳаҷви иҷтимоӣ тақвият ёфт. Тадричан ин мусофиратҳо ва дурӣ аз макони муқимӣ, ки таҷрида аз дунёи моддӣ маърифат мешавад, ба инқилоби зеҳнӣ тақони дигар дод. Зеро инқилоби зеҳнӣ, агар муҳочиратро пеш оварда бошад, тадричан андешаи Ҳаким Саноиро комилан дигар сохт. Мушаххасан, ҷаҳишҳои мазкури ақлонию ҷисмонӣ: инқилоби фикрӣ ва сафари ҷисмонӣ маънавиёти ўро тақон дод. Ин буд, ки шеъри Ҳаким Саной бунёдан боландагӣ ва камолёбӣ касб кард. Ин ҳамин маъниро дорад, ки ў дар андак замоне аз шеъри васфӣ, мадҳу ситоишӣ ва умуман, ашъори комилан дунявӣ, таҳаввулоти эҷодии устуворе аз ашъори ғайримазҳабӣ, ки давраи нахустини эҷодиёти адиб маърифат мешавад, ба давраи дуоми дерпой ва шуҳратёри осори хеш ворид мешавад ва ин давраи дуоми, ки гузаштан аз шеъри ғайримазҳабӣ ба ашъори мазҳабӣ буд, ўро касби иштиҳор бахшид. Маҳз ба ҳамин хотир, дар ашъори Ҳаким Саной мафохими ғайримазҳабӣ бо мафохими мазҳабӣ меомезад ва ин шоирро водор сохт, ки ба ашъори тасаввуфӣ-ирфонӣ ба таври бунёдӣ роҳкушоӣ кунад, ки метавон онро марҳалаи тозаии эҷодиёти Ҳаким Саной гуфт. Албатта, эҷоди шеъри мазҳабиро Ҳаким Саной дар Балх оғоз кард, вале Сараҳс ўро боз ба дунёи дигар ошно сохт. Хусусан, дидорбинии ў бо мамдӯҳи рӯҳонӣ Имом Сайфулҳақ Муҳаммад Мансури Сараҳсӣ дар таҳаввули зеҳнии Ҳаким Саной тақони басо ҷиддӣ шудааст, зеро шоир шаш шеъри мадҳии хешро маҳз ба ҳамин шахсияти рӯҳонӣ эҳдо кардааст.

Марҳалаи сеюми эҷодиёти Ҳаким Саной бозгашти ниҳонии ў ба ватанаш – ба шаҳри Ғазнин аст, ки дар ин давра ў бештар ба таълифи осори ирфонӣ-фалсафӣ ва

ахлоқӣ-таълимӣ гаравидааст. Дар ин бора баҳси ҷудогона мебояд кард, ки ин мухтасар ҳавсалаи онро надорад.

Ҳамин тавр, аз баррасихоӣ анҷомшуда перомуни тағйироти зеҳнӣ ё инқилоби фикрии Ҳаким Саной метавон чунин натиҷагирӣ кард:

1. Мутолиаи осори Ҳаким Саной нишон медиҳад, ки ӯ ҳамчун симои эҷодии замони муайян, тибқи қонуниятҳои роиҷи адабӣ ва анвои адабии ҳукмрон, ки қасида буд, чун қонегари ниёзи адабии давр, ҳамчун шоири мадҳиясаро ворида адабиёт гардидааст. Ӯ дар ин ҷода низ аз шуарои дараҷаи аввал аст, зеро сурудаҳои бо осори Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Манучехрӣ пахлӯ мезанад, вале ин раванд андак муддатеро фаро мегирад.

2. Фаъолияти эҷодии Ҳаким Саной то кунун муштамил бар ду марҳала маърифат шудааст: фаъолияти эҷодии ӯ дар дарбор ва берун аз дарбор. Вале дар иртибот ба макони эҷодӣ он дорои се марҳала аст: а) оғози фаъолияти эҷодӣ дар Ғазнин; б) ашъори ҳангоми сафар дар Балх, Сараҳс, Марв, Ҷирот ва ғайра сурудашуда; в) марҳалаи сеюм бозгашт ба шаҳри Ғазна аст. Ҷар яке аз ин мароҳил вижагиҳо доранд.

3. Оғози инқилоби фикрии Саной дар зодгоҳаш – шаҳри Ғазнин иттифок афтадааст. Оид ба сабаби тағйири ҳол дар рӯҳияи Саной ривоятҳои зиёд нақл шудаанд, ки дар он миён ривояти «Лойҳор» нахустин ривояти тақонбахшу тафаккурсоз аст. Вижагии ин ривоят он аст, ки оид ба шахсияти таъриҳӣ, мушаххас ва симои бунёдкору навоар ва ҳатто асосгузори адабиёти андеша, адабиёти бедурӯғу бериё бахшида шудааст. Дар маохизи адабӣ Ҷомӣ нахустин ровии он ривоят аст, аз ин хотир, наметавон онро афсона гуфт. Худи Ҳаким Саной шаҳри Ғазнинро чанбаи тақаддус медиҳад ва шояд ин бесабаб ҳам нест, бинобар ин, оғози инқилоби фикрӣ дар рӯҳияи шоир яқин аз ҳамин шаҳр бояд маърифат карда шавад.

4. Доир ба инқилоби фикрии Саной чанд ривояти дигарро ҳам сарчашмаҳо зикр кардаанд, ки онҳо дар ашъори Ҳаким Саной низ далоили тасдиқкунанда пайдо кардаанд. Вале он ривоятҳо маънии шарҳӣ доранд, на тариқатӣ. Муассирии ривоеҳои «Қассоббача», «Инъоми кафш» ва ғайра ҳеҷ гоҳ дар сатҳи ҳикояти «Лойҳор» нест. Ҳатто ҳикояти шайхе, ки Ҳакимро бадгӯӣ мекард, таъсири вофиртар дорад, вале муассирии он таъмингари шуҳрати Ҳаким Саной маърифат мешавад, на инқилоби фикрии ӯ.

5. Роҳи эҷодии тайкардаи Ҳаким Саной аз шеъри васфӣ ё худ мадҳӣ ба осори мазҳабӣ ва тадричан ба тасаввуфу ирфон аст. Аз ин хотир, аносири обидона дар ирфони Ҳаким Саной вижагиҳои худро дорад. Тибқи шаходати худи ӯ, гаравидан ба тасаввуф аз овони бистсолагиаш маншаъ мегирад, зеро фузун аз чихил сол боз таъкид кардааст.

6. Пири маънавии Ҳаким Саноиро мухталиф таъкид кардаанд. Бештар муҳаққиқон Муҳаммади Мансурро ҳукм кардаанд, вале баъзеҳо Ҳаким Саноиро ҳатто Увайсӣ ҳам гуфтаанд. Ӯ худ ишораи возеҳ дар ашъори осори мансураш ба пири хеш надорад. Вале Мавлоно Ҷомӣ, ки забардасттарин мутафаккири адабиётшинос низ ҳаст, Хоча Юсуфро ном мебарад ва асоснок мекунад. Ин қазовати Ҷомӣ, ки ду симои таъриҳӣ, ду шахсияти бонуфуз ва таъсиргузorro мушаххас меғӯяд, набояд сарфи назар шавад.

7. Инқилоби фикрии Ҳаким Саной шинохти инсонро, гиромидошти ашрафул-маҳлуқотро бунёдан таҷдиди назар кард ва дар осори адабӣ-ҳунарий ба он чанбаи тақаддус бахшид.

8. Тағйири ҳол дар андешаи Саной дарунмояи каломи ҳунариро ҷилои комилан ноби ирфонӣ-фалсафӣ, ахлоқӣ-тарбиявӣ, мавъизатӣ-таълимӣ эҳдо кард. Образҳои лирикӣ, ҷузъиёти ҳунарии тасвирсозӣ, мафҳому мусталехоти ҷадид, тарзи нави дарунмоясозӣ, маърифати ноби каломи ҳунариро тавлид кард ва ба ин восита шакли нави каломи ҳунарии манзуму мансур – адабиёти тасаввуфӣ-ирфонӣ зухур кард, ки мутлақо беқиёс аст.

Пайнавишт:

1. Афлокӣ, Аҳмад. Маноқиб-ул-орифин / Шамсиддин Аҳмади Афлокӣ. – Техрон: Дунёи китоб, 1362. – 616 с.
2. Бройн, Т. Ҳақими иқлими шиқ. Таъсири мутақобилаи дину адабиёт дар зиндагӣ ва осори Ҳақим Саной (Тарҷумаи Маҳёри Алави Муқаддам ва Муҳаммад Ҷаводи Маҳдавӣ) / Т. Бройн. – Техрон: Остони Қудс, 1378. – 575 с.
3. Бройн, Т. Шеърӣ сӯфиёнаи форсӣ (Тарҷумаи Маҷдуддини Кайвонӣ) / Т. Бройн. – Техрон: Нашир марказ, 1378. – 189 с.
4. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Дар иқлими рӯиноӣ. Тафсири чанд газал аз Ҳақим Санои Ғазнавӣ / Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1373. – 299 с.
5. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Тозиёнаҳои сулук. Нақду таҳлили чанд қасида аз Ҳақим Саной / Муҳаммадризо Шафеи Кадканӣ. – Техрон: Огоҳ, 1372. – 543 с.
6. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Девон / Абулмаҷд Маҷдуд Саной: бо саъй ва эҳтимоми М. Разаӣ. – Техрон: Саной, 1354. – 1227 с.
7. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шариат-ут-тариқа / Абулмаҷд Маҷдуд ибни Олам Санои Ғазнавӣ: тасҳеҳу таҳияи М. Разаӣ. – Техрон: Донишгоҳ, 1359. – 875 с.
8. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Маснавиҳо / Абулмаҷд Маҷдуд Саной. Ба инзимоми шарҳи «Сайр-ул-ибод ила-л-маод»: бо тасҳеҳу муқаддимаи М. Разаӣ. – Техрон: Донишгоҳ, 1360. – 381 с.
9. Саной, Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам. Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шариат-ут-тариқа / Абулмаҷд Маҷдуд ибни Одам Санои Ғазнавӣ: бо сарсухани К. Олимов. – Душанбе, 2008. – 666 с.
10. Халилӣ, Халилуллоҳ. Аҳвол ва осори Ҳақим Саной / Халилуллоҳ Халилӣ. – Кобул, 1384. – 248 с.
11. Ҷомӣ, Абдураҳмон. Осор. Ҷилди 8 / Абдураҳмони Ҷомӣ: мураттибон А. Зухуриддинов ва А. Муҳаммади Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – 581 с.

Reference Literature:

1. Afloki, Ahmad. Life Description of Mysticists // Shamsiddin Ahmad Afloki. - Tehran: The World of Book, 1362 hijra. – 616 pp.
2. Broyn T. Love Climate Sage. Mutual Influence of Religion and Literature in Khalim Sanai's Life and Creation (translation by Mehvor Alavi Mukaddam and Mukhammad Djavad Mahdavi) // T. Broyn. – Tehran, 1378. – 575 pp.
3. Broyn T. Persian Sufi Poetry (translation by Madjuddin Kayvoni // T. Broyn. – Tehran, 1378 hijra. – 189 pp.
4. Kadkani, Mukhammadrizo Shafei. In the Climate of Life. Commentaries to Certain Gazels by Khakim Sana Gaznevi // Mukhammadarizo Shafei Kadkani. – Tehran: Informational Data, 1373 hijra, - 299 pp.

-
5. *Kadkani, Mukhammadrizo Shafei. Whips of the Way. Criticism and Analysis of some Kasyds by Khakim Sanai // Mukhammadrizo Shafei Kadkani. – Tehran: Informational Data, 1372 hijra. – 543 pp.*
 6. *Sanoi, Abulmajd Majdid ibni Odam. Divan // Abulmajd Majdud Sanoi: under the editorship of M. Razavi. – Tehran: Sanoi, 1354 hijra, 1354 – 1227 pp.*
 7. *Sanai Abulmajd ibni Odam. The Garden of the Truths and The Rules Following the Way to them // Abulmajd Majdud ibni Odam Sanoi Gaznavi. Under the editorship of M. Razav. – Tehran: Higher School, 1359 hijra. – 875 pp.*
 8. *Sanoi, Abulmajd Majdud ibni Odam. Mesnevis // Abulmajd Majdud Sanai. With the Appendix commenting “The Pilgrimage of Allah’s Slaves to the Place of Return: under the editorship of M. Razavi. – Tehran: Higher School, 1360 hijra. – 381 pp.*
 9. *Sanai Abulmajd Majdud ibni Odam. The Garden of Truths and The Rules of Shariat // Abulmajd Majdud ibni Odam Sanai Gaznavi: preface by K. Olimov. – Dushanbe, 2008. – 666 pp.*
 10. *Khalili, Khalilulokh. Life and Creation of Khakim Sanai // Khalilulokh Khalil. – Kabul, 1384 hijra. – 248 pp.*
 11. *Djami, Abdurakhmon. Compositions. V.8 // Abdurakhman Djami. Compilers: A. Zahuriddinov and A. Mukhammadi Khurosoni. – Dushanbe: Man of Letters; 1990. – 581 pp.*

УДК 82
ББК 83.3 Тоҷ

**ТАКМИЛИ СОХТОРӢ ВА
БАНДУБАСТИ
«ЁДДОШТӢ»-И С.АЙНӢ** *Шамшоди Ҷамшед, докторант (PhD)-и кафедраи адабиёти тоҷик ва журналистикаи Дошироғи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ (Тоҷикистон, Кӯлоб)*

**СТРУКТУРНОЕ И
КОМПОЗИЦИОННОЕ
ПОСТРОЕНИЕ
«ВОСПОМИНАНИЙ» С.
АЙНИ** *Шамшоди Ҷамшед, докторант (PhD) кафедры таджикской литературы и журналистики Кулябского государственного университета им. А. Рудаки (Таджикистан, Куляб)*

**STRUCTURAL AND
COMPOSITIONAL
FRAMING OF IN
“REMINISCENCES” BY
SADRIDDIN AINI** *Shamshodi Jamshed, Doctoral student of the department of Tajik literature and journalism under Kulyab State University named after A. Rudaki (Tajikistan, Kulyab)
E-MAIL: mr.shamshod93@mail.ru*

Калидвожаҳо: Садриддин Айнӣ, «Ёддошт», матн, матнининосӣ, такмили сохторӣ, боб, матнҳои ҷопӣ, тағйирот

Устухонбандии асар пеш аз ҳама, пайдарпайии мантиқии ҳоисаҳою воқеаҳо ва ҷобачошавии қисмҳои асари бадеиро таъмин менамояд. Бо ин мақсад масъалаи сохторӣ ва бандубасти «Ёддошт»-ро, ки ҳангоми таҳрир аз ҷониби С. Айнӣ ва муҳаррирон тағйирот тақмил ёфтааст, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Зимни баррасӣ ба тағйирот тақмили асар, портрет ва хатти сюжет аз лиҳози матнининосӣ диққати махсус дода шудааст. Қисматҳои «Ёддошт» дар алоҳидагӣ таҳлил ёфта, ба таври муқоиса дар нақша нишон дода шудааст. Тавсифи таҳрирот тақмили «Ёддошт» дар асоси матнҳои ҷопӣ, аз ҷумла нахири маҷаллаҳои ва ду нахири китобӣ пешниҳод шудааст. Муаллиф ба хулоса расидааст, ки дар нахири дуҷуми «Ёддошт» устод Айнӣ теъдоди бобҳои зиёд карда, бандубасти асарро ба танзим даровардааст. Муҳимияти тадқиқи масъалаи мазкур пеш аз ҳама дар он аст, ки хонандагон ва қисме аз муҳаққиқон танҳо аз нахири охири асарҳо огоҳанд. Ва маълум нест, ки дар нахири осори адибон баъди вафоташон чӣ тағйироте ва аз ҷониби чӣ қасоне ба он дароварда шудааст. Бинобар ин дар назди матнининосон вазифаи анҷом додан тадқиқоти илмӣ аз рӯи нахири муҳталифи ҷопӣ асарҳои адибон меистад.

Ключевые слова: С.Айнӣ, “Воспоминания”, текст, текстология, структурное построение, главы, печатные тексты, изменения

Композиция произведения, прежде всего, обеспечивает логическую последовательность событий и структурное построение его частей. С этой целью рассматривается структурное и композиционное построение «Воспоминаний» С. Айнӣ, которое было изменено разными редакторами. При этом с точки зрения текстологии акцентируется внимание на внесенных изменениях и дополнениях, портретах и сюжетной линии произведения. Сопоставляются отдельные части «Воспоминаний», которые

указаны в схемах. Дана характеристика редактирования и дополнений на материале журнального и двух книжных печатных текстов «Воспоминаний». Сделано заключение, что во втором издании «Воспоминаний» С.Айни увеличено количество глав и урегулировано композиционное построение книги. Важность исследования данной проблемы, прежде всего, заключается в том, что читатели и некоторые исследователи знакомы только с последними изданиями произведения. Поэтому остается неизвестным, кто и какие изменения внес в произведение писателей после его смерти. Поэтому перед текстологами стоит задача проведения научно-исследовательской работы по разным печатным изданиям произведений представителей литературы.

Key words: S. Ayni, “Reminiscences”, text, textology, structural construction, chapter, printed texts, changes

The composition of the literary production, first of all, provides a logical sequence of events and structural construction of its parts, on the whole. With this aim, the author of the article considers the structural and compositional framing of “Reminiscences” by S. Ayni which was changed by various editors. At the same time, from the point of view of textology the author pays particular attention to the changes and additions, portraits and storylines of the relevant work. The article under consideration analyzes and compares separate parts of the former that are indicated on diagrams. The author characterizes corrections and additions on the material of the journal and two printed texts of “Reminiscences”. In a nutshell, the author of the article comes to the conclusion that in the second edition the number of chapters of the work is increased and its compositional structure is regulated as well. The importance of the study of the problem in question, first of all, lies in the fact that readers and some researchers are familiar only with the latest editions of the relevant literary production. Therefore, it remains unknown who and what changes made to the works of writers after their death. That’s why, the task of textologists is to carry out genuine research work on various printed publications of the literary productions belonging to the pen of the representatives of literary criticism. In the aspect of studying the changes and additions to “Reminiscences” by S. Ayni the work presents a focussed continuation of modern textology and is recommended to a wide range of readers, especially researchers of the philological field.

Қисмати сохторӣ ва бандубасти асар яке аз масъалаҳои хеле муҳими адабиётшиносӣ буда, барои барҷаста ва пурмазмун гардидани асари бадеӣ кӯмак мерасонад. Ба ҳамин маъно «Композитсия мавқеи характерҳо, пайдарпайии мантиқии ҳодисаҳою воқеаҳо ва ҷобачошавии қисмҳои асари бадеиро ба мисли қисму боб, манзара, портрет, лаҳзаҳо ва ғайра таъмин намуда, дар ташаккул ва тақомули образи характерҳои типӣ ва ҳалли мавзӯъ, конфликту коллизияҳо роли калон мебозад» [15, с.10].

«Ёддоштҳо» асари нотаом буда, чор чилдро дар бар гирифта, пай дар пай нашр гардидааст. Нақшаи навишта шудан ва чанд қисм шуданро худи муаллиф ба Мирзо Турсунзода дар мактубаш чунин гуфтааст: «Рафти қор ба ман ҳаминро нишон дод, ки «Ёддоштҳо» назар ба таҳмини пештараам васеътар ва қисмҳояш ба 4-5 мерасад, ки ин бисёр вақтро талаб мекунад. Баъзе рафикон орзу мекардаанд, ки ман ёддоштиҳои худамро дар бораи Кремл ва маҷлиси қабул дар охири «Ёддоштҳо» илова намоям. Аммо ба амал омадани ин орзу ба тартибе, ки ман дар ёддоштҳо гирифтаам, хеле дер мемонад ва намедонам, то он вақт умр мусоидат мекунад ё не» [19, с.69].

Ҳамин фикрро духтари устод Айнӣ – Холида Айнӣ чунин арзёбӣ мекунад: ««Ёддоштҳо» бар асоси нақшаи нахуст бояд дар се қисм навишта мешуд, аммо чун охири соли 1948, хангоме ки қисми дуҷумро, ки руҳдоди то чордахсолагии ӯро фаро мегирифт, ба охир расонид, дарёфт, ки бояд ин асарро ҳадди ақалл дар панҷ қисм нависад» [17, с.92].

Садриддин Айнӣ қисми аввали «Ёддоштҳо»-ро нимаи дувуми соли 1948 ба маҷаллаи «Шарқи сурх» месупорад. Ин қисм давраҳои кӯдакӣ ва то ба Бухоро омадани нависандаро фаро мегирад. «Ин асар, - гуфта мешавад дар пешгуфтори маҷалла, - барои хонандагони мо як ҳадяи қиматбаҳои устод аст. Ин асар ба таърихнависон, ба адибон, ба нависандагони ҷавон дунё-дунё материал медиҳад ва барои омӯзандагон як хазинаи бегарон аст» [2, с.8].

Қисми аввали асар дар «Шарқи сурх» дар чор шумораи охири соли 1948 ва чор шумораи аввали соли 1949 (3) чоп мешавад. Нашри маҷаллавӣ 22 бобро дар бар мегирад.

Дар айни ҳол устод Айнӣ қисми якуми асарро бо таҳриру такмил ба Нашриёти давлатии Тоҷикистон месупорад. Дар чопи алоҳида ҳаҷм ва доираи воқеаҳои асар васеъ мегардад. Ин қисм дар соли 1949 дар ҳаҷми 16 ҷузъи чопӣ ва дар оғоз бо эпиграфӣ:

*Ин хона зи хишти кӯҳна андохтаам,
Дар вай ҷашине зи рафтагон сохтаам.
То аҳли замони мо бидонанд, ки ман -
Як умри ҷавонӣ ба чӣ раҳ бохтаам.*

ба таъб мерасад (4).

Эпиграфи мазкур мазмуну муҳтавои «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣро басо муҳтасар ва ҷолиб ифода кардааст.

Дар ин матн як қатор бобҳои нав, ки дар маҷалла дарҷ наёфтаанд, ҷой дода шудааст. Матни маҷаллавии қисми якуми «Ёддоштҳо» (1948, 1949) аз боби «Дар Соктаре» оғоз меёбад, дар нашри китобӣ (1949) бошад, пеш аз ин боб чанд қисмати нав – «Як-ду сухан ба ҷойи сарсухан», «Даромади сухан» ва бобҳои «Тӯй», «Баъд аз тӯй», «Ҳалвогархона», «Регкӯҷӣ ва мубориза бо реги равон» ҷой дода шудааст. Инчунин, баъди боби сенздаҳуми нашри китобӣ – «Лутфилло Гӯппон» ду боби дигар – «Рӯди нави Шофирком» ва «Аҳволи тумани Шофирком баъд аз чорӣ шудани рӯди нав» дохил гардидааст ва шумораи бобҳо аз 21 ва 28 мерасад.

Қисми аввали «Ёддоштҳо» соли 1954 якҷо бо қисми дуюм (7) нашр шуда, аз ҷиҳати бандубаст тағйироте дида нашуда, танҳо баъзе тағйироти лексикӣю услубӣ ба назар мерасад. Вобаста ба тағйироти бандубасти қисми якуми асар нигаред ба нақшаи муқоисавии №1.

Қисми дуҷуми «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ нахуст қисман дар маҷаллаи «Шарқи сурх» соли 1949 дар шумораҳои №7 ва №8 (5) нашр мешавад. Нашри маҷаллавӣ нопура буда, ҳамагӣ панҷ бобро дар бар мегирад: 1. Дар рӯзҳои охирина, ки дар мадрасаи Мири Араб будам (№7, сах.10-11); 2. Кафшпешмонии ҳазрати Хоча Ҷубон (№7, сах.11-14); 3. Духтари ноком (№7, сах.14-15); 4. Духтари ноком (Ба офтоби оламтоб) (№8, сах. 9-14); 5. Саргузашти саросар дарду алами духтари ноком (№8, сах.14-17).

Нақшаи муқоисавии №1. Тағйирот дар такмили сохтори қисми I «Ёддоштҳо»

Нашири маҷаллаи (I)		Нашири китобӣ (I - II)	
I.		Номи асар	
Эпиграф нест		Эпиграф ҳаст ¹	
Ёддоштҳо		Ёддоштҳо	
II. Сарсухани нависанда, қисм ва бобҳо			
Қисм нест		Қисми I	
Сарсухан нест		Сарсухан ҳаст	
Номи умумӣ нест		Дар сахро	
		1.	Даромади сухан
		1.	Тӯй
		2.	Баъ аз тӯй
		3.	Ҳалвогархона
		4.	Регкӯчӣ
		5.	Мубориза бо реги равон
1.	Дар Соктаре	6.	Дар Соктаре
2.	Яtimi доно ва бои фиребгари нодон	7.	Яtimi доно ва бои фиребгари нодон
3.	Ҳар кор як вақт дорад	8.	Ҳар кор як вақт дорад
4.	«Дев» ва «Аждаҳо»	9.	«Дев» ва «Аждаҳо»
5.	Хайбар	10.	Хайбар
6.	Усто-амак	11.	Устоамак
7.	Лутфилло гӯпон	12.	Лутфилло гӯпон
		13.	Рӯди нави Шофирком
		14.	Ахволи тумани Шофирком баъд аз чорӣ шудани рӯди нав
8.	Дар рӯзҳои мактабхонӣ	15.	Дар рӯзҳои мактабхонӣ
9.	Баъд аз мактабхонӣ	16.	Баъд аз мактабхонӣ
10.	Хатмашққунӣ	17.	Хатмашққунӣ
11.	Рӯзадорӣ ва рӯзафурӯшӣ	18.	Рӯзадорӣ ва рӯзафурӯшӣ
12.	«Парвардигорхоча»	19.	«Парвардигорхоча» ²
13.	Падарам	20.	Падарам
14.	Аввалини ёддоштҳоям дар бораи Бухоро ва мадраса	21.	Аввалин ёддоштҳои ман дар бораи Бухоро ва мадраса ³
15.	Тӯйравии хочагони мираконӣ	22.	Тӯйравии хочагони мираконӣ
16.	Дехконӣ	23.	Дехконӣ
17.	Вафоти падару модар дар вабои умумӣ	24.	Вафоти падару модар дар вабои умумӣ
18.	Ҳосилғундорӣ ва сарфи маҳсулот	25.	Ҳосилғундорӣ ва сарфи маҳсулот
19.	Сардор ва дастиёри оила	26.	Сардор ва дастиёри оила
20.	Ахволи деҳаи мо дар он солҳо	27.	Ахволи деҳаи мо дар он солҳо
21.	Тайёри ба сафари Бухоро барои таҳсил	28.	Тайёри ба сафари Бухоро барои таҳсил

¹ Порчаи шеърӣ.

² Дар нашири соли 1954 Парвардигорхӯча зикр шудааст.

³ Дар нашири 1954 иборати «ёддоштҳои ман» дар шакли «ёддоштҳоям» баён шудааст.

Аз мактубҳои устод Айни ба нависандагон ва муҳарриронӣ котибон маълум мегардад, ки қисми дуҷуми асар таҳрири ҷиддиро аз сар гузаронидааст. Дар мактуби ба Мирзо Турсунзода ирсолгардида 14.12.1948 (дар ин вақт қисми дуҷум чоп нашуда буд) устод таъкид мекунад, ки: «Ҳозир ман таҳрири якуми қисми дуҷуми «Ёддоштҳо»-ро тамом карда, ҳамин қисмро дубора кор карда истодам (дар охири қисми дуҷум ман ба чаҳордах мебароям» [19, с.70]. Ва ё дар мактуби дигар чунин баён шудааст: «Таҳрири якуми қисми дуҷуми «Ёддоштҳо» тамом шуд, акнун дубора кор карда истодам. Қисми дуҷум назар ба фикри худам нисбат ба қисми якум дурусттар мебарояд» [19, с.71].

Аз иқтибосҳои овардашуда бармеояд, ки устод Айни ҳар як қисми асарро ҷиддан таҳрир намудааст. Қисми дуҷум соли 1949 қисман дар маҷалла ба таъб расида, ҳуди ҳамин сол дар шакли китоби алоҳида аз тарафи Нашриёти давлатии Тоҷикистон чоп мешавад. Нависанда матни китобии асарро дар таҳрири нав ба **31 боб** мерасонад. Нашри сеҷуми қисми дуҷум ба соли 1954 рост омада, такмили сохторӣ бетағйир мондааст (ниг. Нақшаи муқоисавии №2).

Аз муқоисаи нашрҳо маълум гардид, ки панҷ бобе, ки дар маҷалла нашр шудааст, аз қисмати охири қисми дуҷум мебошанд. Садриддин Айни дар ин матн баробари иловаи бобҳои нав, ба бобҳои маҷаллавӣ тағйирот даровардааст. Масалан, боби «Саргузашти саросар дарду алами духтари ноком» дар 10 саҳифа идома ёфтааст.

Хонанда дар нашри китобӣ пайдарҳамии қисми аввалро дарёфта, ба воқеаҳои асар муфассал шинос мешаванд. Қисмати даромади суҳан, дар нашри китобӣ ҷой дод шудааст, ки ба хонанда маълумоти иловагиро дар бораи нозуқиҳои иншоӣ асар пешниҳод менамояд:

«Ин маълумоти мухтасар барои ҳамин ҳам лозим аст, ки бисёр ҳамзамонони ҷавони мо дар бораи мадрасаҳо, умуман ва дар бораи мадрасаҳои Бухоро, хусусан, кам медонанд, ё баъзе чизҳои тахминӣ медонанд, ки бештарини он чизҳо ба ҳақиқати таърихӣ муҳолиф аст [6, с.3].

Шояд сабаби қисман нашр гардидани қисми дуҷуми «Ёддоштҳо» дар маҷаллаи «Шарқи сурх», пеш аз ҳама, дар он бошад, ки ҳуди ҳамин сол (1949) устод Айни асарро ба Нашриёти давлатии Тоҷикистон барои чоп супорида буд.

Нақшаи муқоисавии №2. Тағйирот дар такмили сохтори қисми II «Ёддоштҳо»

Нашри маҷаллавӣ (I)		Нашри китобӣ (I - II)	
I. Номи асар			
Ёддоштҳо (Порчаҳо аз қисми II)		Ёддоштҳо	
II. Сарсухани нависанда, қисм ва бобҳо			
Қисм нест ¹		Қисми II	
Сарсухан нест		Сарсухан ҳаст	
Номи умумӣ нест		Дар шаҳр	
		1.	Биноҳои мадрасаҳои Бухоро
		2.	Таърихи мулки ² хусусӣ шудани мадрасаҳои Бухоро

¹ Дар поварақи маҷаллаи «Шарқи сурх» «Порчаҳо аз қисми II» ишора шудааст.

² Дар нашири III «милк» истифода шудааст.

		3.	Роҳи ҳучраёбии талаба дар мадрасаҳои Бухоро
		4.	Программаи дарсҳои мадрасаҳои Бухоро ва мударрисон
		5.	Айёми таҳсил ва тартиби дарсҳои дар мадрасаҳои Бухоро
		6.	Ҳосили таҳсили 19-сола
		7.	Муносибати модии талабаҳо ба устодони худ дар мадраса
		8.	Дар мадрасаи Мирараб ¹
		9.	Махдумигав ² ва Пирак
		10.	Паҳлавони фавқулода
		11.	Сайри Файзобод
		12.	Муллотуроб ва Муллоқамар
		13.	Одами ачиб
		14.	Саёҳати саҳро
		15.	Дар роҳи шаҳр ва Мачиди қаҳқашонӣ
		16.	Соли дуҷум дар мадрасаи Мирараб
		17.	Тамошои Регистон – «дарихона», 75 ҷӯб. Машқи сарбоз ва кушишонаи одам
		18.	Ҳочизокирбои ғӯзаҷаллоб ва кампири ҳафтодсола
		19.	Одамкушӣ ва «бойбачаҳои Чаноби Олӣ»
		20.	Майдони машқи сарбоз
		21.	Одами бадбашара
		22.	Кафани гадои ³ «бойбачаҳои Чаноби Олӣ»
		23.	Ба ҷои як бечора, бечораи дигар
		24.	Сабаби кушта шудани Муллобозор ва Муллотуроб
1.	Дар рӯзҳои охирине, ки дар мадрасаи Мирараб будам	25.	Дар рӯзҳои охирине, ки дар мадрасаи Мирараб будам
2.	«Кафшпешмонии ҳазрати Хоча Ёбон»	26.	«Кафшпешмонии ҳазрати Хоча Ёбон»
3.	Духтари ноком	27.	Духтари ноком
4.	Ба офтоби оламтоб	28.	Ба офтоби оламтоб
5.	Саргузашти саросар дарду алами духтари ноком	29.	Саргузашти саросар дарду алами духтари ноком
		30.	Бадбахтии пурфочиаи духтари ноком
		31.	«Зани мардгардида»

¹ Дар наири III номи мадраса дар шакли Мири Араб, баръаксинаири II омадааст.

² Дар наири III «Махдуми Гав».

³ Дар наири III «Кафангадоии «бойбачаҳои Чаноби Олӣ».

Қисми сеюми «Ёддоштҳо» низ аз ҷиҳати сохтор такмил ва тағйир ёфтааст. Он бори аввал соли 1949 дар ду шумораи «Шарқи сурх» - №11-12 ва соли 1950 дар ҳашт шумора - №2-9 нашр мешавад (8).

Нашри маҷаллави аз 43 боб иборат буда, боби дуюм ба 11 ҷисм мешавад:

Баъд аз ин ҳуди ҳамин сол – 1950 қисми III дар шакли китоби алоҳида (9) нашр мешавад. Ҳамчунин соли 1955 қисми 3-4 «Ёддоштҳо» зери таҳрири Холида Айнӣ чоп мегардад ва дар ин нашр композитсияи асар бетағйир мондааст (ниг. ба нақшаи муқоисавии №3).

Таҳрир ва такмили асари бадеӣ ба он имконият медиҳад, ки он воқеаву ходисаҳое, ки ноқис дарҷ гардидаанд ва ё аз ҷиҳати навишт ба ғалат дучор шудаанд, ислоҳ шуда, ба хонанда пешниҳод шаванд. Вале ин гуна тағйирот на танҳо аз ҷониби ҳуди муаллиф, баъзан аз ҷониби дигар мутасаддиён – муҳаррир, котиб, хуруфчин низ сурат мегардад. Матншинос Б.В. Томашевский дар бораи таҳрири шеърҳои Пушкин сухан карда, қайд мекунад, ки: «Во всяком случае, ясно, что при существующих условиях редактор обязан сам обращаться ко всем первоисточникам и никогда не полагаться на чужую обработку этого источника» [14, с.187]. Ба ҳар ҳол, возеҳ аст, ки дар шароити мавҷуда бояд ҳуди муҳаррир ба сарчашмаҳо муроҷиат кунад ва ҳеҷ гоҳ ба коркарди ин сарчашма аз ҷониби бегонагон эътимод накунад. Устод Айнӣ, ки худ муҳаррири асарҳои як қатор шоирону нависандагон мебошад, ин масъаларо дар асарҳои худ ноҳуда нагирифтааст. Аз ин аст, ки қисми сеюми «Ёддоштҳо»-ро бори дигар таҳрир карда, баъд пешкаши хонанда мегардонад.

Аксаран дар таҳрири асарҳои худ устод Айнӣ аз дӯстону ҳамфикронаш, ки бештаринашон шогирдонаш буд, маслиҳат мепурсид. Абдусалом Дехотӣ аз ҷумлаи чунин шогирдон аст ва дар омода кардани қисми сеюм барои чоп ба нависанда ёрӣ мерасонад: «Дар зимистони соли 1950 Нашриёти давлатии Тоҷикистон дастнависи қисми сеюми «Ёддоштҳо»-ро ба ман дод, ки дида ба чоп имзо кунам, ба ибори маъмулии нашриётчиён гӯям – муҳаррири он китоб шавам, – қайд мекунад Абдусалом Дехотӣ. – Ҳангоми хондани дастнавис, ки қариб чорсад саҳифаи дастнавис буд, як қатор қайдҳо ва эродҳо пайдо шуд» [40, с.214]. А. Дехотӣ қайдҳои эродҳои худро ба С. Айнӣ пешниҳод ва нависанда аксари қайдҳои А. Дехотиро ба хушнудӣ қабул мекунад. Дар ин хусус устод ба Раҳим Ҳошим чунин мегӯяд: « – Дехотӣ қисми сеюмро таҳрир карда овард, хеле бо диққат хонда, ба ҷоҳое, ки ман диққат накарда будам, аҳамият додааст» [18, с.141].

Қисми сеюми «Ёддоштҳо» аз ҷиҳати сохт дар таҳрири китоби кам буда, бештарини он тағйироти мазмуниву забонӣ мебошад.

Нақшаи муқоисавии №3. Тағйирот дар такмили сохтори қисми III «Ёддоштҳо»

Нашри маҷаллави (I)		Нашри китоби (I - II)	
I. Номи асар			
Ёддоштҳо		Ёддоштҳо	
II. Сарсухани нависанда, қисм ва бобҳо			
Порча аз қисми сеюм		Қисми II	
Номи умумӣ нест		Дар шахр	
1.	Ҳавлии Шарифҷон Маҳдум	1.	Ҳавлии Латифҷон Маҳдум

2.	Шарифчон Махдум ва ҳамсухбатони ӯ ¹	2.	Шарифчон Махдум ва ҳамсухбатони ӯ
2.1.	Абдулмаҷиди Зуфунун	2.1.	Абдулмаҷиди Зуфунун
2.2.	Яҳёхоҷа	2.2.	Яҳёхоҷа
2.3.	Содиқхоҷаи Гулшанӣ	2.3.	Сарлавҳа нест ²
2.4.	Ҳомидбек Ҳомид	2.4.	Ҳомидбеки Ҳомид
2.5.	Абдуллохоҷаи Таҳсин	2.5.	Абдуллохоҷаи Таҳсин
2.6.	Қорӣ Абдулқарими Офарин (Дузахӣ)	2.6.	Сарлавҳа нест
2.7.	Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ	2.7.	Сарлавҳа нест
2.8.	Азизхоҷаи Азиз	2.8.	Сарлавҳа нест
2.9.	Мирзо Ҳайти Саҳбо	2.9.	Сарлавҳа нест
2.10.	Шамсиддин Махдуми Шоҳин	2.10.	Сарлавҳа нест
2.11.	Аҳмад Махдуми Дониш (Аҳмади Калла)	2.11.	Аҳмад Махдуми Дониш (Аҳмади Калла) ³
3.	Тарзи зиндагонии шабонарӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад Махдум	3.	Тарзи зиндагии шабонарӯзӣ ва ҳафтагии Аҳмад Махдум ⁴
4.	«Оби ганда ба ҳандақ»	4.	«Оби ганда ба ҳандақ»
5.	Саёҳати солонаи Аҳмад Махдум	5.	Саёҳати солонаи Аҳмад Махдум
6.	Шеърҳои ҳачвӣи Аҳмад Махдум	6.	Шеърҳои ҳачвӣи Аҳмад Махдум
7.	Хислатҳои махсуси Шарифчон-махдум	7.	Хислатҳои махсуси Латифчон-махдум
8.	Аҳволи ман дар ҳавлии Шарифчон Махдум	8.	Аҳволи ман дар ҳавлии Латифчон Махдум
9.	Дар мадрасаи Олимчон	9.	Дар мадрасаи Олимчон
10.	Ҳиндуҳои судхӯр	10.	Ҳиндуҳои судхӯр
11.	Машғулияти илмӣ ва адабии ман дар мадрасаи Олимчон	11.	Машғулияти илмӣ ва адабии ман дар мадрасаи Олимчон
12.	Шарифчон-махдуми Муътасам ва Шуқурбеки «дузд»	12.	Шарифчон-махдуми Муътасам ва Шуқурбеки «дузд»
13.	Никоҳи духтари нуҳсола	13.	Никоҳи духтари нуҳсола
14.	Вабо	14.	Вабо
15.	Гирифтор шуданам ба бемории	15.	Гирифтор шуданам ба бемории

¹ Дар ин боб С.Айнӣ дар бораи як қатор шоирону адабиётдӯстон маълумот медиҳад ва тафсилоти онҳоро бо қисмҳои алоҳида ҷудо кардааст.

² Дар наъри маҷаллаи номи баъзе шоирон чун сарлавҳа зикр гардида, баъд маълумот идома меёбад, аммо дар наъриҳои китобӣ номҳо дар аввал бо ранги сиёҳ ишора шудааст.

³ Ин боб низ тарзе ифода шудааст, ки сарлавҳа будан дар он мушоҳида намешавад. Чизи дигар ин, ки номи ишорашуда бо мундариҷаи китоб мутобиқат намекунад: «Аҳмад махдуми Дониш»

⁴ Номи ин боб низ бо мундариҷаи китоб мутобиқат намекунад: «Тарзи зиндагонии шабонарӯзӣ, ҳафтагӣ ва солонаи Аҳмад Махдум».

	вабӯй		вабӯй
16.	Махдумони байтал	16.	Махдумони байтал
17.	Страхованияи бойҳо	17.	Страхованияи бойҳо
18.	«Маҳдди охирзамон»	18.	«Маҳдди охирзамон»
19.	Дар мадрасаи Бадалбек	19.	Дар мадрасаи Бадалбек
20.	Машғулияти илмӣ ва адабии ман дар мадрасаи Бадалбек	20.	Машғулияти илмӣ ва адабии ман дар мадрасаи Бадалбек
21.	Базмҳои Бухоро ва базмгардӣ	21.	Базмҳои Бухоро ва базмгардӣ
22.	Олуфтаҳои Бухоро	22.	Олуфтаҳои Бухоро
23.	Чанги маҳдуди Муҳаммадӣ бо Барно-тайёр	23.	Чанги маҳдуди Муҳаммадӣ бо Барно-тайёр
24.	Шайхи рехтагар ва корхонаи ӯ	24.	Шайхи рехтагар ва корхонаи ӯ
25.	Сӯхтор	25.	Сӯхтор
26.	Хонадорӣ шоир	26.	Хонадорӣ шоир
27.	Дуздӣ	27.	Дуздӣ
28.	Саёҳати сахро	28.	Саёҳати сахро
29.	Аловуддини говчигар	29.	Аловуддини говчигар
30.	Мардикорӣ	30.	Мардикорӣ
31.	Устохонаи кафшдӯзӣ	31.	Устохонаи кафшдӯзӣ
32.	Бобои пойафзолдӯзон	32.	Бобои пойафзолдӯзон
33.	Чамъиятҳои пешварон дар Бухорои амирӣ	33.	Чамъиятҳои пешварон дар Бухорои амирӣ
34.	Тахаллусинтихобкунӣ	34.	Тахаллус интихобкунӣ
35.	Хари кирокаш ва беморӣ	35.	Хари кирокаш ва беморӣ
36.	Доши шинипазӣ	36.	Доши шинипазӣ
37.	Шиносоиям бо Ҳайрат	37.	Шиносоиям бо Ҳайрат
38.	Тарчимаи ҳоли Ҳайрат	38.	Тарчимаи ҳоли Ҳайрат
39.	Мероси адабии Ҳайрат	39.	Мероси адабии Ҳайрат
40.	«Микробҳои одамшакл»	40.	«Микробҳои одамшакл»
41.	Донишманди нобино	41.	Донишманди нобино
42.	«Начибуттрафайн»	42.	«Начибуттрафайн»
43.	Дӯстии ду калонгир	43.	Дӯстии ду калонгир

Қисми чоруми «Ёддоштҳо», монанди қисматҳои пешин, мавриди таҳрир қарор гирифтааст. Ин қисм нахуст соли 1953 дар шумораҳои №1-3 ва 5, соли 1954 дар шумораҳои №6-9 – дар 8 шумораи маҷаллаи «Шарқи сурх» (10) нашр мешавад. Нашри маҷаллавӣ 43 боб ва аз ин 2 боб – боби 3 ва 8 бесарлавҳа буда, боқимонда чунин ном гирифтааст: Ҳангоми ба ҷопи алоҳида омода намудани «Ёддоштҳо» ҳам устухонбандӣ, ҳам мазмуну мундариҷа аз ҷониби нависанда ба назар гирифта шуда, ба он тағйирот ворид гардидааст. Маълум аст, ки устод С. Айнӣ ҳамаи асарҳояшро бо хатти форсӣ имло мекард ва дар ин бора дар якҷанд мактубҳои худ нависанда ишора шудааст. Дар хусуси навишта шудани қисми 4-уми «Ёддоштҳо» нависанда дар мактубаш ба Ҷалол Иқромӣ чунин нигоштааст: «Дар ҳақиқат қисми чорум тамом шуд ва аз машинка ҳам баромад. Бақияе, ки ба журнал («Шарқи сурх» – Ҷ. Ш.) дода мешавад, 282 саҳифаи машинка мебошад. Аммо нафиристоданам барои он аст, ки ман мехоҳам дар ҳузури худам ва худ ба арабиаш нигоҳ карда истода ба ягон

имлодони шумоён хононда диҳам, чунки дар матни пештараи дар журнал чопшудаи қисми чорум бисёр ғалатҳои бад воқеъ шуда буд. Ба шумо маълум аст, ки чиз навиштан бисёр душвор аст. Хусусан навиштани бақияи қисми чорум, ки дар ҳолати беморӣ ва дар шароите, ки дар бағал термометр ва дар пеш соатро кушода монда навиштан бисёр душворӣ кард. Акнун асареро, ки бо ин душворӣ тайёр шудааст, ба дасти одамони мусоҳалакор супурда бархато чоп кунондан бисёр алам мекунад» [1, с.98-99].

Қисми чорумро С. Айнӣ пеш аз ба матбаа супоридан ба яке аз шогирдонаш – Ҷабиб Аҳрорӣ месупорад, то дар беҳато нашр гардидани китоб мусоидат кунад. Муаллиф аз он нигаронӣ кардааст, ки масъулини чоп дар ин самт хунукназарӣ мекунанд. «Ман тамоми умр дод аз дасти корректорҳо мегӯям. Ҳеҷ як асари ман бе хатои матбаа набаромадааст», - қайд кардааст устод Айнӣ дар суҳбат бо Ҷабиб Аҳрорӣ [12,с.102]. Садриддин Айнӣ муҳаррири қисми чоруми асарро ба зиммаи Ҷабиб Аҳрорӣ месупорад. Ҷабиб Аҳрорӣ таъкиди устод Айнӣро чунин ёдоварӣ кардааст: «Қисми чоруми «Ёддоштҳо» асари охирини ман аст. Меҳоҳам, ки ақаллан ҳамин китобам бе хато барояд. Шумо ба ҳамин кор мутасаддӣ шавед. Аввал ин ки аз рӯи вазифаатон дар нашриёт, дуюм ин ки муҳаррири китоб ҳам худатон шавед» [12,с.102].

Ҷабиб Аҳрорӣ, муҳаррири қисми чоруми асарро ба уҳда мегирад. Китоб бо таҳрири нав 11 рӯз пас аз вафоти нависанда – ибтидои моҳи июли соли 1954 (11) ба чоп имзо мешавад. Дар ин нашр шумораи бобҳо аз 41 ба 43 расонида шуда, номи баъзеи онҳо тағйир ёфтааст (ниг. ба ҷадвали №4). Воқеаҳо дар қисми чоруми «Ёддоштҳо» аз соли 1886 оғоз шуда, аҳволи талабагони пешқадам, таъсири эҷодиёти Аҳмади Дониш ба ҷавонбухориён, хусусан ба худи Айнӣ ва хислату рафтори ҳаммаслакони нависандаро дар бар мегирад.

Ҷадвали №4. Тағйирот дар такмили сохтори қисми IV «Ёддоштҳо»

Наشري маҷаллаи (I)		Наشري китобӣ (I - II)	
I. Номи асар			
Ёддоштҳо		Ёддоштҳо	
II. Қисм ва бобҳо			
Қисми IV		Қисми IV	
Дар шаҳр		Дар шаҳр	
1.	Мадрасаи Ҳочизоҳид	1.	Мадрасаи Ҳочизоҳид
2.	Соҳиби мадраса	2.	Соҳиби мадраса
3.	Сарлавҳа нест	3.	Зиндагӣ ва машғулияти ман дар мадрасаи Ҳочӣ-Зоҳид
4.	Ҳалвои собунпазии Мирзоабдулвоҳид	4.	Ҳалвоисобунпазии Мирзоабдулвоҳид
5.	Водопроводсозии Мирзоабдулвоҳид	5.	Водопроводсозии Мирзоабдулвоҳид
6.	Обкашак сохтани худам	6.	Обкашак сохтани худам
7.	Қоринуруллои «навпараст»	8.	Қоринуруллои «навпараст»
8.	Сарлавҳа нест	8.	Ҷамадони Қорӣ-Нурулло
9.	Шоҳзодаи раммол	9.	Шоҳзодаи раммол
10.	Машғулоти илмӣ ва адабии ман дар мадрасаи Ҳочизоҳид	10.	Аҳволи умумиям ва машғулоти илмӣ ва адабиям дар мадрасаи Ҳочӣ-

			Зоҳид
11.	Мадрасаи лаби ҳавзи Арбоб ва бошандағони он чо	11.	Мадрасаи лаби ҳавзи Арбоб ва бошандағони он чо
12.	Аввалин мулоқоти манн бо Ҳочиабдулазизи Самарқандӣ	12.	Аввалин мулоқоти манн бо Ҳочиабдулазизи Самарқандӣ
13.	«Ғайбатхона»	13.	«Ғайбатхона»
14.	Раияи Россия	14.	Раияи Русия
15.	Дуздии Ҳочимахдум	15.	Дуздии Ҳочӣ-Махдум
16.	«Набераи Файзиавлиё»	16.	«Набераи Файзӣ-Авлиё»
17.	Ҷанги муллоён бо аробакаш	17.	Ҷанги муллоён бо аробакаш
18.	Интизорӣ ва сангсор карда шудани аробакаш	18.	Интизорӣ ва сангсор карда шудани аробакаш
19.	Ҳабари «Ҷабраил дар бораи кори аробакаш»	19.	Ҳабари «Ҷабраил дар бораи кори аробакаш»
20.	Қарори маҳкама ва сангсор карда шудани аробакаш	20.	Қарори «маҳкама» ва сангсор карда шудани аробакаш
21.	Таассуроти Муллоамон аз сангсор шудани аробакаш	21.	Таассуроти Муллоамон аз сангсор шудани аробакаш
22.	Аҳволи Муллоамон баъд аз воқеаи аробакаш	22.	Зиндагии шахсии Мулло-Амон ва аҳволи ӯ баъд аз воқеаи аробакаш
23.	Воқеаи «Намадсиёхпӯшон»	23.	Воқеаи «Намадсиёхпӯшон» ва оқибати кори Мулло-Амон
24.	Рустам ашкии Ғиждувонӣ	24.	Рустам ашкии Ғиждувонӣ
25.	Ҳабари вафоти Аҳмади Дониш	25.	Ҳабари вафоти Аҳмади Дониш
26.	Аввалин шиносии ман ба калонтарин асари Аҳмади Дониш «Наводирулвақоё»	26.	Аввалин шиносии ман бо калонтарин асари Аҳмади Дониш «Наводирулвақоё»
27.	Кӯчидани ман ба мадрасаи Кӯкалтош	27.	Кӯчидани ман ба мадрасаи Кӯкалтош
28.	Ҷанги Ҳочимахдум бо аълами Бухоро	28.	Ҷанги Ҳочимахдум бо аълами Бухоро
29.	Театрбозии Ҳочимахдум	29.	Театрбозии Ҳочимахдум
30.	Моҳи рамазони Бухоро ва бозори шаб	30.	Моҳи рамазони Бухоро ва бозори шаб
31.	Ҷанги ҷойнамозпахнкунӣ дар рамазони Бухоро	31.	Ҷанги ҷойнамозпахнкунӣ дар рамазони Бухоро
32.	Иди наврӯз ва сайри Ширбадан	32.	Иди наврӯз ва сайри Ширбадан
33.	Достони сайри Ширбадан	33.	Достони сайри Ширбадан
34.	Оқибати кори Махдуми Гов	34.	Оқибати кори Махдуми Гав
35.	Кушта шудани пурфочиаи Рустамча, вафоти махдуми Гов ва Пирак	35.	Кушта шудани пурфочиаи Рустамча, вафоти махдуми Гав ва Пирак
36.	Бемории ришта	36.	Бемории ришта
37.	Сабаб ва тарзи пайдо шудани ришта ва «илоче», ки ҳукумати	37.	Сабаб ва тарзи пайдо шудани ришта ва «илоче», ки ҳукумати

	амир ба муқобили он дида буд		амир ба муқобили он дида буд
38.	Савияи маҳорати духтурон ва табибони Бухорои амири ва вафоти Муллоҳомиди Савтӣ	38.	Савияи маҳорати доктор ва табибони Бухорои амири ва вафоти Муллоҳомиди Савтӣ
39.	Истиқомати даруни куртагӣ	39.	Истиқомати даруни куртагӣ
40.	Гирифтор шуданам ба доми амир Абдулаҳад ва зуд халос аз вай	40.	Гирифтор шуданам ба доми амир Абдулаҳад ва зуд халос аз вай
41.	Даҳякгирии талабагони мадраса	41.	Даҳякгирии талабагони мадраса
42.	Харгургон ва «рӯбоҳон»	42.	Харгургон ва «рӯбоҳон»
43.	Саёҳати маҳдумони сохта	43.	Саёҳати маҳдумони сохта

Хулоса, устод Айнӣ «Ёддоштҳо»-ро аз ҷиҳати бандубаст дар нашрҳои дуҷум ва сеҷум аз ҳар ҷиҳат тағйиру такмил дода, пайдарпайии масъалаҳо, сода ва равоии асарро таъмин намудааст. Тавре маълум аст аввалин нишонаҳои илми матншиносӣ дар адабиёти советии тоҷик дар осори устод Айнӣ дида мешавад. Ва устод Айнӣ нисбат ба нашри асарҳои худ ҷиддӣ муносибат мекард. Аз ин аст, ки дар ҳар нашр «Ёддоштҳо»-ро қадре такмил додаст. Ин ҳолатро мо дар дигар асарҳои устод, аз ҷумладар «Одина» низ мушоҳида мекунем.

Пайнавишт:

1. *Аз муқотиботи устод Айнӣ // Садои Шарқ. – 1968, №4. – С. 95-99.*
2. *Аз идора. (Андешаҳои қорамандони маҷаллаи «Шарқи сурх» оид «Ёддошт»-и С. Айнӣ. // Шарқи сурх. 1948, №8.*
3. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. Қ. I, 1948 № 8-12; 1949 №1-4.*
4. *Айнӣ С. «Ёддоштҳо». Қ. I. – Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1949.*
5. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. Порчаҳо аз қисми 2 // «Шарқи сурх». 1949, – №7. – С. 10-15, №8. – С. 9-18.*
6. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. – Қ. II. – Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1949. – 271 с.*
7. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. – Қ. I-II. – Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 404 с.*
8. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. Қисми 3. «Шарқи сурх». 1949, №11-12; 1950, №2-9*
9. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. Қисми III. – Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1950, 331 с.*
10. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. Қисми IV / С. Айнӣ // Шарқи сурх. 1953 №1. – С. 39-70, №2. – С. 30-59, №4. – С. 78-87, №5. – С. 40-57; 1954, №6. – С. 3-22, №7. – С. 7-37; №8. – С. 12-57; №9. – С. 57-88.*
11. *Айнӣ С. Ёддоштҳо. – Қ. IV. / С. Айнӣ – Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, – 1954. – 428 с.*
12. *Аҳрорӣ Ҳ. Хотираи нек / Ҳабиб А // Садои Шарқ. – 1978, №4. – С. 102.*
13. *Брагинский И. С. Ҳаёт ва эҷодиёти Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 193 с.*
14. *Б.В.Томашевский. Писатель и книга (Очерки текстологии). – М.: Искусство, 1959, – 279 с.*
15. *Кӯчаров А. Тадқиқоти текстологии «Одина»-и С. Айнӣ. Душанбе: Дониш, 1982. – 144 с.*
16. *Маҳмадаминов А.С. Адабиётиносии ва ҳудогоҳии миллӣ. Душанбе: Сино, 1988. – 1998. – 211 с.*

-
17. Холида Айни. Зиндагиномаи Садриддин Айни. Тарҷумаи Юнус Юсуфӣ. Душанбе, 2017. – 105 с.
 18. Ҳошим Р. Сухан аз устодон ва дӯстон. Ёддоштҳо ва портретҳои адабӣ. –Душанбе: Ирфон, 1983. – 270 с.
 19. Чанд номаи устод Айни. //Садои Шарқ. – №4. 1976. - С. 68-72.

Reference Literature:

1. *From Ustod Aini`s Correspondence// The Voice of the Orient*, –1968, №4. – pp. 95-99.
2. . *From the Editorial Board (Reflections of the magazine staff entitled "The Red Orient" beset with "Reminiscences" by S. Ayni //The Red Orient*, - 1948, №8.
3. *Aini S. Reminiscences. -P. I, 1948, № 8-12; 1949, №1-4.*
4. *Aini S. Reminiscences. - P. I. – Stalinabad: Tajikistan State Publishing House, 1949.*
5. *Aini S. Reminiscences. Fragments out of the 2nd Part// "The Red Orient". 1949, –№7. – pp. 10-15, №8. – pp. 9-18.*
6. *Aini S. Reminiscences. - P. II. – Stalinabad: Tajikistan State Publishing House, 1949. – 271 pp.*
7. *Aini S. Reminiscences. - PP. I-II. – Stalinabad: Tajikistan State Publishing House, 1954. – 404 pp.*
8. *Aini S. Reminiscences. - P. III. "The Red Oreint". 1949, №11-12; 1950, №2- 9*
9. *Aini S. Reminiscences. - P. III. – Stalinabad: Tajikistan State Publishing House, 1950. – 331 pp.*
10. *Aini S. Reminiscences. – P. IV. / S.Aini // The Red Orient. 1953 №1. – pp. 39-70, №2. – pp. 30-59, №4. – pp. 78-87, №5. – pp. 40-57; 1954, №6. –pp. 3-22, №7. – pp. 7-37; №8. – pp. 12-57; №9. – pp. 57-88.*
11. *Aini S. Reminiscences. - P. IV. / S.Aini. – Stalinabad: Tajikistan State Publishing House, 1954. – 428 pp.*
12. *Ahrori H. Good Memory / Habib A. // The Voice of the Oreint. – 1978, №4. – p. 102.*
13. *Braginsky I.S. Sadriiddin Aini`s Life and Creations. – Dushanbe: Cognition, 1968. – 193 pp.*
14. *Tomashevsky B.V. A Man-of-Letters and Book (Stretch on Text Studies). – М.: Art, 1959, - 279 pp.*
15. *Kucharov A. Textological Explorations of "Odina" by Aini. – Dushanbe: Knowledge, 1982. – 144 pp.*
16. *Mahmadaminov A.S. Literary Criticism and National Self-Cognition. – Dushanbe: Sino, 1988. – 1998. – 211 pp.*
17. *Kholida Aini. Sadriiddin Aini`s Life Depiction Translated by Yunus Yusufi. – Dushanbe, 2017. – 105 pp.*
18. *Hoshim R. Some Words from Teachers` and Friends` Reminiscences and Literary Portraits – Dushanbe: Cognition, 1983. – 270 pp.*
19. *Some Ustod Aini`s Letters //The Voice of the Orient. – №4. 1976. - pp. 68-72.*

УДК 82

ББК 83.3 Тоҷ

**УСУЛИ ТАЗКИРАНАВИСӢ
ДАР «ӢДДОШТӢО»-И
УСТОД САДРИДДИН АЙНӢ**

Абдуллоев Ромезҷон Холмуминович, н.и.филол., сардори раёсати илм ва инноватсияи МДТ “ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
ПРИНЦИПА СОСТАВЛЕНИЯ
ТЕЗКИРЕ В
“ВОСПОМИНАНИЯХ”
САДРИДДИНА АЙНИ**

Абдуллоев Ромездҷон Холмуминович, к.филол.н., начальник отдела науки и инноваций ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)

**USE OF THE PRINCIPLE OF
COMPOSING TESKIRE IN
“REMINISCENCES” BY
SADRIDDIN AINI**

Abdulloev Romezdzhon Kholmuminovich, candidate of philological sciences, head of the department of science and innovation under the SEI of “KhSU named after acad. B. Gafurova” (Tajikistan, Khujand) E-MAIL: romizjon-84@mail.ru

Калидвожаҳо: «ӢддоштӢо»-и Садриддин АйнӢ, усули тазкиранависӢ, анъанаи адабӢ, мушоара, “Намунаи адабиёти тоҷик”-и Садриддин АйнӢ, тахаллус

Дар мақола фаъолияти тазкиранависии устод Садриддин АйнӢ ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Таъкид мегардад, ки “ӢддоштӢо”-и Садриддин АйнӢ, ки дар он бисёр унсурҳои услуби тазкиранависӣ мавриди истифода қарор гирифтааст, то андозае маълумоти нахустин тазкираи таърихи адабиёти муосири тоҷик “Намунаи адабиёти тоҷик”-ро, ки АйнӢ соли 1926 таълиф кардааст, нурра мегардонад. Дар баъзе мавридҳо дар “ӢддоштӢо” дар бораи суханвароне маълумот омадааст, ки номи онҳо дар “Намунаи адабиёти тоҷик” мазкур нест. Дар “ӢддоштӢо” усули тазкиранависӣ беиштар ҳангоми зикри номи шоирон, тахаллус, овардани намунаҳои ашъор, мушоара, баҳогузорӣ ба ашъори якдигар, интихоби тахаллус, муносибати суханварон бо амалдорон, аз ҷумла шоирони дарбор, муносибати аҳли дарбор ба суханварони замон, танқиди аҳли ҷоҳ ва ғайра ба қайд гирифта шудааст. Муаллиф таъкид месозад, ки китоби «ӢддоштӢо»-и устод Садриддин АйнӢ на танҳо дар матнишиносии осори нимаи дувуми садаи XIX ва аввали асри XX аҳамияти калон дорад, балки як сарчашмаи муҳими адабии қобили мулоҳиза низ мебошад.

Ключевые слова: “Воспоминания” Садриддина Айни, “Образцы таджикской литературы” Садриддина Айни, принципы составления тезкире, литературные традиции, поэтическое состязание, тахаллус, поэтический псевдоним

Анализируется деятельность Садриддина Айни, связанная с составлением тезкире (поэтических антологий). Подчеркивается, что книга “Воспоминания” Садриддина Айни, где очень плодотворно использованы элементы составления тезкире, в известной мере дополняет сведения первого в истории современной таджикской литературы тезкире “Образцы таджикской литературы”, которое было опубликовано в 1926 году. Более того, в “Воспоминаниях” приведены сведения о литераторах, имена которых вообще не

упоминаются в "Образцах таджикской литературы". Элементы, присущие составлению тезкире, больше использованы в "Воспоминаниях" при приведении имен поэтов, тахаллуса, при выборе тахаллуса, описании взаимоотношений литераторов с чиновниками, отношения придворных к представителем литературы и т.д. Отмечается, что "Воспоминания" Садриддина Аини имеют важное значение не только в плане текстологии произведений второй половины XIX – начала XX веков, но и как важный литературный источник по указанному периоду.

Key words: *"Reminiscences" by Sadridin Aini, pattern of Tajik literature by Sadridin Aini, method of chronicle writing, principles of tazkire composing, literary traditions, poetical competition, tahallus, poetic pseudonym*

The article under consideration dwells on the peculiarities of "Reminiscences" by Sadridin Aini, including the method of chronicle writing in the relevant important literary source. In the course of considering the issues related to the theme explored, the author makes an endeavor to present Sadridin Aini's critical writing activities after the publication of the book entitled "Pattern of Tajik Literature". One of the most important peculiarities of the former is the non-mentioning the names of some men-of-letters in both "Reminiscences" and "Pattern of Tajik Literature" that has been indicated by some other poets out of other literary sources. In particular, the method of chronicle writing the poets' names, pseudonyms, poetry, poems, relations of the speakers with the officials and etc. were underscored by the author in the article. The author of the article lays an emphasis upon the idea that "Reminiscences" by Sadridin Aini is also of great importance in the textual heritage of the relevant period; it's to be considered as a significant literary source as well.

Мусаллам аст, ки тазкираҳо аз лиҳози зикри теъдоди зиёди шоирон, мероси гаронбаҳои онҳо, инчунин масъалаҳои муҳими адаби тӯли ҳазорсолаҳо ҳамчун сарчашма ва маъхазӣ асосӣ дар адабиёт аҳамияти ҳоса пайдо кардаанд ва имрӯз метавон чунин хусусиятхоро дар асари ёддошти устод Садриддин Аинӣ «Ёддоштҳо» ба мушоҳида гирифт. Ба таъбири дигар, дар «Ёддоштҳо»-и устод Аинӣ ифода ёфтани усули тазкиранависӣ, аз ҷумла ёдоварии суҳанварони гузашта ва муосир, овардани намунаи ашъори онҳо, зикри ҷараёни маҳфилҳои адаби, баёни таҳсил дар раванди мадрасаҳо ва ғ. асарро ба як сарчашмаи муҳими адабиёти пешазинқилобӣ табдил додааст. «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Аинӣ мисли тазкираҳо агарчӣ аз лиҳози теъдод доир ба ҳамаи суҳанварони ин аҳд маълумоти муфассал пешниҳод карда наметавонад, аммо метавон таъкид кард, ки воқеан ҳам устод Аинӣ дар атрофи маълумоти тарҷумаиҳолии ҳеш вазъи адабии як давраи муҳими адабиётро ба таври барҷаста бозгӯ кардааст. Баррасии ҳаёти мунавварфикрон ва пешқадамони маънавии ҷомеа, ки ҳамқаламу дӯсти суҳанвар ба шумор мерафтанд, бори нахуст дар китоби устод Муҳаммадҷон Шакурӣ «Хусусиятҳои ғоявӣ бадеии «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Аинӣ» сураат гирифтааст ва ин омил бо мақсади бозгӯии мазмуни иҷтимоии онҳо рӯйи қор омадааст, аммо аз нигоҳи таъсири тазкираҳо ва қорбурди шеваи онҳо дар ёддоштнависӣ ва бо ин васила офаридани асарҳои бузургҳаҷми ёддоштӣ то ин дам тадқиқоти илмӣ анҷом напазируфтааст. Танҳо Муҳаммадҷон Шакурӣ ҷое дар асари мазкур дар қанори бозгӯии аҳамияти асарҳои ёддоштӣ бароқс ба масъалаи истифодаи усули ёддоштнависӣ дар тазкираҳо ва таърихномаҳо ишорат намуда, аз ҷумла чунин навиштааст: «Баъзе нависандагони бузурги адабиёти

классикӣ махсус ба навиштани тарҷумаи ҳоли худ машғул шудаанд. Чунончи тарҷумаи ҳоли Абӯалӣ Ибни Синоро шогирдаш аз забони ӯ навишта буд.

Баъд аз ин баъзе асарҳои ба вучуд омада буданд, ки ёддоштиҳои муаллифро дар бар мегиранд.

Баъзе ин асарҳо то дараҷае қимати бадеӣ дошта бошанд ҳам, дар илми таърих бисёр аҳамият доранд. «Таърихи Байҳақӣ», «Мақорим-ул-ахлоқ»-и Хондамир, «Тазкираи Малехо» ва ғайра, ки материали ёддоштиро фаровон истифода кардаанд, аз ҳамин қабиланд. «Таърихи Байҳақӣ» асосан аз ҳикояҳои ёддоштиӣ иборат буда, ба тарзи хроника навишта шудааст. «Мақорим-ул-ахлоқ» ба тасвири ҳислатҳо ва лаҳзаҳои ҳаёти Алишери Навоӣ бахшида шудааст. Малехои Самарқандӣ на танҳо дар бораи бисёр шоирон дар асоси мулоқоти худ маълумот медиҳад, балки гоҳо саргузашт ва лаҳзаҳои ҷудоғонаи зиндагонии худро низ бо обу ранги бадеӣ ҳикоя мекунад» (5,32).

Ҳамин тавр, метавон аз ин мулоҳизаҳо ба хулосае расид, ки усули тазкиранависӣ дар адабиёти форсӣ ба ёддоштиҳо ва ё баракс равиши ёддоштиҳои ба тазкираҳо на танҳо ҳамеша таъсиргуздор будааст, балки бархурдории сафарномаҳо ва асарҳои таърихӣ низ аз ин манбаҳои равишманди адабӣ марҳалаи омезиш ёфтани чандин равандҳои адабиро нишон медиҳанд, ки ҳар кадоми онҳо ниёз ба пажӯҳиш доранд. Тавре мушоҳида гардид, тарҷумаиҳолнигорӣ низ, ки дар «Ёддоштиҳо» мавқеи хоса дорад, аз решаҳои амиқи таърихӣ бархурдор буда, устод Садриддин Айни бо таълифи ин асари мондагор чандин ва бехтарин анъанаҳои адабиёти форсиро идомат бахшидааст.

Бояд гуфт, ки «Ёддоштиҳо»-и устод Айни дар навбати худ аз лиҳози таҷассуми чехраҳои таърихӣ замони шоир ва фарогирии намунаҳои ашъори суҳанварони адабиёти форсӣ як андоза фаъолияти тазкиранигорӣ устод Айниро, ки бо таълифи тазкираи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» оғоз ёфта буд, идомат бахшидааст. Зеро дар «Ёддоштиҳо»-и устод Айни дар баробари дигар суҳанварон, инчунин, шоироне ёд шудаанд, ки номашон дар тазкираи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» ҳам зикр ёфтааст. Ин гуна маълумотҳо ба суҳанварони ҳамасри муаллиф, аз ҷумла Аҳмади Дониш, Исо, Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё, Абдулвоҳиди Мунзим, Муло Шарифи Бухорӣ, Абдулмаҷиди Зуфунун, Содикҷоаи Гулшанӣ, Ҳомидбеки Ҳомид, Абдуллоҳҷоаи Таҳсин, Мулло Бурҳони Муштоқӣ, Назруллои Лутфӣ, Мирзо Азими Сомии Бӯстонӣ, Мулло Раҳмати саргарош ва ғайра тааллуқ доранд. Маълумотҳои устод Айни дар «Ёддоштиҳо» ба тафсил баён шуда, баъзе паҳлуҳои ҳаёти суҳанварон ба таври рӯшан инъикос ёфтаанд. Ба назар мерасад, ки устод Айни дар асари ёддоштиӣ ҳеш бештар ба мавқеи иҷтимоӣ ҳамин гуна чехраҳои барҷастаи асри худ тавачҷӯх зоҳир намуда, ба ин васила маҷрои тамоюлоти адабии даврро нишон додааст. Аз ин нуқтаи назар ҳарчанд баъзе намунаҳои ашъори шоирон бо вучуди омаданашон дар «Намунаи адабиёти тоҷик» тақрибан дар «Ёддоштиҳо» зикр шудаанд, вале маҷмӯан хотираҳои, ки устод Айни доир ба ҳамасронии худ дар ин асари арзишмандаш овардааст, аз маълумоти тазкираи «Намунаи адабиёти тоҷик» ба кулӣ тафовут дошта, як манзараи умумӣ ҳаёти адабии ҳамон даврро инъикос менамоянд. Як ҷолибияти «Ёддоштиҳо» аз он зоҳир мешавад, ки устод Айни аксар шоиронро дида, аз суҳбаташон баҳраманд шуда, хусусиятҳои шахсияшонро омӯхта ва ҳатто симои зоҳириашонро ба риштаи тасвир кашидааст, ки ин нодиракорӣ дар ин асар ба як хусусият табдил ёфтааст. Ба таъбири дигар, Айни дар робита бо зикри хотираҳои ҳеш тамоми ҳодисаву воқеаҳои гузаштаро бо иштироки чехраҳои маънавӣ ва инчунин

муносибати онҳо ба равандҳои пурпечутоби замон бозгӯ сохтааст, ки истифодаи равиши мазкур боиси ба тафсил шарҳ ёфтани тарҷумаи ҳоли суҳанвар гардидааст. Масалан, дар бораи Абдулмачиди Зуфунун навиштааст: «Абдулмачид Зуфунун... дар шеър ва адабиёт ва дар фанҳои расмии мадрасаҳои Бухоро низ маҳорат дошт...

Аммо кирдор ва рафтори шахсии Зуфунун девонавор буд: ӯ ҳамеша дасташро ба даруни куртааш кашида ва аз гиребонаш бароварда, бо нӯги ангуштонаш биниашро кофта меистод ва баъзан торҳои мӯйлаб ва ришашро бо шиддати тамои канда мепартофт...

Шарифҷон-маҳдум мегуфт:

– Девонагии Зуфунун сохта аст, вагарна ҳуди ӯ донишманди бузурги ҳамафаҳм аст. Аммо ӯ барои аз тарафи амир бозхост нашудан худро ба девонагӣ зада мегардад» (2, 11-12).

Лозим ба ёдоварист, ки бо мақсади канорагирӣ аз хидмати дарбор ба девонагӣ пардохтани Зуфунун ҳодисаи нав нест, балки устод Айнӣ ҳамин ҳолатро аз рафтори баъзе рӯшанфикрони замон, аз ҷумла Яҳёхоча ба қайд оварда, дар ин бора чунин зикр кардааст: «Яҳёхоча бо шакл ва хусусиятҳои дигар рӯидаи Абдулмачиди Зуфунун буд. Ӯ ҳам худро ба девонагӣ зада мегашт, аммо «деванагии» ӯ фаёлона ва боғайратона буд. Ӯ одамони ба ҳудаш номақбулро бо алфози қабех дашном меод» (2, 12).

Ҳамин тариқ, хангоми зикри хотираҳо нақду баҳогузориҳои шахсии муаллиф ба шеър ва ҳамзамон муаррифии чехраҳои адабӣ ва муносиботашон ба дарбор ва диду назари намоёндагони пешқадами давр ба шахсият ва ҷойгоҳи онҳо дар асари мазкур мавқеи хоса дорад.

Бояд қайд кард, ки дар «Намунаи адабиёти тоҷик» чор мисраи эҷодиёти Зуфунунро муаллиф аз тазкираи Садри Зиё гирифта, перомони он ҳудуди 4-5 ҷумла иттилоъ овардаасту ҳалос. Ҳамчунин «лоҷарам саломатро ба девонагӣ ёфта» ва «худро сохта (сунъӣ) девона ба қалам меод» гуфтани устод Айнӣ низ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ҳарфи Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё будааст. Зохиран ба ҷуз аз намунаи ашъори овардашуда аз тазкираи Садри Зиё устод Айнӣ аз осори Зуфунун чизе дар даст надошта, аз ин нуқтаи назар, «дар шеър ва адабиёт... маҳорат дошт» гуфтани ӯ ҳам тибқи ҳамин гуфтаву шунидаҳо ба амал омадааст.

Дида нашудани номи баъзе суҳанварони «Ёддоштҳо» дар «Намунаи адабиёти тоҷик» яке аз хусусиятҳои дигари асари ёддоштии устод Айнӣ ба шумор меравад. Ҳарчанд теъдоди чунин суҳанварон дар асар зиёд нест, вале ба назар мерасанд, ки ин суҳанварон дар маҷлисиҳои Садри Зиё, аз ҷумла дар муқобилият ба намоёндагони аморати амирӣ мавқеи хоса доштаанд. Онҳо Яҳёхоча, Қорӣ Абдулкарими Офарин (Дӯзахӣ), Азизхочаи Азиз ҳастанд. Устод Айнӣ перомони Яҳёхоча дар «Ёддоштҳо» муфассал изҳори назар намуда, дар ҳудуди 8 саҳифа маълумот фароҳам овардааст, ки шояд пас аз Аҳмади Дониш Яҳёхоча ягона намоёндае бошад, ки устод Айнӣ ба ӯ бештар тавачҷӯх кардааст.

Лозим ба ёдоварист, ки яке аз унсурҳои таъсирпазирии «Ёддоштҳо» аз усули тазкиранависӣ зикри ном, таҳаллус ва ҷойи таваллуди суҳанварон мебошад. Зикри ном ва насаби суҳанвар дар «Ёддоштҳо» яқдаст нест. Агар устод Айнӣ баъзе суҳанваронро танҳо бо ному таҳаллусашон ёдовар шавад, дигар нафаронро бо номашон ё таҳаллусашон ёд кардааст. Масалан, Содикхоча, Абдулаҳад, Исо, Мулло Бурҳон, Мулло Вафо, Иброҳим, Мулло Холӣ ва ғ..Дар канори ин, баъзе шоирон, ба мисли Яҳёхоча танҳо номашон оварда шудаасту ҳалос.

Ҳамин тариқ, метавон таъкид кард, ки бо овардану муаррифӣ кардани чехраҳои нави замон дар «Ёддоштҳо» устод Айни як рисолати муҳими хешро ҳамчун як ҳомиву пуштибони адабиёт дар ин марҳалаи бениҳоят ҳассос ба анҷом расонидааст ва ҳузури ҳамин гуна суҳанварони мубориз ва часур дар ин ҳавза як андоза далели муқовиматҳои беамони мунавварфикрон нисбат ба табақаи ҳоким ва намояндагони аморат маҳсуб мешавад. Муаррифии шахсиятҳои адабӣ боиси зикр шудани истилоҳҳои хунармандӣ, аз ҷумла касбу кори онҳо шудааст, ки инро ҳам таъсири яке аз унсурҳои тазкиранависӣ ба «Ёддоштҳо» ҳисобидан мумкин аст. Масалан, перомуни Лутфӣ чунин менависад: «Дар миёнаи аҳли маҷлис Мулло Назруллои саҳҳои Лутфӣ ном касе буд, ки диққати моро бештар ба худ ҷалб намуд» (1,356). Дар маҷмӯъ, агарчӣ бисёр шоирони адабиёти форсӣ бо касби таҳаллус аз рӯи хунар ва пешаи хеш шухрати беандоза пайдо кардаанд, аммо тибқи қайдҳои устод Айни касбу кори суҳанварони ҳамасри ӯ дар баробари суҳанвариашон ҳамеша моеи ифтихор ва сарфарозии онҳо маҳсуб мешуда ва дар канори таҳаллусашон баъзан унвони касбашон низ зикр мешудааст. Интиҳоби таҳаллус низ ба сифати яке аз равандҳои ҷолиб барои аҳли ҷомеаи Бухоро ҷойгоҳи махсус дорад. Ин усули тазкиранависӣ дар «Ёддоштҳо» ба муносибати таҳаллусинтиҳобкунии муаллиф рӯи қор омада, хусусиятҳои хоси ин маркази бонуфузи илму маърифатро дар асри гузашта ба намоиш гузоштааст. Ба таъбир дигар, бо унвони «Таҳаллус интиҳобкунӣ» ҷудо шудани фасле дар «Ёддоштҳо» агар муҳимияти ҳамин масъаларо бозгӯ намояд, аз ҷониби дигар ба ин падида гароиш доштани мулло ва муллобачаҳои бухороиро низ ошкор сохтааст. Ӯ дар ин бора чунин иттилоъ медиҳад: «Дар он вақтҳо баъзе муллобачаҳо, хусусан муллобачаҳои бухорӣ ва муллозодаҳо дар ҳаваси шеърӣ меафтоданд ва ҳатто бесаводи алифбой буданашон ҳам ба ин орзуи онҳо монев намешуд. Аммо пеш аз он ки шеър машқ кунанд ва байтеро ба майдон бароранд, барои худ таҳаллус меҷӯстанд ва ҳар кадом калимаеро интиҳоб намуда, ба худ таҳаллус қарор медоданд, ба якдигар бо он таҳаллус хитоб карда завқ мебарданд, маънии таҳаллуси якдигарашонро мепурсиданд ва бар болои муносиб ва ё муносиб набудани он калима барои таҳаллус мунозира мекарданд ва ҳар кадом ба ақидаи худ таҳаллуси худро афзал мешумурд.

Тавре дар боло ёдовар шудем, қорбасти ҳамин гуна усулҳои тазкиравӣ боиси бозгӯии мавҷудияти суннати интиҳоби таҳаллус аз рӯи касбу қор шуда ва инчунин бо назардошти вазъи иҷтимоӣ ҳам интиҳоб шудани таҳаллус ба суҳанвари ибтиқории ин давра, бахусус устод Айни таъсиргузор будааст ва ҳатто ҳамин анъанаи адабиёти ӯ дар оғози фаъолияти эҷодии хеш риоят карда ва баъдан аз он ба тадриҷ даст қашидааст. Аз ин ҷиҳат, метавон таъкид кард, ки шояд устод Айни дар ин давра нахустин нафаре ба шумор равад, ки роҳи халосӣ аз ин қавоидро ҷӯста, аз як суннати кӯҳани адабӣ канорагирӣ намудааст. Бояд қайд кард, ки дар баробари таҳаллус додани лақаби шоирӣ ҳам дар ин давра ба мушоҳида мерасад. Масалан, устод Айни ба Офарин лақаби «Дӯзахӣ» гузоштани Ахмади Донишро чунин ёдовар шудааст: «Офарин шоирро ба худ касб нагирифта бошад, аммо барои ҷангондани ду шоир ҳар кадоми онҳоро аз забони дигар ҳаҷв мекард. Чунончӣ Шоҳин, ки аз шоирони машҳури он замон буд, бо устоди худ қозӣ Курбонхони Фитрат бо таъсири шеърҳои сохтаи ӯ ҷангидаанд ва дар миёни ин ду шоир дар натиҷаи он ду ранҷиш хеле ҳаҷвиёт ба вучуд омадааст, ки ҳарду ногап шуда, аз дунё гузаштаанд...

Бо сабаби иғвогарии ӯ лақаби «Дӯзахӣ»-ро ба ӯ Дониш додааст» (2, 24). Ҳароина таҳаллус ва лақаби шоирӣ овардашуда дар «Ёддоштҳо» ба суҳанвароне

дахл доранд, ки ҳамеша дар маҳфилҳои адабии Садри Зиё мушорикат доштаанд ва ё аз ягон ҷиҳат бо намояндагони ҳокимияти амирӣ муҳолифат зоҳир мекарданд. Аммо як маврид устод Айнӣ дар бораи як суханвари дарборӣ маълумот додааст, ки чунин аст: «дар охири ин ғазал Мулло Дӯсти Нодир, ки аз кӯҳнашоирони дарбор буд, ба мусобиқа даъват шуда буд» (2,582). Тафсилоти мушоараи шоирро ба таъхир андохта, танҳо ҳаминро таъкид менамоем, ки ин шоири дарборӣ дар замони устод Айнӣ ханӯз ба як дараҷаи калони синну сол расида ва тавре мушоҳида шуд ба унвони «кӯҳнашоирони дарбор» ёд гардидааст. Ёдовари синну соли суханварон ҳарчанд аз рӯйи мушоҳидаҳои зоҳирии муаллиф сурат гирифтааст, аммо бояд қайд кард, ки чунин равиши пешашуда танҳо хоси «Ёддоштҳо» мебошад. Масалан, дар мавриди Яҳёчо меконем: «Яҳёчо одами баландқомат, камгӯшт, сафедруӣ ва миёнариш буда, дар вақтҳои, ки ман дар хонаи Шарифҷон-маҳдум будам, сафедии ришаш аз сиёҳияш зиёдтар шуда буд ва ба он нишона умри ӯ ба шаст менамуд» (2,12). Яъне, ҳарчанд дар канои зикри синну сол, маҳалли зист ва таваллуди суханварон, ки дар зер тавзеҳоташ сурат мегирад, хоси асарҳои тазкиравӣ ба шумор меравад, аммо усули ёддоштнависӣ ба муаллиф имконият фароҳам овардааст, ки ба тафсил доир ба қиёфа, узвҳои зоҳирии аҳли сухан маълумот дода, дар ин асос тахминан синну соли онҳоро муайян намояд. Ҳамчунин ҳолатҳои ба назар мерасанд, ки аввал синну соли шоирро таъйин карда, баъд ба тафсири симои зоҳирии он пардохтааст: Чунончи дар бораи Мулло Бурҳони Кӯлобӣ меконем: «Яке аз иштирокдорони ин маҳфил Мулло Барҳонӣ кӯлобӣ буд. Синни ӯ тахминан 30-сола буда, қомати баланд, бадани ғафс, рӯйи гандумгуни сафедчатоби калони пурра дошт, риши ӯ сиёҳ ва калон буда, тамоми рӯяшро фаро гирифта буд. Чашмонаш шӯълавар буда, нигоҳаш дар вақтҳои оддӣ ҳам оташинона менамуд» (2, 358). Тавре алақай ишорат гардид, раванди таъсирпазирии ёддоштҳо маҳдуд ба чунин масъалаҳои вобаста ба шарҳу тафсири лақабу таҳаллус, синну сол ва ғ.. нест, балки чун устод Айнӣ ҳаёти як давраи пурифтихори адабиёти тоҷикро вазъ менамояд, суханварони ёдшуда дар «Ёддоштҳо» танҳо бухороиуласт набуда, балки аз дигар навоҳии қаламрави Мовароуннаҳр низ ҳастанд. Агар дар боло бо номи Мулло Бурҳони кӯлобӣ ошноӣ пайдо карда бошем, дар зер бо Мулло Холӣ ном уроттепоӣ ва Мулло Қурбон як шоири конибодомӣ ҳам во мекӯрем: ««Иброҳим саводи тоҷикии хуб ва хати хоно дошт: дӯстдори адабиёт буд ҳатто ҳудаш ҳам шеър машқ мекард.... Ӯ дар шеър Осим таҳаллус мекард. Дар адабиёт Мулло Холӣ ном уроттепоӣ устоди ӯ буд. Аммо ман ҳис мекардам, ки дар фазилат ҳарду аз якдигар кам фарқ доранд. Мулло Қурбон як шоири конибодомӣ ҳам он ҷо омада мерафт, ки таҳаллуси ӯ «Ҷонӣ» буд» (2, 172). Устод Айнӣ ба шоироне, ки берун аз қаламрави Мовароуннаҳр таваллуд шуда, баъдан дар Бухоро ба камол расидаанд, ишорат мекунад. Масалан, роҷеъ ба Азизхоҷаи Азиз менависад: «Азизхоҷаи Азиз–таваллудгоҳаш мавзеи Қундузи вилояти Балх буда, дар хурсолӣ ба Бухоро омада, дар ин ҷо касби камол намудааст» (2, 26). Чунин равиш ба суханварони минтақаҳои атрофи Бухоро низ истифода шудааст. Устод Айнӣ ҷойи таваллуди Мирзо Ҳайити Саҳборо ин гуна бозгӯ мекунад: «Мирзо Ҳайити Саҳбо– дар райони Вобқанди Бухоро таваллуд ёфта, ба Бухоро барои хондан омадааст» (2, 27). Таъсирпазирии «ёддоштҳо» аз усули тазкиранависӣ аз муносибати ин гуна шахсиятҳои таърихӣ ва рӯйи қор овардани байтҳои ҳаҷвӣ, ғазалу қасидаҳои тӯлонӣ ба рӯшани эҳсос мешавад. Дар ин бахш мебинем, ки ҳатто шоирони дарбор барои ҷавоби қасидаҳо аз ҷониби суханвар тариқи назм даъват карда мешавад, ки дар маҷмӯъ аҳамияти «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣро ҳамчун як сарчашмаи муҳими ин давра бештар

мегардонад. Ҳокимону зимомдорони давр аз хавфи ҳаҷв кӯшиш менамуданд, ки ба таври мусолихаомез робиташонро бо чунин суҳанварони чирадаст барқарор намоянд.

Қабл аз он, ки ба таҳлили қасидаву посухгӯиҳои шоирон дар «Ёддоштҳо» пардохта шавад, диду назари интиқодии устод Айниро дар мавриди онҳо меоварем, ки як ҷузви суҳаншиносии муаллиф ба шумор меравад. Масалан, устод Айни ба шеъри Лутфӣ чунин баҳо додааст: «Шеърҳои Лутфӣ одди ва мазмунҳои онҳо обшуста буданд. Аммо ӯ маҷлисоро гапзан (оратор), суҳанвар, ҳозирҷавоб, ширинсуҳан ва хандонрӯ буда, - ин сифатҳояш ӯро ба шакли як шеъри мучассамаи пурмаъно ораста буданд» (2, 357). Иброҳимхочаро, ки осори чунун дар ӯ зоҳир будааст, ҳамчун шоир эътироф карда, доир ба шеърҳояш навиштааст: «Шеърҳояш аз ҷиҳати техника нисбат ба пештара хубтар шуда бошанд ҳам таъбир ва ташбеҳҳояш девонаворона гардида буданд» (2,173). Ҳарчанд шеърҳоро нақд карда, баҳои паст медиҳад, вале дониши намояндагонро васф низ мекунад. Масалан, дар бораи Мулло Холии ӯротеппағӣ менависад: «ӯ бо ҳама пастии шеъраш ба таърих ва тарҷумаи холи шоирон ва олимони гузашта хеле воқиф буд» (2, 205). Дар баробари ин интиқоди суҳанварони дигарро низ нисбати шеъри шоирон овардааст. Чунонҷӣ дар иқтибоси зер: «Ҳарчанд таҳаллуси «Холи» ба хол ва «ҷонӣ» ба ҷон мансуб бошад ҳам, Мулло Нарзуллои Лутфӣ «Холи»-ро «тиҳӣ аз маъний» ва «Ҷонӣ»-ро «ҷинояткори шеър маънидод мекард» (2,172). Ҳамчунин баъзе шоиронро бо усули «ӯ шеърро кам менавишт ва аксари навиштаҷоташ дар ҳаҷв ва танқиди дарбориён буд» ба ёд овардааст, ки бисёр хотирмон мебошад. Ҳамин тариқ, метавон таъкид кард, ки устод Айни дар баҳогузорӣ ба шеъри ҳамасрони хеш равишҳои хосаеро ба қор гирифтааст. Ҳатто ҳолатҳое ҳам шудааст, ки устод суҳанваронро ба унвони ҳаваскори шеър ёд карда, зикри номашонро дар «Ёддоштҳо» лоиқ надидааст: «Рӯзе дар Регистони Бухоро яке аз ҳешовандони Шарифҷон-махдум, ки ҳаваскори шеърғӯӣ буд, ба ман Шоҳинро аз дур нишон дод». (2,30). Дар бораи шоирони ношинохта менависад: «ман дар хонаи Мулло Рӯзӣ бо мулло Вафо ном шоири Ваҳшитаҳаллус шинос шудам. ... шеъри ӯ бисёр, лекин ғамангез, хеле паст ва иборат аз такрори бемуваффақияти мазмунҳои обшустаи марсияномаҳо буданд... Лақаби ӯ «безан» буд, ки ин диққати маро бештар ба худ ҷалб мекард» (2, 143). Як хусусияти дигари «Ёддоштҳо»-и устод Айни оид ба зикри афкори интиқодӣ овардани эродҳои амир Абдулаҳад нисбати шеърҳои худӣ Айни ба шумор меравад, ки он эродҳо дар доираи ҳадафҳои сиёсӣ рӯи қор омадаанд. Устод Айни дар фасли алоҳидаи «Ёддоштҳо», ки «Гирифтдор шуданам ба доми амир Абдулаҳад ва зуд ҳалос шуданам аз вай» унвон дорад, намунаи чунин эродҳоро ваъз кардааст. Масалан, тафсилоти ин масъала ин гуна омадааст: «...Мулло Нарзулло нақли худро давом кунонида гуфт:

– Дар охириҳо аз ту (манзур Айни –Р.А.) як ғазал рафт (ба назди амир –Р.А.), ки дар даруни он як байти зерин буд:

*Бар камбағалон ин ҳама озор намудан,
Аз баҳри дили як ду се пулдор чӣ лозим?*

Амир маро дар пеши худ дароварда, тамоми шеърро нишон дода, танҳо ҳамин байтро хонду гуфт:

– «Айни маро дар ин байт ҳомии боён ва поймолкунандаи камбағалон гуфтааст». ӯ иғвогар аст, ӯ бо ин гуна байтҳо камбағалонро ба муқобили ман шӯронидан меҳаҳад» (585). Зикри ҳамин гуна равобити устод Айни бо амир хеле муфассал ва пурдомана баён гардидааст ва ба назар мерасад, ки даъвати ҷониби амир барои ба

дарбор пайвастанни муаллиф вучуд доштааст, вале Айнӣ ба ҳар роҳу васила ин гуна даъватҳоро рад кардааст, ки мавҷудияти маълумотҳои мазкур агар аз як ҷиҳат, ҳисси бадбинии уро нисбат ба ҳокимияти подшоҳӣ нишон бидиҳад, аз ҷиҳати дигар берун аз дарбор сабаби бо амир мушоараи хаттӣ барқарор намудани ӯ гаштааст. Ба таъбири дигар, метавон таъкид кард, ки дар баробари нақду баррасии ашъори суҳанварон чунин мушоараҳо аҳамияти «Ёддоштҳо»-ро ҳамчун сарчашмаи адабӣ зиёд кардааст. Масалан, устод Айнӣ бо овардани як қисми шеърӣ худ, ки дар охири он шоири дарбор Мулло Дӯсти Нодир ба сабақат даъват шудааст, ҷавоби амир Абдулаҳадро низ ҷой додааст: «Дар даруни шеърӣ нава, ки аввалҳои кор ба амир фиристода шуд, мисраъҳои зерин буданд:

Хезед, рафиқон, майи гулранг биёред!

Танбӯру наю доираву чанг биёред!

...Бо зорию зар кист, ки дар базм наёяд,

Зинҳор, ки беманшаву бечанг биёред!

Дар охири ин ғазал Мулло Дӯсти Нодир, ки аз кӯхнашоирони дарборӣ буд, ба мусобиқа даъват карда шуда буд:

Бас кофия танг аст ба Айнӣ, хабари Дӯст

Аз лутф ба ин қофияи танг биёред.

Дар ҳақиқат, кофияи ин ғазал хеле танг ва ба вай ҷавоби муваффақ ҷӯстан душвор буд, бинобар ин вақте ки амир ин ғазалро ба Мулло Дӯст нишон дода, аз ӯ ҷавоб талабидааст, вай аз ҷавоб додан очиз будани худро ба мақоми узр ба ӯ арз намулдааст.

Ночор худи амир ба ҷавобгӯӣ даромада, як чизи бемазае тартиб дода, ба воситаи қозикалон ба ман фиристод... Аз ғазали ҷавобии амир ду мисраъ андак дуруст буд, ки дар хотир мондааст ва дар ин ҷо нақл мекунем:

... Мо ҳеч натарсем зи гуфтори рақибон,

Гиред сари роҳашу бо чанг биёред.

Ин дар ҷавоби байти зерин буд:

Бо зорию зар кист, ки дар базм наёяд,

Зинҳор, ки бемангаву бечанг биёред» (2, 582).

Ҳамин тариқ ба назар мерасад, ки ҳарчанд мувофиқи талаби амир сараввал устод Айнӣ ҳар ҳафта ба ӯ шеър ирсол намуда, дар охир номи ӯро ҳамчун «шоҳ» ё «султон» ёд мекардааст, аммо дар зимн эродҳои худро ба тарзи муомилаи дарборӣ ва бедодгариҳои одамони амир ба онҳо ворид намулдааст, дигар ин ки бо қофияҳои танг ба мушоара даъват кардани шоирони дарбор низ яке аз роҳҳои муҳолифатҷӯнаи устод Айнӣ бо аҳли дарбор ва шоирони он ба шумор меравад, ки ин равиш ҳам як василаи ошкор кардани истеъдоди онҳо ва нишон додани завқу салиқаи пасти онҳо ба амир мебошад. Дар маҷмӯъ, як андоза робита барпо кардани устод Айнӣ бо амир сабаби эҷоди байтҳои зерин шуда, ки мо шакли комили онҳоро дар маҷмӯаи ашъори устод Айнӣ дида метавонем:

Улфат шудам аз баҳри ту бо мардуми ашроф,

Бар рағми ин лутф ба аброр чӣ лозим.

*** ***

Рафт аз хотири ман дағдағии муллоӣ,

Дидам он шӯҳ ҷу бо як ду чапан меояд. (2, 581)

Дар байти аввал устод Айнӣ бар хилофи одати дарбор (аз ҷумла пас аз бо амир робита барқарор кардани ҳар кас бояд ӯ салларо калон карда, алоқаро дар кӯчаҳои

шаҳр ба одамони «табақаи паст» канад), баракс «бар рағми аброр» покҳо бо «мардуми ашрор» яъне бадгуҳару паст рафтуомадашро зиёд менамояд ва дағдағи муллоиро аз сар мегирад, ки дар шароити навин баррасии чунин суннатҳои сунъии аҳли дарбор ҳолӣ аз ғойда нест ва ба назар мерасад, ки домани муборизаҳои устод Айни нисбат ба ҳамин гуна ҷаҳолат хеле вусъат ёфта ва ҳатто дар асарҳои дигараш низ таҷассум ёфтааст. Истифодаи усули тазкиранависӣ дар ин асари бисёр арзишманд на ин ки боиси таҳлили вазъи иҷтимоӣ шудааст, балки сабабҳои дар қадом вазъ суруда шудани ашъори шоирон, аз ҷумла худи муаллифро низ бозгӯ кардааст. Масалан, зикри беҳучрағӣ дар Бухоро ва инчунин ёдоварӣ аз заҳматҳои таҳсил дар давраи бешазинқилобии устод Айни мавзӯии асосии рубоӣ ва қасидаи зерин шудааст:

*Дар мадраса ҳучраи қулай нест маро,
Дар майкада ваҷҳи нуқду май нест маро.
То кай гӯям, ки ину вай нест маро,
Билҷумла ба даҳр ҳеч шай нест маро.*

*** ***

*Беҳучраву беқӯямӯ беҷомаву дастор,
Бенуқду маю чангаму бемунису гамхор.*

Тавре маълум гардид, яке аз афзалияти «Ёддоштҳо» ин муаррифии дастовардҳои эҷодии худи муаллиф дар қанори дигар ҳодисаҳои таърихии як давраи муҳими адабиёт мебошад. Аз ҷумла, ба эҷоди жанрҳои қалони адабӣ хеле барвақт шурӯъ кардани устод Айни аз ҳамин достони «Сайри Ширбадан» ба мушоҳида мерасад. Достони «Сайри Ширбадан» ба ҷорбоғи амир, ки аз тарафи шарқи шаҳри Бухоро воқеъ гардида, ҳамасола бо баҳонаи сайри наврӯзи бо ҷалби одамони зиёд ӯ даромад мегирифт, бо пайравӣ аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ эҷод шуда, як андоза марҳилаҳои инкишофи эҷодиёти устод Айниро нишон медиҳад. Аз ҷумла иттилоӣ ба ин дoston тасвех даровардани муаллифо танҳо дар ҳамин ҷо ба даст оварда метавонем, ки дар матншиносии осори манзуми муаллиф қобили мулоҳиза мебошад. Достони «Сайри Ширбадан» аз 50 байт иборат буда, ба назар мерасад, ки бо ҳамин равиш суннати дostonнависӣ дар марҳалаи навин идомат пайдо кардааст. Бояд таъкид кард, ки дар баробари қасидаи болоӣ достони «Сайри Ширбадан» низ ба дасти амир расида ва аз нақду баҳогузориҳои ӯ бебаҳра намондааст, ки мо намунаҳои эродоти ӯро дар боло иқтибос кардем. Достони мазкур бо чунин мисраъҳо шурӯъ мешавад:

*Зимистон гузаита, шуда навбаҳор,
Фалак бегубору замин сабззор.*

Савдо низ мувофиқи иттилоӣ устод Айни хангоми ба Ширбадан рафтани амир ин байтро навиштааст:

*Эй ҷархи фалак ҷафо ба ҷонам қардӣ,
Муҳтоҷ ба як бурдаи нонам қардӣ.
Ман ошиқи ринди бенамозе будам.
Дар Ширбадан намозхонам қардӣ. (2,108)*

Ҳамин тариқ, бо эҷоди чунин як фазаи эҷодӣ тавачҷӯҳи амир нисбати устод Айни ва истеъдодаш ва ҳамчунин раду бадал шудани чандин ҷавобияҳо байни ӯ ва амир дар ин давра ӯро метавон ҳамчун як суҳанвари муассир ва мубориз ба шумор овард.

Яъне, тавре таъкид шуд, «Ёддоштҳо»-и устод Айни дар бозгӯии хронологияи инкишофи жанрҳои адабии эҷодиёти ӯ нақши носутурданӣ дорад. Ҳамчунин овардани байтҳои ҷолиби халқӣ, ки бо ифодаи «мардуми Бухоро дар ҳаққи маҳдумон

гуфтаанд» як чанбаи дигари кори устод айни дар «Ёддоштҳо» мебошад. Теъдоди ин гуна байтҳо зиёд набошанд ҳам, аммо мавқеи мардумро нисбат ба амалдорону муқаррабони амир нишон дода метавонанд: «... мардуми Бухоро дар ҳаққи махдумон латифаҳои ғалатӣ бофтанд ва шеърҳо гуфтанд. Яке аз он шеърҳои ин аст:

*Аз дусад сарқанд махдум сохтанд,
Нуктадонҳо хӯрда мегуфтанд: «Фач».*

Ё ин ки

*Тарҳи оламро чу меандохтанд,
Аз дусад мағзоба махдум сохтанд».*

Аз ин нуктаи назар, танқиди охунду махдум, амиру амалдорон ба як раванди фарогир табдил ёфта, ба устод Айни ва дигар суҳанварон низ бетаъсир намондааст. Агарчӣ ин байтҳо аз забони мардум маъруф шудаанд, вале устод Айни дар бораи коллективона навишта шудани шеърҳо маълумот додааст, ки байти зерини Мулло Амон ҷузви ҳамон шеър ба шумор меравад:

*Хоҳ бошӣ хук, хоҳӣ гург, моро шуд яқин,
Хукбони гуртабъе зишт пуштибони туст (2,404).*

Ҳамчунин ҳолати бо маслиҳат эҷод шудани қитъаи зер ҳам, ки унвонаш «Қитъаи маслиҳатӣ дар бораи даҳякгириӣ» ба ҳамин навъи осори дастачамъӣ дохил мешавад:

*Наздик гашта мавсими даҳяк чу эй шарик,
Таҳсили илму фазл нақун, «фаслу боб» хон!
Маънии фасл-восита, маънии боб –дар,
Таҳсили ин ду ҳосили аз фаслу боб дон!
Яъне дари саройи мумайиз раву нишин,
Аз баҳри хеш восита ҳам ёбу барнишон.
Лозим бувад, ки воситаат бошад аз дарун,
Зеро даруни фасл бувад бобро нишон.
Ин аст фаслу боб, ки қардам баён манаи,
Гар маънии дигар бувад онро, намо баён.*

Даҳяк-пуле, ки барои гирифтани хучра солона супорида мешавад ва аз сабаби вучуд доштани тафсилоти он дар «Ёддоштҳо» мо ин ҷо аз додани шарҳи бештар худдорӣ менамоем. Чун суҳан дар мавриди сурудани шеър ва сабабҳои эҷоди он меравад, бояд қайд намуд, ки дар «Ёддоштҳо» байти зеринро ба мушоҳида мегирем, ки бе овардани номи гӯяндааш зикр гардидааст:

*Дил бурда аз кафам санами ресмонфурӯи,
Ёрон қунун сари ману бозори ресмон. (2,319)*

«Бозори ресмон» киноя аз кушишҳои адамон аст. Ҳамчунин усули зикри байти шоирони дигар аз забони ҳамасронашон низ мушоҳида мешаванд. Масалан, байти мазкури амир Абдулаҳад аз номи Пирак ном шахс чунин оварда шудааст:

*Ба роҳат гар дучор афтад, рақиби шуми бадқирдор,
Сараи аз тан ҷудо гардон, ҷасад болои занбар бар. 333*

Байти зерини Исо аз забони падари муаллиф:

*Зи умрам сӣ гузашту ман ҳамон дар қайди ифлосам,
Ба панҷоҳу чихил шояд раҳам аз қайди қашшоқӣ. (2,109)*

Тавре алақай маълум гардид, ин байтҳои овардашуда аз забони шахсиятҳои касбу кори гуногун нақл гардидааст. Ҳамчунин байти номаълуммуаллифи зер аз номи шоир Мулло Бурҳон қайд шудааст:

*Раво мадор ҷавоне бимирад аз гами ту,
Ту ҳам ҷавонию аз худ умедҳо дорӣ (2,367)*

Инчунин аз сабаби фаромӯш шудани шеър як маротиба дар «Ёддоштҳо» ҳолати тариқи насл нақл гардидани он низ ба мушоҳида мерасад. Чунончӣ: «Мулло Бурҳон дар он маҷлис он шеърашро, ки ба ҳамон духтар бахшида навишта будааст, хонда буд. Аммо он шеър ба сабаби он, ки аз ҷиҳати шеърият паст буд, дар ёди ман намондааст... Бинобар ин дар ин ҷо мазмуни он шеърро аз забони шоири мазкур ба тарзи мансур бо таҳрири худам менависам... «Э офтоби оламтоб. Агар офтоби олам дуру дароз рӯйи худро нанамояд, ҳамаи мавҷудоти ҷондор афсурда шуда мемиранд. Ту, ки офтоби ман мебошӣ, чаро рӯйи худро аз ман мепӯшӣ? Магар мехоҳӣ, ки ман аз фиरोки ту афсурда шуда бимирам? Ман гумон намекунам, ки ту ин қадарҳо сардмехр ва номехрубон бошӣ! Ман ба хоки пои ту сар монда аз ту мепурсам, ки ҳеч набошад, ягон бор ба ин муштоқи бисмил-шудаат ҷамоли ҷаҳонороятро бинамой. Агар ҳамин шаб баъд аз фуру рафтани офтоб ту, ки офтоби ман мебошӣ, ба ман рух нанамой, ман худро дар ҷоҳи бобоят (дар ҷоҳи мазори Хоҷа Ёбон) партофта ҳалок мекунам. Дар он вақт хуни ман бар гардани ҷавони ту мемонад...» (2, 367)

Ҳамчунин усули дигари тазкиранависӣ дар «Ёддоштҳо» зикри моддаи таърих ва инчунин марсияномаҳо ба шумор меравад. Ин ҷо чанд намуна меоварем. Қитъаи таърихӣ Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат пас аз 3-4 соли даргузашти Аҳмади Дониш:

*Фарёд к-аз самуми бановақти рӯзгор,
Аз боги сина гунҷаи олом вошукӯфт.
Яъне ба даҳри фазлу ҳунар он ки тоқ буд,
Даҳре зи марги ӯ ба гаму дард ғашт ҷуфт.
Мир- Аҳмади мунаҷҷими ӯроқ, он ки з-ӯ
Рамзи фунуни фазл набудеш дар нуҳуфт.
Сард аз баҳори олами ошӯб кард дил,
Ҳам дар ҳамал ба маҳмили танги лаҳад бихуфт.
Гар з-ин фиरोқ ҷоқ занам тираҳан, сазост,
Ғофил шудеми доманаи аз даст рафт муфт.
Карам савол соли вафотаи ба тири ақл,
«Ғӯё бирафт равнақи илми нуҷум» гуфт.*

Яъне, мисраи охири ин қитъа моддаи таърих аст, ки баробар ба 1334 ҳичрӣ мебошад. Моддаи таърих на ба марги шоирон, балки ба шахсиятҳои ғайр низ гуфта шудааст. Чунончӣ: «Ҳайрат қаламе ва коғазе аз киссаи бағалии худ бароварда ҳарфҳо суханони Рустамчаро, ки дар охири умраш барои нишон додани қотили худ «Азими деҳчағӣ бо корд зад» гуфта буд, бо ҳисоби абҷад шумурда дид ва ин шумора 1306 баромад. Ин рақам, аз таърихи ҳичрии ҳамон сол, ки 1318 буд, дувоздаҳ адад камӣ дошт. Баъд аз он ба ин рақам сухани вопасини мактулро, ки вой буд, ҳисоб намуда зам кард. Ин рақам 1323 баромад, ки аз таърихи матлуб панҷ адад зиёд буд. Пас аз он ӯ ҳарфи охири сухани вопасинро, ки «й» бошад бо ҳарфи «х» табдил карда, «вой»-ро «вох» сохт. Дар натиҷа адади матлуб баромад.... Шоири равонтаъби бадеҳагӯӣ фавран чанд мисраи дигар тартиб дода, як қитъаи таърихӣ ба вучуд овард....

*Фигон аз дасти чархи бемурувват,
Ки Рустамча ба сад уммед ҳамроҳ.
Ба рӯзи ҷумъа берун рафта бошад,
Қиёмат гардидаи он ҷумъа ногоҳ.
Яке афтад, дигар аз ҷо нахезад,*

*Ба хуни хештан огушта дар роҳ,
Пайи таърихи қатли хеш гӯяд:
Азими деҳчагӣ бо қорд зад, воҳ.
Азими деҳчагӣ ҳам нест эмин,
Қасоси даҳрро алҳукмуллоҳ» (2,526)*

Марсия:

*Салоҳиддин ба ҳангоми сибо бо доғи ҳасрат рафт,
Сабо бар сафҳаи гулиан қашид аз лола таърихаи.
Барояд аз замин бо чехраи тар то гулу райҳон,
Нависад абр бар хоки чаман аз жола таърихаи.
Ба фавти ӯ зи бас аҳбобро хун шуд чигар аз гам,
Намуданд аз асаф дунбола бар дунбола таърихаи.
Яке пурсид айёми вафоти ӯ зи ман, гуфтаи:
Бигӯ баъд аз «ҳумум оҳу фиғону нола» таърихаи.*

Ҳар се шеърҳои болоӣ дар баробари қитъаҳои моддаи таърихӣ буданашон марсия низ мебошанд, аммо устод Айнӣ ба ҳамин тартиби нишондодашуда ду қитъаи нахустинро ба унвони қитъаи моддаи таърихӣ ва қитъаи баъди ро ба унвони қитъаи дар марсия ёд кардааст, ки мо низ ин шеvaro нигоҳ доштем.

Дар маҷмӯъ, «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ бо баҳрамандӣ аз фазилат ва маърифати нопадноканори муаллифи хеш доир ба ҳаёти шоирони як давраи муҳими таърихи адабиёти тоҷик ва инчунин бозгӯии инкишофи усулҳои равишманди адабӣ ва бо ин роҳ ҳамчун меросбари ҳақиқии ин ганҷинаи шойгон идомат бахшидани анъанаву суннатҳои адабӣ дар марҳалаи навин аз ҷойгоҳи ҳосе бархурдор аст. Ҳарчанд муҳимтарин усулҳои тазкиранависӣ дар вусъати ин мақола бозгӯ гардид, аммо метавон таъкид кард, ки устод Айнӣ бо овардани ақидаҳои тазкиранависони замони хеш доир ба суҳанвароин ҳамасраш дар таъйини мақоми суҳанварони дар ин асари ёддоштӣ нақши носутурданӣ гузоштааст, ки алоқамандони мероси ӯ хангоми мутолеаи «Ёддоштҳо» мустақилона аз ин хусусияти кори Айнӣ ошноӣ пайдо кунанд. Ҳамчунин баҳогузориҳои устод Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар «Ёддоштҳо» такрор шудааст, ки ин баҳши қор ҳам як андоза идомаи кори тазкиранависӣ будани «Ёддоштҳо»-ро дар марҳалаи навин собит месозад. Дар баробар ин, унсурҳои пайдо шудани шеърҳо ба забони русӣ, ки ба гуфтаи устод Айнӣ Гулшанӣ ба ин қор шугл варзидааст, метавон заминаи рӯи қор омадани шоирони русзабони тоҷикро аз ҳамин давра ба шумор овард, ки Гулшанӣ бо эҷоди як ду мисра бо ин забон аз саромадони ин раванд маҳсуб шуданаш мумкин аст. Мисраҳои Гулшанӣ аз доираи кавоиди шеърии адабиёти форсӣ суруда шудаанд, ки қобили қайд мулоҳиза низ ҳастанд. Бояд қайд кард ки нақши Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиё дар ривочи баъзе жанрҳои адабӣ, аз ҷумла моддаи таърихнависӣ ва мухаммасбандӣ дар эҷодиёти баъзе суҳанварони давр хеле назаррас мебошад, ки баррасии ин матолиб ва дигар масъалаҳои вобаста ба шинохти мақоми Садри Зиё дар инкишофи ҳаёти адабии замони гузашта ҷойи баҳси дигар аст. Ҳамчунин шуҳрат пайдо кардани шоирон, аз ҷумла Ҳайрат пас аз даргузашташ боиси бо номи ӯ ривоч ёфтани шеърҳо бо таҳаллуси Ҳайрат шудааст, ки ба инобат гирифтани пешниҳодҳои устод Айнӣ хангоми таҳқиқ дар таҳқиқи матншиносии осори ӯ кӯмак мерасонад, ки мо ин ҷо аз овардани он сарфи назар кардем. Устод Айнӣ дар баробари зикри шоирони ҳамасраш, инчунин аз ашъори суҳанварони маъруфе чун Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Бедили Деҳлавӣ, Соибӣ Табретӣ ва ғайра намунаҳо овардааст, ки ин шева

тӯли ҳазорсолаҳо дар нигориши тазкираҳо қорбасти тамом дорад ва дар маҷмӯъ, метавон таъкид кард, ки устод Айни як андоза аз ҳаёти адабии Бухоро ва суҳанварони навоҳихои гуногун, аз ҷумла баъзе шоироне, ки дар «Намунаи адабиёти тоҷик» зикри хайрашон нарафтааст, дар «Ёддоштҳо» оварад ва номи онҳоро дар қанори номи хеш ҷовидона гардонад.

Пайнавишт:

1. Айни, Садриддин. Қуллӣёт. – Ҷ.6. – Душанбе, Нашириёти давлатии Тоҷикистон: 1962. – 416 с.
2. Айни, Садриддин. Қуллӣёт. – Ҷ.7. – Душанбе, Нашириёти давлатии Тоҷикистон: 1962. – 646 с.
3. Айни, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе: 2010. – 420 с.
4. Кучаров Аъламхон. Таdqиқоти текстологии “Одина”-и С. Айни. – Душанбе: Дошиш, 1982. – 144 с.
5. Шакурӣ, Муҳаммадҷон. Хусусиятҳои гоҷавию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айни. – Душанбе, Дошиш: 1966. – 252 с.

Reference Literature:

1. Aini, Sadriddin. Collection of Compositions. – V.6. – Dushanbe: Tajikistan State Publishing House, 1962. – 416 pp.
2. Aini, Sadriddin. Collection of Compositions. – V.7. – Dushanbe: Tajikistan State Publishing House, 1962. – 646 pp.
3. Aini, Sadriddin. Pattern of Tajik Literature. – Dushanbe, 2010. – 420 pp.
4. Kucharov A. Textological Explorations on “Odina” by Aini. – Dushanbe: Knowledge, 1982. – 144 pp.
5. Shakuri, Muhammadjon. Lexical and Literary Peculiarities of “Reminiscences” by Sadriddin Aini. – Dushanbe: Knowledge, 1966. – 252 pp.

УДК 82
ББК83.3(0)9

САҲМИ ДАБИРОНИ ЭРОНӢ ДАР РУШДИ НОМАНИГОРИИ АРАБӢ **Шокиров Чамшед Валиевич**, н.и.филол.,
доценти кафедраи забонҳои хориҷии
ДДХБСТ (Тоҷикистон, Хуҷанд)

ВКЛАД ИРАНСКИХ ДАБИРОВ В РАЗВИТИЕ АРАБСКОГО ЭПИСТОЛЯРНОГО ЖАНРА **Шакиров Джамшед Валиевич**, к.филол.н.,
доцент кафедры иностранных языков
ТГУПБП (Таджикистан, Худжанд)

IRANIAN DABIRERS' CONTRIBUTION INTO THE ARABIC EPISTOLARY GENRE DEVELOPMENT **Shakirov Jamshed Valievich**, candidate of
philological sciences, Associate Professor of
the department of foreign languages under
the TGULBP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Shokirovjamshed1985@gmail.com

Калидвожаҳо: девон, дабир ва оини дабири, Абдулхамиди Котиб, жанри номанигорӣ, Сосониён, қарнҳои нахустии ислом, таъсири адабиёти форсӣ ба адабиёти араб

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба саҳми дабирони форснажод дар рушди номанигории адабиёти араб маълумот медиҳад. Муаллифи мақола дар асоси осори адабии тоисломии эронӣ ва осори муҳаққонии асри миёна ба натиҷае расидааст, ки пас аз ғалбаи араб бисёре аз осори тоисломии эронӣ ба адабиёти арабизабон интиқол шуданд. Дар мақола идомии суннатҳои номанигории тоисломии эрониро дар эҷодиёти дабирони форсу тоҷик, ки дар макотиб ва расоил истифода шудаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Бояд қайд кард, ки гарчанде номаҳои дабирони эронӣ дар муҳити арабӣ ишио шудаанд, аммо дар пайравӣ ба суннатҳои номанигории тоисломии эронӣ (пахлавӣ) таълиф гардидаанд. Муаллифи мақола ба бардоште расидааст, ки саҳми дабирони форснажод дар рушди ташаккули номанигорӣ ва инчунин саҳми онҳо дар пешрафти адабиёти арабизабони форсу тоҷик басо назаррас аст.

Ключевые слова: диван, дабир и традиции дабирства, Абдулхамид Катиб, эпистолярный жанр, Сасаниды, первые века ислама, влияние персидской литературы на арабскую

Раскрывается вклад иранских писателей в развитие арабской литературы. На основе иранских доисламских литературных сочинений и трудов средневековых исследователей определяется, что после завоевания Ирана арабами в арабоязычную литературу проникли многочисленные доисламские произведения. Выявлено продолжение традиций иранского доисламского эпистолярного жанра в творчестве арабоязычных персидско-таджикских дабиров. Подчеркивается, что, хотя послания иранских по происхождению дабиров сочинялись в арабской среде, они написаны в соответствии с традициями доисламского иранского (пехлевийского) эпистолярного жанра. Утверждается, что арабоязычные дабирь – иранцы по происхождению - внесли значительный вклад в развитие и становление арабского эпистолярного жанра и персидско-таджикской арабоязычной литературы.

Keywords: *divan, dabir and traditions of dabirship, Abdulhamid Katib, epistolary genre, Sassanids, the first centuries of Islam, the influence of Persian literature on Arabic one*

In his article the author discloses Iranian writers' contribution into the Arabic literature development. Proceeding from Iranian pre-Islamic literary productions and works belonging to the pen of medieval scholars the author of the article determines that after the conquest of Iran by Arabs numerous pre-Islamic literary productions penetrated into the literature written in Arabic. The continuation of the traditions of the Iranian pre-Islamic epistolary genre in Arabic-speaking Persian-Tajik dabirs' creations is revealed in the article. The author lays an emphasis upon the idea that although the messages of Iranian origin of dabirs were composed in the Arabian environment, they were written in accordance with the traditions of the pre-Islamic Iranian (Pahlavi) epistolary genre, on the whole. It is asserted that the Arabic-speaking dabirs - Iranians by their background- made a significant contribution into the development and establishment of the Arabic epistolary genre and Persian-Tajik literature written in Arabic as well.

Дар таърихи илму адаби Арабу Аҷам номанигорӣ аз суннатҳои маъмул буда, собиқай тӯлонӣ дорад. Ташаккул ва таҳаввули ин оин дар қаламрави Арабу Аҷам як ҷузъи ҷудонашавандаи адабиёти ин ду қавм буда, як пораи афкори гузаштагон дар ҳамин қолаб то имрӯз интиқол ёфтааст. Перомуни таърихи пайдоиш ва ташаккул ёфтани ин суннат олимони ватаниву хоричӣ ба монанди М.Баҳор, Ҳ.Хатибӣ, А.Кристинсен, Исо ал-Оқуб, М.Муҳаммадӣ, Х.Шарифов, Ю.Салимов, Н.Зоҳидов, М.Нарзиқул, Ҳ.Зоиров ва муҳаққиқони дигар изҳори назар кардаанд, ки хулосаҳои эшон дар шинохт ва омӯзиши ин оин заминаи муфиде фароҳам месозанд. Дар адабиётшиносии тоҷик роҷеъ ба таърих ва назарияи ин анъана муҳаққиқи тоҷик Мисбоҳиддини Нарзиқул пажӯҳише анҷом додааст, ки таҳқиқоти мазкур таърихи ташаккул ва назарияи номанигориро то замони Амир Хусрави Дехлавӣ дар бар мегирад (11).

Мавсуф назария, таърихи пайдоиш ва марҳалаҳои таҳаввулоти ин суннати адаби-ро ба риштаи таҳқиқи қашада, дар ин самт муваффақ гардида, ки масъалаи мавриди назарро бо истифода аз сарчашмаҳои марҷай ба таври дақиқ мавриди омӯзиш ва баррасии илмӣ қарор диҳад. Аз бардоштҳои илмии муҳаққиқи мазкур равшан мегардад, ки таъриху таҳаввули номанигорӣ дар таърихи адаби форсу тоҷик аз асрҳои қадим маншаъ гирифта, ҳамчун раванди маъмул ва эътирофгардидаи адабиёти ин қаламрав шинохта шудааст.

Дар робита ба ин мавзӯ мақолаҳои муҳаққиқ Ҳалимҷон Зоиров низ аз аҳамияти вижае бархурдоранд, ки таърихи ташаккул ва авзои ин анъанаро бо бурҳоноти қотей ва баррасии амиқи илмӣ фаро гирифтаанд, ки дар шинохти мароҳили густариш ва таҳаввулоти он заминаи муфиде фароҳам месозанд (5).

Тибқи ахбори муҳаққиқон оини нависандагӣ ва рисолату шеваи дабирӣ аз оғози таърих роҷ буда, дар ҳар ҷомеаи аҳли қадим аҳли қалам мавриди эътирому эътироф қарор мегирифтаанд. Ба хусус дар замони фармонравоии Сосониён як қишри мӯхташами ҷомеаро дабирон ташкил дода, аҳли ҳуққом нисбат ба ин гурӯҳи ҷомеа ҳамеша дастгиру такягоҳ будаанд. Дар ин маврид аз андешаҳои арзишманди бархе аз олимони метавон мисол овард. Муҳаққиқи номвари адаби форсӣ А.Кристинсен дар китоби арзишманди хеш “Эрон дар замони Сосониён” чунин менигорад: «Эрониён аз дер боз ба муруоти зоҳир ва ороиши он (номаҳо-Ҷ.Ш.) аҳамияти зиёд медоданд.

Аҳкоми расмӣ ва номаҳои хусусӣ мебоист ҳамеша ба сабки маснӯъ ва мутаносиб навишта шавад. Дар ин номаҳо суҳанони бузургон ва насоеҳи ахлоқӣ ва пандҳои динӣ меомад ва мақому мартабаи нависандаи нома дар таъбири баён комилан риоят мешуд» (9, 82).

Ҳамин маъниро дар китоби Муҳаммади Муҳаммадӣ низ ба мушоҳида гирифта мумкин аст. Аз ҷумла рӯзе ба мақоми дабирон дар Эрони қабл аз ислом менависад: «Дар давраи Сосониён табақаи дабирон аз табақаи мумтоз ва аз арқони мамлакат ба шумор мерафтанд» (10, 101).

Забехулло Сафо низ дар робита ба ин мавзӯ таъкид мекунад, ки замони Сосониён дар ташаккули насри форсӣ ҷойгоҳи хоссеро соҳиб мебошад (12, I, 43). Ҳусайн Хатибӣ аз нигоҳи назарӣ насри даврони Сосониёро дорои ду хусусият, яъне доштани «эҷоз» ва «итноб» донистааст (14, 80). Агар кулли пажӯҳишоти аҳли назарро дар робита ба ин мавзӯ аз назар гузаронем, боз ҳам маълум мешавад, ки дар замони салтанатдории давлати абаркудрати Сосониён номанигорӣ аз муҳимтарин ҷирфаҳо буда, дабирон аз табақоти хосси ҷомеа ба шумор мерафтаанд. Хоразмӣ дабирони давлати сосониёро ба ҳафт даста тақсим намудааст, ки ин гуруҳбандӣ бо назардошти самту тамоили фаъолияти дабирон сурат гирифтааст. Ҷунончи:

1. Дабири аҳкоми ҳуқуқӣ ва додгустарӣ;
2. Дабири молиёт ва даромади кишвар;
3. Дабири даромади вижаи подшоҳ;
4. Дабири хизона;
5. Дабири истабли шоҳӣ;
6. Дабири умури оташкадаҳо;
7. Дабири авқофу умури хайрия (15, 79).

Равшан аст, ки дар даврони салтанатдории Сосониён нависандагӣ ва умури давлатдорӣ дар иртибот ба дабирӣ хеле хуб ба роҳ монда шуда, дабирон соҳиби эҳтирому ҷойгоҳи намоёне будаанд. Ҷаҳишӣ дар аҳамияти шуғли дабирӣ дар Эрони сосонӣ навиштааст, ки подшоҳон ба котибони худ фармон медоданд, то нависандагони ҷавонеро, ки тарбият меёфтанд, истеъдоди онҳоро бисанҷанд... Подшоҳон котибон ва дабиронро бар дигарон муқаддам медоштанд. Онон ба аҳамияти ҳунари нависандагӣ пай бурда буданд ва аҳли қаламро бар худ наздик месохтанду меғуфтанд, ки низоми умури камоли мамлакат ва равнақи подшоҳ ба эшон аст (3, 30-31). Бояд илова кард, ки як қисми навиштаҳои таърихиву адабӣ низ маҳз ба туфайли дабирон аз ин аҳд ба ёдгӯр мондааст, ки дар сарчашмаҳои баъдӣ оварда шудаанд. Аммо як амри мусаллам ин аст, ки номаҳои ин даврон ба таври комил дастрас нагардидаанд, аз ҳамин ҷиҳат дар бораи сабку мухтасоти онҳо наметавон ба таври васеъ изҳори назар кард. Номгӯи номаҳои замони паҳлавиро Масъудӣ ва Ҷаҳишӣ дар китобҳои худ овардаанд (3, 19-27). Дар сарчашмаҳои таърихиву адабӣ низ баъзе аз номаҳои даврони паҳлавӣ зикр гардидааст, ки тавассути нависандагон ва муаррихон ёдоварӣ шудааст (15).

Баъди фурупошии давлати Сосониён дар адабиёти арабизабони форсу тоҷик марҳилаи набе боз шуд. Вале бо вучуди ин, мардумони Эронзамин осори хешро нигоҳ доштанд. Агарчӣ дар аввали қарнҳои нахустӣ ислом мардумони Эронзамин ба гаравидан ба дини ислом майл карда, ба таълифи рисолаҳои динӣ пардохтанд, вале тадриҷан, дар авохирӣ хилофати Умавиён ва оғози давраи Аббосиён рӯй овардани намоёндагони аҳли илм ба осори ниёкони хеш дар манобеи таърихӣ ба назар мерасад.

Дар баробари футухоти пай дар пай, инчунин улуми бегона ба улуми исломӣ роҳ меёфт. Аглаби илмҳои ҷаҳонӣ, ба монанди юнонӣ, ҳиндӣ ва эронӣ ба адабиёти ондавраи араб интиқол дода шуд. Табиист, ки ин бо ду роҳ сурат мегирифт:

1. Ворид кардани арзишҳои адабу фарҳанги тоисломӣ ба матну батни тамаддуни нави исломӣ;

2. Бо воситаи тарҷума, ки ин интиқоли улум дар асри Умавиён, голибан бо кӯшиши мардумони эронитабор сурат гирифт.

Бисёре аз дабирон ва мушовирони ҳукумати Умавиён мардумони ғайриараб буданд. Ҷарчанд ин падида ҷолиби тавачҷӯҳ аст, ки арабҳо танҳо ба қорҳои сиёсӣ мепардохтанд ва ҳисобу шугли дабириро намепазируфтанд. Аз ин ҷиҳат дар замони Умавиён котибон ва муҳосибонро мардумони дигар миллатҳо ташкил медоданд (4, 699). Аммо бояд донист, ки бартарияти аҷамиён ба аъроб танҳо ба хоҳири эътиқоди араб набуд, ки онҳо ба шугли дабирӣ кам тавачҷӯҳ мекарданд, балки Ибни Халдун мегӯяд: «Мардуми араб аз ҳама миллату қавмҳои дигар аз санъатҳо дуртар буданд» (8, 506).

Бино ба таҳқиқи Н.Зоҳидов, бар асари истилои араб се рӯкни муҳими тамаддуни эронӣ, яъне дин, забон ва хат тағйир пазируфтанд, қисмате аз мероси маънавий ва обидаҳои фарҳангии тоисломӣ набуд гаштанд. Вале бо вучуди ин халқҳои Эронзамин хувияти миллӣ ва асолати фарҳангии хешро хифз карданд, зеро омилҳои мавҷуд буданд, ки заминаҳои пайдорӣ ва идомаи суннатҳои адабу фарҳанг, аз ҷумла хунари насрнависии тоисломиро дар муҳити ислом фароҳам оварданд. Омилҳои пайдории фарҳанги эрониро Н. Зоҳидов «ҳастии забони форсӣ ва лаҳҷаву гуишҳои маҳаллӣ», «фаъолияти пайравони кешу мазҳабҳои маҳаллӣ», «эҳсоси ватанпарастиву эронгарой ва рӯҳияи истиқлолхоҳии мардуми Эронзамин, хоссатан намояндагони илму адаби он» ва «борварии андешаи сиёсӣ ва ғаномандии таҷрибаи кишвардорӣ халқҳои эронӣ», яъне «низомии девонсолорӣ» медонанд (6, 14-17).

Дар ин миён суоле пайдо мешавад: арабҳоро чӣ зарурат пеш омад, ки аз намояндагони илму адаби эронӣ, яъне аз асосгузoron ва барподорандагони «низомии девонсолорӣ» ёрӣ ҷӯянд, то бад-ин васила фарҳангу маданияти кишвардорӣ эшон бар тамаддуни тозатаъсис ва хилофати навбунёди исломӣ таъсиргузор бошад?

Дар замони хилофати Расули ақрам ва Абӯбакр чун худуди давлати тозатаъсиси арабҳо тавсеа надошт ва оидоти он ҳам афзун набуд, зарурате барои забту сабти он ба миён намеомад. Дар давраи хилофати Умар, ки сарҳади хилофат густариш пайдо карда, ғаниматҳои зиёди ҷангӣ пас аз ҳар футӯҳи тоза вориди байтулмол мегашт ва зақоту хироч майли афзудан дошт, зарурати ҳисоби ҷамъ ва хирочи амвол пайдо шуд. Аз ин рӯ, зимомдорони давлат бо он ҳама эҳтиёткорӣ, ки муслмонони садри аввал доштанд, дар садад баромаданд, то он чиро намедонанд, аз дигарон биёмӯзанд ва онон барои ҳисобу китоби умури молиёт ва сипоҳдорӣ, яъне таъсиси девонҳои махсус аз эронӣён кӯмак чустанд.

Ба ҳар ҳол нахустин девони расмӣ дар давраи халифаи дувум ба вучуд омад. Тибқи ривояти Ибни Халдун «Абӯхурайра молҳои зиёде аз Баҳрайн овард. Ба сабаби зиёд будани мол чӣ гуна масраф намудани онро халифа Умар пурсид. Сипас марде бо номи Хурмузон гуфт: Эронӣён барои амволи худ ва масрафи он дафтарҳои ба номи девондоранд ва дар он амвол ва ҳадяхоро сабт мекунанд. Халифа ин назарро писандид ва дастури таҳияи девонро фармон дод» (8, 303).

Таъсиси нахустин девони исломӣ агар ба замони хилофати Умар бо раҳнамоии Ҳурмузон (10, 88) рост омада бошад, афзудани теъдоди девонҳо маҳз дар аҳди Умавиён сурат пазируфтааст.

Аммо ин амр мусаллам аст, ки аз замони хилофати Умавиён то замони Аббосиён нависандагӣ ва номаҳои ихвонию сиёсии мавҷуда, ба ҳар ранге ки бошад, аз мавҷудияти наҳзати нависандагӣ дарак додаанд. Барои тасдиқи ин матлаб мо аз нависандагони Банӣ Умайя ёдрас мешавем, ки эшон дар нависандагӣ пешдастӣ дошта, аз ойини девону дабири бархурдор будаанд.

Фехристе, ки Чаҳшиёри дар китоби худ аз котибони хулафои умавӣ медиҳад, қобили таваҷҷӯҳ аст. Бисёре аз котибон аз маволи буданд. Мавло, ки шакли ҷамъаш маволи аст, дар садри ислом маънои «мусулмони ғайриараб»-ро ифода мекард. Таъкид ҷоиз аст, ки маволи дар аҳди Умавиён ва Аббосиён дар китобату нависандагӣ пешсаф буданд. Аз ҷумла: Абдурраҳмон ибни Дарроҷ мавло ва котиби Муовия ибни Суфён буд. Сарҷун ибни Мансури Румӣ навиштаҷоти Муовия ибни Суфёнро дар девони хироч бар ӯҳда дошт. Абу Зуайза мавло ва котиби Абдулмалик ибни Марвон буд. Солеҳ ибни Абдурраҳмон масъули девони хирочи Ироқ ва мутарҷими девонҳои шарқ дар давраи Ҳаҷҷоҷ аз маволи буд ва пеш аз он Зодон Фарруҳ масъули девони хироч буд. Равҳ ибни Занбоъ дигар аз нависандаи Абдулмалик ибни Марвон буд, ки ӯро чунин васф намудааст: «Равҳ ибни Занбоъ дар амонат шомӣ, дар хат ироқӣ, дар фикҳ ҳичозӣ ва дар навиштан форсӣ». Нуфайъ ибни Зуайб аз котибони Валид ибни Абдулмалик, Лайс ибни Абуруқия котиби девони расоили Сулаймон ибни Абдулмалик ва котиби девони хотами вай Нуайм ибни Салома буданд. Исмоил ибни Абуҳаким котиби Умар ибни Абдулазиз, Абулалои Солим сардори девони расоили Ҳишом ибни Абдулмалик буданд, Абдулҳамиди Котиб сардори девони расоилро дар замони Марвон ибни Муҳаммад бар ӯҳда дошт (3, 52-106).

Дар асри Умавиён, ки ташкилоти девонӣ густариш ёфт, навиштаҳо бар ду гуна буд: тарассул ва тасниф. Тарассул низ бар ду гуна буд: 1) рисолаҳои сиёсӣ, 2) рисолаҳои ихвонӣ (14, 259).

Бояд таъкид намуд, ки дар қарнҳои нахусти ислом насри арабӣ асосан бо фанни хитоба маҳдуд буд. Хитоба дар ин давра ривочи фаровоне дошт. Насри арабӣ дар оғоз эҷозу ихтисор буд. Бад-ин маънӣ, ки аъроб суханони кӯтоҳ ва балегро меписандиданду ғайри онро намепазируфтанд. Аз ин ҷиҳат меғуфтанд: «Беҳтарини сухан кӯтоҳ бошад таъсирбахш». Китобат пас аз зуҳури ислом каму беш ривоч ёфт. Аммо эҷоз дар он риоя мешуд. Бино ба андешаи Ҳанно Фохурӣ расоил, дарвоқеъ, хутбаҳои мактуб буд, ки масъалаҳои ахлоқӣ ва ташвиқ ба умури динӣ оро аз ҳар гуна ороишҳои лафзӣ дар он меомад. Танҳо ҳадафи расоил баёни ғарази сиёсӣ ва динӣ дар кӯтоҳтарин сурат буд (14, 246). Гузашта аз ин девонҳоеро, ки дар замони Умавиён таъсис ёфтанд, метавон чунин тақсимбандӣ намуд:

1. **Девони хироч:** Ибни Халдун онро «Девон ул-аъмол ва-л-ҷибоёт» (Девони амалҳо ва ситониши андозҳо) ном бурдааст. Аз маълумоте, ки вай дар ин бора медиҳад, маълум мешавад, ки ин девон фарогири ду бахш будааст: 1) девони хироч, 2) девони ҷайш ва мӯътақид, ки кори ин девон аз вазифаҳои асосии кишвар маҳсуб мегардад (4, 302).

2. **Девони барид:** Тибқи ахбори Ҷурҷӣ Зайдон ин девон қабл аз ислом дар назди эронӣён ва румӣён маъмул будааст (4,185). Вазифаҳои девони баридро метавон чунин хулоса кард:

а) расонидани ахбори махфии халифа ба маъмурони олирутба;

- б) таҳияи гузориш аз авзои молии лашкар ва кишвар;
- в) таъмини амнияти роҳҳо ва амалиёти зиддичосусӣ.

3. **Девони хотам:** фармонҳо ва қарорҳои аз ҷониби халифа содиршуда дар ин девон сабту мӯҳргузори мегардиданд.

4. **Девони чайш:** Нахустин девоне буд, ки дар давраи халифаи дувум Умар таъсис ёфт. Баъди афзоиши шумораи лашкариён ва бархӯрди мусалмонҳо бо миллатҳои дигар ин девон густариш ёфт.

5. **Девони расоил:** Ҳамон девони иншо, ки дар давраи Муовия таъсис дода шуд.

Ба ҳар ҳол кори ин девонҳо ирсоли номаҳои халифа ба минтақаҳои гуногун ва сабти расоили воридотӣ барӯҳдаи он буд, ки бояд бо дастури халифа анҷом дода шавад. Бино ба навиштаи Ҷурҷӣ Зайдон дар ибтидо нависандагон фақат дар дафтари молӣ ва лашкари қор мекарданд. То поёни давраи хулафои рошидин шумораи котиб аз як ё ду беш набуд ва ба умури молию сипоҳӣ мерасид. Аммо дар давраи Умавиён девони иншо ва китобат ба панҷ шӯъба тақсим шуд аз ин қарор:

1. Дафтари муросилоти махсуси мукотиба бо подшоҳон, амирон устундорон;
2. Дафтари муросилоти махсуси умури молӣ ва расидагӣ ба ҳисоби он;
3. Дафтари муросилоти махсуси умури лашкари ва сабти асомӣ ва мумаййизоти сипоҳиён ва хазинаи артиш;
4. Дафтари муросилоти махсуси умури шаҳрбонӣ ва гузоришоти ҷараёни марбут ба муомилоту диёт ва ғайра;
5. Дафтари муросилоти махсуси умури қазои махсуси сабти аҳком ва шароити қарордодҳо ва ғайра (4, 195).

Ҳамин тариқ, халифаҳои Банӣ Умайя дар таъсис ва идораи девонҳо аз маволи ёрӣ чустанд. Чунонки дар Ироқ девонҳоро ба забони форсӣ, дар Шом ба забони румӣ ва дар Миср ба забони қибтӣ ва юнонӣ менавиштанд, дар замони Абдулмалик ибни Марвон девонҳо ба забони арабӣ тарҷума шуданд (14, 258-259). Дар ин давра, ки ба таъбири Ибни Халдун «Қавми араб аз хушунати бодиянишинӣ ба равнақи тамаддун ва аз содагию бесаводӣ ба маҳорати навиштан ноил шуданд ва дар миёни арабҳо ва маволии онон устодоне дар нависандагӣ зуҳур карданд» (8, 303) ва ин амал бо намояндагони ғайриараб, хоссатан мардумони эронитабор, сурат гирифт. Гузашта аз ин онҳо дар забони арабӣ чунон маҳорате пайдо карданд, ки дар балоғату нависандагӣ нуфузи бештаре пайдо карданд ва насри арабиро дар масири тозае қарор доданд, ки Ҳанно Фоҳурӣ онро насри тафсилӣ номидааст (14, 259).

Нахустин касе, ки дар санъати насри тафсилӣ табаҳҳури том пайдо кард, Абулалои Солим ва шогирди ӯ Абдулҳамиди Котиб буд. Абдулҳамиди Котиб тавонист суннатҳои нависандагии эрониро ба насри арабӣ дохил кунад.

Перомуни ин қазия Абӯҳилоли Аскарӣ, чунин изҳори назар кардааст: “Абдулҳамиди Котиб амсилаи китобатро аз забони форсӣ истихроҷ кард ва ба забони арабӣ таҳвил дод, далели ин иддао он аст, ки тарочими хутаби фурс ва расоилашон ба тарзи хутаби араб ва расоили он аст. Фурс ҳам амсоле дорад, назирӣ амсоли араб аз лиҳози маъно ва сифа, ва чи басо лафзи форсӣ дар поре аз онҳо фасеҳтар аз лафзи арабӣ аст”. Илова бар ин мефармояд, ки: “Касе ки тартиби маонӣ ва истеъмоли алфозро ба вучӯҳи мухталиф дар забоне аз забонҳо шинохт ва сипас забони дигар омӯхт, метавонад дар таркиби калом қоидаҳои якеро дар дигаре ба қор барад, чунонки Абдулҳамиди Котиб услуби китобати худро аз порсӣ истихроҷ намуда, дар арабӣ ба қор бурд, ки пас аз ӯ пайравони зиёде ёфт” (2,51).

Зимни таҳқиқи осори Абдулҳамиди Котиб, хоссатан дар “Рисола ила-л-кутуб”, “Нома дар мавриди фатҳ”, “Дар васфи бародарӣ”, “андарзномаҳо”, “нома дар васфи сайд” ва “Номаи Абдулҳамиди Котиб аз сӯи Марвон ибни Муҳаммад ба писар ва валиаҳди ӯ-Абдуллоҳ” доир ба сарчашмаи эронии равиши нигориши нависанда таъкид мекунад. Аз ҷумла, ба татвили номаҳо ва тафсил дар баёни матолиби ӯ, бо мӯқаддима оғоз намудани рисолаҳо ва истифодабарии таҳмидотро дар расоили Абдулҳамид ва нависандагони баъдина мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, девону девондорӣ дар хилофати араб аз фарҳанги форсӣ интиқол ёфта, дар аксари умури девону дабирии хилофат форсизабонон иштиғол доштаанд. Аммо, дар хилофати араб девону девондорӣ бо василаи фарҳанги давлатдорӣ форсҳо роиҷ гардида бошад ҳам, шеърӯ шоирӣ дар замони чоҳилият раванк доштааст. Аксари муҳаққиқон ба он андеша ҳастанд, ки шеърӯ шоирӣ дар қаламрави араб бештар шӯҳрат дошта бошад ҳам, мардуми он ҷо ба наср кам тавачҷӯҳ меводаанд. Роҷеъ ба ин қазия Муҳаммади Муҳаммадӣ хулосаи ақоиди бештари муҳаққиқонро оварда, ки аксари эшон мӯътақид бар он будаанд: «Аъроб ба таври умум аз неъматӣ савод камбаҳра будаанд, босаводони эшон ангуштшумор ва кори нависандагӣ дар байни эшон бераванк будааст» (10, 320). Гузашта аз ин Аҳмад Амин адаби порсиро бештар аз арабӣ медонад ва чунин менависад: «Шояд шумо ҳам монанди ман мӯътақид бошед, ки адаби порсӣ адаби арабро ба ранги худ дароварда, сурати навине ба он бахшид» (1, 123).

Дар оғози даврони Банӣ Умайя чанд нафар нависандагон ва котибон дар сарчашмаҳо зикр шудаанд. Яке аз онҳо Кумайт ибни Зайди Асадӣ ва дигаре Тириммоҳ ибни Ҳаким мебошанд, ки ин ду дар асл шоир буда, китобат ва нависандагиро аз Рувият ибни Аъҷоҷ, ки муддате дар Эрон мезиста, биомӯхтаанд. Чунин ба назар мерасад, ки эшон дар пайгири аз ӯ бисёре аз вожаҳои форсиро дар ашъори худ ба қор бурдаанд. Агар ба номаҳои эшон назар афканем, мебинем, ки бо тақлид аз ойини дабирии давлати Сосонӣ дар ин қаламрав низ то андозае кӯшиш ба номанигорӣ шудааст. Аммо наметавон ин давронро барои ташаккул ва густариши жанри тарассул ва номанигорӣ муассир донист. Зеро дар ин даврон номанигорӣ ба як қонуниятӣ хос надаромада, балки бо пайравӣ аз дабирии Сосониён аз ҷониби нависандагони мазкур навишторе боқӣ мондааст. Аз ҷониби дигар ашхоси мазкур ба шугли дабирӣ пайваста иштиғол надошта, балки бо тақозои вазъияти замон ба ин хирфа рӯй овардаанд. Аз ин рӯ, наметавон замони густариш ва пешрафти жанри тарассулро бар ҳамин замон марбут донист.

Каме баъдтар, дар замони халифаи Умавӣ Ҳишом ибни Абдулмалик (724-743) котиби девони ӯ бо номи Абулалои Солим ва писаронаш Ҷабала ва Абдуллоҳ зухур карданд. Абулалои Солим ба ҳайси сарвари котибони дарбори халифа Ҳишом дар рушди номанигорӣ араб саҳми бориз гузошт. Бесабаб нест, ки Ибни Надим дар «ал-Фехрист» ӯро аз фасеҳтарин ва балеғтарин нависандагони замон дониста, маҷмӯи рисолаҳояшро дар ҳудуди сад варақ муайян кардааст. Абулалои Солим аз ҷумлаи чунин бузургон, мутарҷим ва устои Абдулҳамиди Котиб мебошад. Оид ба фаъолияти ин нависанда профессор Низомиддин Зоҳидов изҳори назар намудаанд, ки ниёз ба тақрори он нест (6, 30-45). Аҳамияти номаҳои Абулалои Солим ва ба таври умум фаъолияти дабирии ӯ дар он аст, ки ин котиби номдори халифа-Ҳишом роҳро барои шогирдаш-Абдулҳамиди Котиб ва фанни номанигорӣ араб ҳамвор намуд.

Ҳамин тариқ, дар фарҷом метавон ба таври мушаххас чунин хулосабарорӣ кард:

- Хунари нависандагӣ дар замони хилофати Умавиён мархалаҳои рушду такомулро сайр намуда, бо намояндагони мардумони эронитабор сурат гирифт;

- Намояндагони эронӣ бо эҳё кардани суннатҳои номанигорӣ ва девонсолорӣ ба тақлид аз адабиёти тоисломии эронӣ, дар насри арабизабони қарнҳои нахустии ислом, хосса даврони Банӣ Умайя кӯшиш ба харҷ доданд;

- Дар замони хилофати Умавиён, хосса тан, ҳукумати халифа Ҳишом номанигорӣ пешрафт дошта, дар ин давра фаъолияти дабири соҳибтаҷриба Абулалои Солим боиси пайдоиши жанри тарассул дар насри араб ва вусъати номанигорӣ дар адабиёти аҳди Умавиён гардидааст ва роҳро барои ибтикороти Абдулҳамиди Қотиб дар жанри тарассул ҳамвор кардааст;

- Номанигорӣ то замони Абдулҳамид ба қолаби муайяни илмӣ надаромада ва чун жанри мустақил шинохта нашуда буд. Бешак, хидмати Абдулҳамиди Қотиб дар насри арабӣ, пеш аз ҳама, он буд, ки ӯ нахустин маротиба бо услуби нав дар насри арабӣ роҳи навро боз намуд.

Список использованной литературы:

1. Аҳмад, Амин. *Ҷаҳр ал-ислом (Рассвет ислама)*. / Амин, Аҳмад. – Каира: Дор ал-кутуб ал-арабийя, 1969. – 334 с.
2. Аскарӣ, Абӯҳилол. *Ас-синоатин (Книга о двух литературных искусствах)* / Абӯҳилол, Аскарӣ. – Египет, 1952. – 528 с.
3. *Джаҳишари, Муҳаммад ибн Абдус. аль-Вузара вал-куттаб (Книга о визирях и писцах)*. Перевод Абул Фазла Таботабои / Муҳаммад ибн Абдус, Джаҳишари. – Тегеран, 1348. – 439 с.
4. Зайдон, Джурдж. *Таърихи тамаддуни ислом (История цивилизации ислама)* / Джурдж, Зайдон – Тегеран: Публикации Амира Кабира, 1372. – 1108 с.
5. Заиров, Халимдҷон. *Произведения, связанные с искусством дабирства, в доисламском периоде* / Халимдҷон, Заиров // *Вестник ТГУПБП. -Худжанд, 2012. -С. 194-205.*
6. Зоҳидов, Н. *Арабоязычная проза персидско-таджикской литературы в VIII-IX веках*. / Н. Зоҳидов. – Худжанд: Нури маърифат, 2004. – 402 с.
7. Ибни Муқоффаъ, Абдуллоҳ. *Осори Ибни Муқоффаъ (Произведение Ибни Муқоффаъ)*. – Бейрут: 1989. – 344 с.
8. Ибн Халдун. *Введение Ибн Халдуна* / Ибн Халдун – Бейрут: Дор ал-фикр ал-арабийя, 2001. – 851 с.
9. Кристенсен Артур. *Эрон дар замони Сосониён (Иранцы в эпоху Сасанидов)*. / Артур, Кристенсен. – Тегеран, 1384. – 712 с.
10. Муҳаммадӣ, Муҳаммад. *Фарҳанги эронӣ пеш аз ислом ва осори он дар тамаддуни исломӣ ва адабиёти арабӣ*. / Муҳаммад, Муҳаммадӣ. – Тегеран: Публикации Тус, 1385. – 384 с.
11. Нарзикул, Мисбоҳиддин. *Таърих ва назарияи номанигорӣ (История и теория эпистолярного жанра)*. / Мисбоҳиддин, Нарзикул. – Душанбе: Сино, 2009. – 140 с.
12. Сафо, Забехулло. *Таърихи адабиёти Эрон (История иранской литературы)*. / Забехулло, Сафо Ҷ.1- Тегеран, 1374
13. Фахури, Ханно. *Таърихи адабиёти забони араби (История арабской литературы)*. Перевод Абдулмуҳаммад Ояти/ Ханно Фахури. – Тегеран: Тус, 1361 – 839 с.
14. Хатибӣ, Ҳусайн. *Фанни наср дар адаби порсӣ (Проза в персидской литературе)*. / Ҳусайн, Хатибӣ – Тегеран: Заввор, 1365. – 637 с.

-
15. Хоразмӣ, Муҳаммад ибни Аҳмад. *Мафотеҳу-л-улум (Ключи науки) / Муҳаммад ибни Аҳмад, Хоразмӣ. Исследование. Ибрахим Абёри. – Бейрут: Дор ал-қутуб ал-арабиййа, 1989. – 284 с.*

Reference Literature:

1. *Amad, Amin. Fajr al-islom (The Dawn of Islam) / Amin, Amad. - Cairo: Dor al-Kutub al-Arabiyya, 1969. - 334 pp.*
2. *Askari, Abuhilol. As-Sinoatayn (The Book of two Literary Arts). / Abuhilol, Askari. - Egypt, 1952. - 528 pp.*
3. *Jakhshiyari, Muhammad ibn Abdus. al-Wuzarah val-kuttab (The Book about Vesirs and Scribes). Translated by Abul Fazl Tabababoi / Muhammad ibn Abdus, Jakhshiyari. - Tehran 1348. - 439 pp.*
4. *Zaydon, Jurj. Ta`rihi tamadduni islom (The History of Islamic civilization) / Jurj, Zaydon - Tehran: Great Amir publishing-house, 1372. - 1108 pp.*
5. *Zairov, Halimjon. Literary Productions Related to the Art of Dabirship Referring to the Pre-Islamic Period / Halimjon, Zairov // Bulletin of the TSULBP. - Khujand, 2012. - pp. 194 – 205.*
6. *Zahidov, N. Persian-Tajik Literature Written in Arabic Referring to the VIII-th – the IX-th Centuries. – Khujand: Light of Enlightenment, 2004. – 402 pp.*
7. *Ibni Muqaffa, Abdulloh. Ibn Muqaffa`s Literary Productions. - Beirut: 1989. - 344 pp.*
8. *Ibni Khaldun. Introduction by Ibn Khaldun. / Ibn Khaldun - Beirut: Dor al-fiqr al-arabiyya, 2001. - 851 pp*
9. *Christensen Arthur. Iranians in the Sassanids` Epoch / Arthur, Christensen. - Tehran, 1384. – 712 pp.*
10. *Muhammadi, Muhammad. Farhangi eron pesh az Islom va osori on dar tamadduni islomi va adabiyoti arabi. / Muhammadi, Muhammad. - Tehran: Tus, 1385. - 384 pp.*
11. *Narzikul, Misbohiddin. Ta`rikh wa nazariayi nomanigori (History and Theory of the Epistolary Genre) / Misbohiddin, Narzikul. –Dushanbe: Sino, 2009. - 140 pp.*
12. *Safo, Zabehullo. Ta`rikhi adabiyoti Iran (History of Iranian Literature) / Zabehullo, Safo -V. 1. - Tehran, 1374.*
13. *Fakhuri, Hanno. Ta`rikhi adabiyoti zaboni arabi (History of Arabic Literature). Translated by Abdulmuhammad Oyati / Hanno Fakhuri. - Tehran: Tus, 1361 - 839 pp.*
14. *Khatibi, Husayn. Fanni Nasr dar Adabi Porsi (Prose in the Persian Literature). / Husayn, Khatibi - Tehran: Zavvor, 1365. - 637 pp.*
15. *Khorazmi, Muhammad ibni Ahmad. Mafotehu-l-ulum (Keys of science) / Muhammad ibni Ahmad, Khorazmi. Exploration. Ibrahim Abery. - Beirut: Dor al-Qutub al-Arabiyya, 1989. - 284 pp.*

УДК 82
ББК 83.3(0)9

**ЧАНД МУЛОҲИЗА ОИД БА
САРЧАШМАИ ДОСТОНИ
“ХУМОЙ ВА ХУМОЮН”-И
ХОҶУИ КИРМОНӢ**

*Ашӯрова Маърифат Муҳаммадҷонова,
университети кафедраи адабиёти классикии тоҷики
МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров”
(Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ ОБ
ИСТОЧНИКЕ ПОЭМЫ
«ХУМОЙ И ХУМОЮН» ХОДЖУ
КИРМАНИ**

*Ашурова Маърифат Мухаммаджонова,
соискатель кафедры таджикской классической
литературы ГОУ “ХГУ имени акад.
Б.Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)*

**SOME NOTES ON THE SOURCE
OF THE POEM REFERRED AS
“HUMOY AND HUMOYUN” BY
HOJU KIRMANI**

*Ashurova Marifat Muhammadjonova, applicant of
the department of Tajik classic literature under the
SEI “KSU named after academician B.Gafurov”
(Tajikistan, Khujand), E-mail: ashurova@mail.tj*

Калидвожаҳо: таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ (охири асрҳои XIII - нимаи аввали асри XIV), достони «Хумой ва Хумоюн» -и Хоҷуи Кирмони, достонҳои ҳамосӣ, достонҳои гинӣ (ишқӣ), вазни мутақориб, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Искандарнома»-и Низомӣ

Дар мақола доир ба сарчаишмаи «Хумой ва Хумоюн» - нахустин ва машхуртарин достони “Хамса”-и Хоҷуи Кирмонӣ (охири асри XIII - нимаи аввали асри XIV) изҳори назар шудааст. Қайд гардидааст, ки ҳарчанд номҳои Хумой ва Хумоюн дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ва “Ҳафт пайкар”-и Низомӣ якҷанб маротиба вомехӯранд, дар таърихи адабиёти форсу тоҷик пеш аз Хоҷу ҳеҷ кас достони ҷудогонае дар ин бора ишио накардааст. Тазаққур ёфтааст, ки Хоҷу барои достони худ вазни мутақориб мусаммани маҳфуз / мақсурро (V - - / V - - / V - - / V - - (V~)) интихоб намуда, ки пеш аз ӯ дар ин вазн танҳо достонҳои ҳамосӣ (“Шоҳнома” Фирдавсӣ ва “Искандарнома”-и Низомӣ) эҷод мешуданд ва бо ин қор ба анъанаи эҷоди достонҳои ишқӣ дар вазни мутақориб асос гузоштааст. Бар асоси таҳқиқоти олимони тоҷик ва хориҷӣ, бо боварӣ исбот шудааст, ки сарчаишмаи достони Хоҷу яке аз афсонаҳои қадимаи эронӣ будааст. Андишаи муҳаққиқи озарӣ З.Аллаҳвердиева, ки ба дунболи И.С.Стеблева тасдиқ намудааст, ки Хоҷу сӯжети асари хешро аз достони қадимаи халқии туркӣ вом гирифтааст, асоснок рад карда мешавад.

Ключевые слова: история персидско-таджикской литературы (конец XIII - первая половина XIV века), поэма «Хумой и Хумоюн» Ходжу Кирмани, эпические поэмы, лирические (любобные) поэмы, размер мутақориб, «Шах-наме» Фирдоуси, «Искандар-наме» Низами

Изложены соображения об источнике первой и наиболее известной поэмы из пятёрки Ходжу Кирмани (конец XIII- пер.половина XIV в.) «Хумой и Хумоюн». Отмечается, что до Ходжу в истории персидско-таджикской литературы никто не сочинил отдельной поэмы на эту тему, хотя персонажи Хумой и Хумоюн несколько раз

встречаются в «Шах-наме» Фирдоуси и в поэме «Семь красавиц» Низами. Подчеркивается, что Ходжу, выбрав для своей поэмы метрику мутакариб мусамман махфуз / максур (V--/V--/V--/V- (V~, на которой до него составлялись только эпические поэмы («Шах-наме» Фирдоуси и «Искандар-наме» Низами), заложил основу для традиции составления любовных поэм метром мутакариб. На основе исследований таджикских и зарубежных ученых убедительно доказывается, что основой поэмы Ходжу послужила одна из древнеиранских сказок. Аргументированно отвергается мнение азербайджанского ученого З.А. Аллахвердиевой, утверждавшей вслед за И.С. Стеблевой, что Ходжу заимствовал сюжет поэмы из древнетюркского дастана.

Keywords: history of Persian-Tajik literature (referring to the end of the XIII-th - the first half of the XIV-th centuries), the poem entitled “Humoy and Humoyun” by Khoju Kirmani, epic poems, lyric (love) poems, size of mutakorib, “Shah-Name” by Firdawsi, “Iskandar-Name» by Nizomi

The article dwells on the consideration concerned with the source of the first and most famous poem from the five fables of Khoju Kirmani (referring to the end of the XIII-th – the first half of the XIV-th century) known as “Humoy and Humoyun”. It is underscored that before Khoju in the history of Persian-Tajik literature no one wrote a separate poem on the relevant subject, although the characters Humoy and Humoyun are found several times in “Shoh-Name” by Firdawsi and in the poem entitled “Seven Beauties” by Nizomi. The author of the article lays an emphasis upon the idea that Khoju having chosen the metric mutakarib musamman mahfuz / maksur (V - / V - / V - / V- (V) for his poem in which only epic poems were composed before him (“Shah-Name” by Firdawsi and “Iskandar-Name” by Nizomi) laid a foundation for the tradition of composing love poems with the mutakorib meter. Designing on the premise of the studies by both Tajik and foreign scholars it is convincingly proved that the basis of Khoju’s poem was one of the ancient Iranian tales refuting I.S. Stebleva’s and Z.A. Allahverdiyeva’s statement that Khoju borrowed the plot of the poem from the ancient Turkic dastan.

Достони “Хумой ва Хумоюн” яке аз аввалин ва маъруфтарин маснавиҳои панҷгонаи Хочуи Кирмонист. Ин маснави достони ошиқонаест, ки дар таърихи адабиёти форсу тоҷик то Хочуи Кирмонӣ дар шакли достони алоҳида аз ҷониби нафар аз суханварони мо суруда нашуда буд.

Ин маснави, ки шоир онро дар 30-солағӣ (719х./1319м.) оғоз карда буд, ба гуфтаи вай дар 732х.(1332м.) яъне, пас аз 13 сол дар Бағдод ба анҷом расидааст:

Ки акнун зи даври сипехре, ки гаши
Се даҳсола аз умри ман даргузашт...
(6, 358)

Ман ин номвар нома аз баҳри ном
Чу кардам ба фоли хумоюн тамом.
Кунам базл бар ҳар ки дорад ҳавас,
Ки торихи ин нома «базл» асту бас
(6, 233)

“Хумой ва Хумоюн” аз навъи осори базмиву ошиқона аст ва мавзӯи аслии он ишқи Хумой -писари подшоҳи Шом ва Хумоюн -духтари Хоқони Чин ва шарҳи мочароҳеост, ки дар роҳи ишқ ба сари он пеш меояд. Теъдоди абёти он зиёда аз 4435

байт буда, он ба вазни «Шохнома»- и Абулқосим Фирдавсӣ ва «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ мутақорибӣ мусаммани маҳзуф ё мақсур бо афойили V - - / V - - / V - - / V - (V~) фаълун/фаълун/фаълун/фаъл(фаал)суруда шудааст. Бояд гуфт, ки ҳам «Шохнома» ва ҳам «Искандарнома» аз шумули осори манзуми ҳамосиянд, аммо “Хумой ва Хумоюн”-и Хоҷу достони ишқӣ аст. Яъне Хоҷуи Кирмонӣ бо сурудани “Хумой ва Хумоюн” вазни ҳамосаро ба достони ишқӣ тадбиқ намуда, ба ин васила хост, ки як навъ навоварие дар шаклсозии дoston ба миён орад. Маълум аст, ки вазни мутақориб дар назми форсу тоҷик бештар дар дostonҳои ҳамосӣ истифода мегардад. Танҳо Саъдӣ ин вазро дар “Бӯстон”, ки навъе аз осори ҳикамист, ба қор гирифта буд. Хоҷу низ бо қорбурди ин вазн дар дostonи ишқӣ имконоти истифодаи вазни мутақорибӣ мусаммани маҳзуф (мақсур)-ро дар баёни мазомини ишқиву ошиқона ба намоиш гузошт. Дар бораи сарчашмаҳои дoston то он қое, ки бароямон маълум аст, ба ҷуз қайду ишораҳои парокандаи Ғ.Алиев, Я.Рипка, Н.Сайфиев ва З.Аллаҳвердиева тадқиқоти алоҳидае сурат нагирифта, маъхазу манбаи он то ҳанӯз пурра таъин нагардидааст. Бештари муҳаққиқон бар онанд, ки маъхазӣ “Хумой ва Хумоюн” яке аз афсонаҳои қадимаи Эронзамин аст. Ғ.Алиев дар таъриҳи бар матни асар таъкид менамояд, ки муаллиф худ ба маншаи пешазисломии дoston ишора менамояд, ки сюжетӣ он дар замони Хоҷу дар теъдоде аз нусхаҳои халқӣ вучуд доштааст(1, 231).

Адабиётшиноси тоҷик, профессор Начмӣ Сайфиев низ назаре ҳамгун бо Ғ.Алиев дорад. Н.Сайфиев, ки дар мавриди дostonҳои романтикӣ садаи XIУ адабиёти форсу тоҷик тадқиқоти вижае анҷом додааст, бар он назар аст, ки “Хумой ва Хумоюн” чун бештари дostonҳои ошиқона бар асоси яке аз афсонаҳои бostonии Эронзамин иншо гардидааст(10, 5). Ховаршиноси мумтози чех Я.Рипка дар бораи дostonҳои “Хумой ва Хумоюн” ва “Гул ва Наврӯз”-и Хоҷу изҳори назар намуда, таъкид меварзад, ки асл ва моддаи ҳар ду дoston аз афсонаҳои эронӣ баргирифта шудааст(9, 366). Я.Рипка дар идомаи суханаш менигорад, ки илҳомбахши бунёди дostonи “Хумой ва Хумоюн” Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд- қозиюлқузоти даврони Абӯсаиди Элхонӣ буда, маҳз ӯ Хоҷуро ба ниғориши он барангехтааст(9, 366). Аммо мазмуни болоиро мутарҷимони русии ин китоб нодуруст фаҳмида, иштибоҳан дар тарҷума чунин овардаанд, ки гӯё Хоҷу “мазмуни(фабула)-и “Хумой ва Хумоюн”-ро аз Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд – қозии замони салтанати Абӯсаиди Элхонӣ (1316—1335) вом гирифтааст”(8, 251). Ин тарҷумаи барғалат метавонад боиси сар задани баҳсу баррасиҳо ва дидгоҳҳои беасоси дигар дар мавриди таъин намудани сарчашмаи “Хумой ва Хумоюн” гардад. Зеро дар ин тарҷума ҳатто дақиқан ба сарчашмаи қори Хоҷу дар сурудани ин дoston ишорат шудааст, ки метавонад муҳаққиқонро ба сардаргумӣ равона созад. Ҳол он ки Хоҷу худ дақиқан дар фасли “Дар омадани Садри муаззам ва ишорат фармудан ба назми китоб ва байте чанд дар мадҳи ӯ” сарехан гуфтааст, ки Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд таблиғкунандаву барангезандаи Хоҷу дар сурудани дostonи “Хумой ва Хумоюн” будааст. Тибқи мазмуни ин фасл маълум мегардад, ки Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд шабе ба хилватсарои Хоҷу даромада, вайро ба сурудани ашъор талқин менамояд:

*Чу зулфи шаби тира шуд мушкбез,
Даромад зи дар пайки давлат, ки хез,
Ки соҳибқирони аҷам бар дар аст,
Гаронмоя садре, ки динпарвар аст.
Абулфатҳ, қаҳфи башар, Маҷдидин,
Сари сарфарозони рӯи замин.*

*Атобахши дарёдили коннавол
Чаҳонҷӯ Маҳмуди масъудфол... (6, 355)*

Хочу дар идомаи сухан дар баёни фазилатҳои Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд сифоти зиёдеро аз қабилӣ “шамъи айвони шоҳ”, “офтобэхтишом”, “уторидзамир”, “сипехринтиқом”, “чаҳони карам”, “сипехри хунар”(6, 356) барчидааст, ки гувоҳи бузургиву ҷалолӣ мамдӯҳи ӯ ва иродати беандозаи суханвар ба шахсияти ӯст. Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд вақте ки ба коргоҳи эҷодии шоир даромад, ӯро маҳзуну малӯл дармеёбад ва бо суханони рӯҳнавоз ва караму ҷуди хеш аз шоир дархости шеър мекунад:

*Чаҳонҷӯӣ бо талъате дилкушоӣ,
Даромад чу шамъе ба хилватсароӣ.
Сано гуфтам ӯрову нӯзиши намуд,
Ба чокарнавозӣ забон баркушуд,
Ки: ”- Эй меҳри бурҷи суханпарварӣ,
Ҳадиси туро Муштарӣ муштарӣ...
Чаро сози табъи ту бар соз нест,
Гар аз бенавоӣ навосоз нест,
Дари ганҷи маънӣ кунун боз кун,
Ба номам яке нома оғоз кун...
Ба теги забон қалби гардун бидар,
Ба шеъри равон оби шаъро бибар.
Дар ин давр, агар қадри ашъор нест,
Нигар, то нагуӣ харидор нест...
Бигуфт ину дасти карам баркушуд,
Ба таширifi хосам навозиши намуд. (6, 356- 357)*

Аз порчаи болоӣ маълум мешавад, ки Абулфатҳ Маҷдуддин Маҳмуд хомиву пуштибони моддии Хочу низ буда, вайро барои гуфтани каломӣ манзуму мавзун ҳамеша талқин намуда, силаву инъоме тақдим менамудааст. Суханвар дар ивази ин меҳрубониву навозиш ба ӯ хидмат намуданро вазифаи худ медонад:

*Маро бар самок аз самак бар кашид
Зи настӣ ба авҷи фалак баркашид.
Кунун гар нагирад аҷал доманам,
Намирад чароғи дили равшанам.
Бар онам, ки хидмат ба ҷой оварам,
Сари чархро зерӣ по оварам. (6, 357-358)*

Муаллифи “Ҳумой ва Ҳумоюн” Хочуи Кирмонӣ дар бораи маъхази асараш дар фаслҳои марбут ба сабаби назми китоб ва хатми он ошкоро ҷизе намегӯяд, аммо ба қисса ва афсона будани асар ишораҳои малеҳ дорад. Аз ҷумла, дар фасли “Дар хотимаи китоб” мегӯяд:

*Чу аз баҳри шеър омадам бар канор,
Баровардам ин гавҳари шоҳвор.
Дар ӯ гар бувад нуктае нописанд,
Аз ӯ дидаи нуктагирон бибанд.
Ба афсона умре ба сар бурдаам,
Дареғо, ки афсона овардаам.
Гар аз бенавоӣ навое задам,
Ба баҳри сухан дасту пое задам.*

*Зи оҳанг мафкан суруди маро,
Ниғаҳ дор дар парда руди маро.
Дар ин мастиям дур дор аз хумор,
Мақун ганҷам олудаи захри мор (6, 568-569).*

Дар байти сеюми порчаи болоӣ ибораҳои “бо афсона умре ба сар бурдан” ва “афсона овардан” метавонанд ишорае ба асли ин дoston - афсона бошанд, зеро дар абёти моқаблӣ суханвар бо таъбири зебои шоирона аз “бахри шеър” “гавҳари шоҳвор”(яъне, “Хумой ва Хумоюн”)-ро бароварданаш хабар медиҳад ва таманно мекунад, ки чашми хӯрдагирон аз нукоти номақбули он баста бод. Шояд яке аз ин “нукоти нописанд”, ки мӯҷиби эътирози нуктагирон гардад, бунёди афсона доштани дoston бошад ва онҳо шоирро маҳз ба афсонапардозиву афсонасароӣ айбдор намоянд. Ва аз ин рӯ Ҳоҷу мегӯяд, ки:

*Ба афсона умре ба сар бурдаам,
Дареғо, ки афсона овардаам 6, 568-569).*

Дар идомаи матлаб Ҳоҷуи Кирмонӣ аз хонандаи хеш бо фурӯтани хос хоҳиш мекунад, ки ин дostonро бо ҳама хусну кубҳаш бипазирад ва заҳмати нигорандаашро арҷ гузорад.

Байти болоӣ гумону тахминҳои моро дар бораи асли афсонавӣ доштани дoston тақвият медиҳад.

Аммо муҳаққиқи озарӣ З.А.Аллаҳвердиева муддаӣ бар он аст, ки дostonҳои “Хумой ва Хумоюн” ва “Гул ва Наврӯз”-и Ҳоҷуи Кирмонӣ бар асоси мазмуни дostonҳои қадимаи халқии туркӣ таълиф ёфтаанд. З.А.Аллаҳвердиева дар таъя ба андешаи И.С.Стеблева Хумойро образи таърихиву асотирӣ дониста, ўро пуштибону мададгори туркҳо ва илоҳаи онҳо маҳсуб намудааст (2, 7).

Ба мо маълум нест, ки З.А.Аллаҳвердиева бар мабноси кадом сарчашмаи таърихиву адабӣ маъхазии “Хумой ва Хумоюн”-и Ҳоҷуро дostonҳои бostonии ақвоми турк гуфтааст, зеро дар ин иддиоӣ ӯ ба ягон маъхазии илмӣ, ки ишороти мустақим ва ё ғайримустақим ба фикри ӯ карда бошад, нашудааст. Пӯшида нест, ки ироаи ҳама гуна даъво, аз ҷумла иддиоӣ илмӣ, бояд пуштвонае дошта, мудаллал ва мубарҳан бошад. Гузашта аз ин дар дostonи “Хумой ва Хумоюн”-и Ҳоҷу яке аз қаҳрамонони асосии асар - Хумой шоҳзодаи Шом аст ва бо туркон ва ё ҷуғрофиёи зисти онҳо сари мӯе алоқа надорад. Сужети дoston ҳам сарчашмаи туркӣ доштани асарро тасдиқ намекунад. Ба як назар метавон мушоҳида кард, ки ин андешаи ботили муҳаққиқи озарӣ аз таассуби қавмӣ об меҳӯрад, ки ҳамин нукта бебунёд ва мутлақо беаҳамият будани натиҷагирҳои ўро дар мавриди маншаи туркӣ доштани “Хумой ва Хумоюн”-и Ҳоҷуро нишон медиҳад.

Дар боби маншаи “Хумой ва Хумоюн” боз ҳам як нуктаи гуфтани он аст, ки дар баъзе аз осори пеш аз Ҳоҷуи Кирмонӣ, аз ҷумла, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ низ шахсиятҳои ба номи Хумой дида мешаванд. Ин нукта низ асли масъаларо дар мавриди решаи туркӣ доштани дostonи “Хумой ва Хумоюн”, ки З.А.Аллаҳвердиева ба он ишорат менамояд, рад менамояд. Зеро исми Хумой ва образи ӯ дар адабу фарҳанги эронӣ аз даврони қадими таърихӣ ҳузур доштааст. Шахсиятҳои, ки бо номи Хумой дар дostonҳои пеш аз Ҳоҷу, хоса осори Фирдавсиву Низомӣ, зикр мешаванд, бад-ин тартибанд:

1. Хумой-номи шоҳзодаи эронӣ, духтари Гуштосп, ки исми он дар дostonи “Подшоҳии Гуштосп”-и “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ омадааст. Тибқи ривояти “Шоҳнома” вақте ки бародари Гуштосп –Зарир аз дасти Бедирафш кушта

мешавад, Гуштоспшоҳ даъват менамояд, ки ҳар нафаре аз диловарону чанговаронаш барои гирифтани кини Зарир пой пеш мениҳад, духтараш Хумойро ба занӣ хоҳад дод:

*Ки ҳар к-аз миёна ниҳад пеш пой,
Мар ӯро диҳам духтарамро Хумой (11,130)*

2. Хумой – дар “Шоҳнома” номи яке аз хоҳарони Исфандиёр аст, ки дар достони “Ҳафт хони Исфандиёр” аз ӯ тавсиф шудааст. Тибқи ин дoston Арҷоспи тӯронӣ вайро асир карда, дар қалъаи Рӯйиндиж ниғаҳ дошта буд ва Исфандиёр ӯро аз банд раҳой бахшид:

*Чу овоз бишинид фарруҳ Хумой
Бидонисту омад дилаш боз чой. (11, 254)*

3. Хумой- номи духтари Баҳман писари Исфандиёр аст, ки таърифи ӯ дар достони “Подшоҳии Баҳмани Исфандиёр” ва “Подшоҳии Хумой”-и “Шоҳнома” омадааст. Мувофиқи нақли Фирдавсӣ Хумой Хумой аз рӯи шариати зардуштӣ зани падари худ шуда, Дороб аз ӯ таваллуд ёфтааст. Хумой сӣ сол подшоҳи Эрон буда, пас писари худ Доробро валиаҳди хеш намуд. Номи дигараш Чехрзод аст, ки шаҳре бо номи Чехрзодгон бино карда буд:

*Яке духтараш буд номаш Хумой,
Ҳунарманду бо донишу покроя.
Ҳаме хондандӣ варо Чехрзод,
Зи гетӣ ба дидори ӯ буд шод (11,468).*

4. Хумой - дар достони “Подшоҳии Баҳроми Гӯр”-и “Шоҳнома” мӯъбаде аз мӯъбадони Баҳроми Гӯри Сосонист:

*Яке мӯъбаде буд номаш Хумой,
Хирадманду бодонишу покроя (12, 549).*

5. Хумой - дар достони “Ҳафт пайкар”-и Низомии Ганҷавӣ духтари қайсари Рум аст, ки Баҳроми Гӯр бори аввал тасвири ӯро дар қасри Хаварнақ дида буд:

*Духтари қайсари Ҳумоюнро,
Ҳам ҳумоюну ҳам ба ном – Хумой (4, 87).*

Чунон ки аён аст, ки исми Хумой дар фарҳанги номгузории гузашта ҳам ба мард ва ҳам ба зан тааллуқ доштааст. Бояд арз намуд, ки исми Хумоюн низ барои ҳар ду ҷинс ба кор мерафтааст. Аммо ҳеч яке аз шахсиятҳои дар боло номбаршуда қаҳрамони манзумаи «Хумой ва Хумоюн» нестанд, зеро бештари инҳо ашхоси таърихӣ ё ниматаърихӣанд, дар ҳоле ки Хумой – қаҳрамони асосии достони Ҳочу, чунонки тавсиф мешавад, шахсияти афсонавӣ аст.

Хулосаи калом аз ин баҳс он аст, ки бо тавачҷӯх ба он иттилооте, ки дар хусуси маншай ин дoston дорем ба эҳтимоли бисёр зиёд метавон гуфт, ки асл ва моддаи нахустини ин дoston афсона ва ё ривояти шифоҳӣ будааст.

Пайнавишт:

1. Алиев, Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока/Г.Ю.Алиев.- М.: Наука, 1985.- 338 с.
2. Аллавердиева, Захра Аббас кызы. Вопросы тематики и структуры в "Хамсе" Хаджу Кирмани/З.А.Аллавердиева //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.- 2016.-№ 3-4.- С.39-44.
3. Ашӯрова, М.М. Вижсагиҳои сохторӣ ва мундариҷавии достони “Хумой ва Хумоюн”-и Ҳочуи Кирмонӣ/М.М.Ашӯрова//Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ.-2016.- № 3(48).- С.135-138.

4. Ганҷавӣ, Низомӣ. Қуллӣёт : иборат аз 5 ҷилд. Ҳафт пайкар/ Ба чоп тайёркунанда, муаллифи сарсухан ва мураттиби лугату тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод/Н.Ганҷавӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983.- 416 с.- 3 ҷ.
5. Кирмонӣ, Хоҷу. Ҳумой ва Ҳумоюн: бо тасҳеҳи Камол Айнӣ/Х.Кирмонӣ. –Техрон: Интишороти бунёди фарҳанги Эрон, 1347. -255с.
6. Кирмонӣ, Хоҷу. Хамса.Таҳия ва тавзеҳи Баҳром Раҳматов, Оқилбой Оқилов ва Шоира Олимова/Х.Кирмонӣ.- Хуҷанд:Хуросон, 2017.-880 с.
7. Мирҳошимӣ, Сайидмуртазо. Соҷа офтоб (ишорае ба Ҳумой ва Ҳумоюн) /С.Мирҳошимӣ// Маҷаллаи донишгоҳи адабиёт ва улуми инсонӣ. –Техрон, 1386.- С.76-107.
8. Рипка, Я.История персидской и таджикской литературы. Перевод с чешского Н. А. Кондрашова и П. А. Клейнер/Я.Рипка.-Москва: Прогресс, 1970.- 445 с.
9. Рипко, Я.Таърихи адабиёти Эрон(аз даврони бостон то Қочория).Тарҷумаи Исо Шаҳобӣ/Я.Рипко.- Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1381.- 494 с.
10. Сайфиев,Н.Достонсароши форсу тоҷик дар асри ХIУ/Н.Сайфиев.-Душанбе, 1989.-126 с.-2қ.
11. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома: иборат аз 9 ҷилд. Таҳияи Камол Айнӣ. Зоҳир Аҳрорӣ. Баҳром Сирус/А.Фирдавсӣ.- Душанбе: Адиб, 1989. - 552 с.- 6 ҷ.
12. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома: иборат аз 9 ҷилд. Таҳияи Камол Айнӣ. Зоҳир Аҳрорӣ. Баҳром Сирус/А.Фирдавсӣ.- Душанбе: Адиб, 1989. – 656 с.- 7 ҷ.

Reference Literature:

1. Aliev, G.Yu. Topics and Plots of Nizami in the Literature of the Peoples of the Orient / G. Yu. Aliev. - Moscow: Science, 1985. – 338 pp.
2. Allahverdiyeva, Zahra Abbas kyzy. Issues Concerned with the Subject and Structure in "Khamsa" by Khoju Kirmani / Z.A. Allahverdiyeva // Actual Problems of Humanities and Natural Sciences. - 2016. -No. 3-4. - pp. 39-44.
3. Ashurova, M.M. Structural and Contextual Peculiarities of the Story Entitled "Humoy and Humoyun" by Khoju Kirmani / M.M. Ashurova // Scientific Notes. Series of Humanities and Social Sciences. - 2016. - № 3 (48). - pp. 135-138.
4. Ganjavi, Nizomi. Collection of Compositions: in 5 volumes. Haft Paikar / Preparation, author of the introduction and compiler of the dictionary and commentary: Alokxon Afsahzod / N. Ganjavi. - Dushanbe: Cognition, 1983. – 416 pp. – V. 3.
5. Kirmoni, Khoju. Humoy and Humoyun/ Under the editorship of Kamol Aini / Kh. Kirmoni. – Tehran: Iranian Culture, 1347. – 255 pp.
6. Kirmoni, Khoju. Khamsa. Edited and commented by Bahrom Rahmatov, Oqilboy Oqilov and Shoira Olimova / Kh. Kirmoni. - Khujand: Khuroson, 2017.- 880 pp.
7. Mirhoshimi, Saidmurtazo. The Shadow of the Sun (reference to Humoy and Humayun) /S. Mirhoshimi//Journal of the University of Literature and Humanities. – Tehran, 1386. - pp. 76-107.
8. Ripka, I. The History of Persian-Tajik Literature. Translation from Czech by N.A. Kondrashova and P.A. Kleiner / ya.Ripka. - Moscow: Progress, 1970. - 445 pp.
9. Ripko, Ya. The History of Iranian literature (from the ancient times to Kajar). Translated by Isa Shahabi / Ya. Ripko. - Tehran: Scientific and Cultural publishing-center, 1381. - 494 pp
10. Saifiev, N. Persian and Tajik Epics in the XI-th Century / N. Saifiev. - Dushanbe, 1989. – 126 pp. – Part 2.
11. Firdawsi, Abul Kasim. Shoh-Name: in 9 volumes. Prepared by Kamol Aini. Zohir Ahrori. Bahrom Sirus / A. Firdawsi. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1989. – 552 pp – V. 6.
12. Firdawsi, Abul Kasim. Shoh-Name: in 9 volumes. Prepared by Kamol Aini. Zohir Ahrori. Bahrom Sirus / A. Firdawsi. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1989. – 656 pp. – V. 7.

10 01 10 ЖУРНАЛИСТИКА
10 01 10 JOURNALISM

УДК 070
ББК 76

**ТЕХНОЛОГИЗАЦИЯ
ИНФОРМАЦИОННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПРОБЛЕМЫ
И ПЕРСПЕКТИВЫ** Куликовский Алексей Владимирович, канд. филол.
наук, доцент кафедры международной
журналистики Кыргызско-Российского Славянского
университета (Кыргызстан, Бишкек)

**ТЕХНОЛОГИИ
ФАБОЛИЯТИ ИТТИЛООТӢ:
МАСОИЛ ВА ДУРНАМО** Куликовский Алексей Владимирович, н.и. филол.,
доцент кафедры журналистики и байналхалқии
ДСКР (Киргизистон, Бишкек)

**TECHNOLOGY OF
INFORMATIONAL ACTIVITY:
PROBLEMS AND PROSPECTS** Kulikovskiy Alexey Vladimirovich, candidate of philo-
logical sciences, Associate Professor of the department
of International Journalism under the KRSU (Bishkek,
Kyrgyzstan) **E-MAIL:** alexkulikovskiy@yandex.com

Ключевые слова: журналистика, Интернет, информационная война, киберпреступность, Кыргызстан, ЕЭАС, информационная безопасность, современные информационные технологии

Интернет является главным современным средством коммуникации. Любые серьезные изменения в его системе могут повлечь за собой различные последствия, а также отразятся на работе журналистов. Современная журналистика зависит от Интернета гораздо больше, чем десять лет назад. Многие журналисты используют современные информационные технологии (социальные сети, мессенджеры, электронную почту). Одни из основных проблем, связанных с технологизацией информационной деятельности: способствование совершенствованию методов ведения информационных войн и развитию киберпреступности. Безопасность работы в сети Интернет является важнейшим фактором, влияющим на развитие журналистики в Кыргызстане и в странах ЕАЭС. Когда крупные державы начинают отстаивать свои политические интересы, борьба за информационное пространство становится одной из стратегических задач, что негативно отражается на жизни общества.

Калидвожаҳо: рӯзноманигорӣ, Интернет, ҷанги иттилоотӣ, киберҷиноят, Қирғизис-
тон, ИИАО, амнияти иттилоотӣ, технологияҳои муосири иттилоотӣ

Интернет муҳимтарин воситаи муосири муошират аст. Тағйироти дилхоҳи ҷиддӣ дар низоми он боиси оқибатҳои мухталиф мегарданд, ҳамчунин дар қори рӯзнома-нигорон инъикос меёбанд. Рӯзноманигории муосир нисбат ба даҳ сол муқаддам беиштар ба Интернет пойбанд шудааст. Бисёр рӯзноманигорон технологияҳои муосири иттилоотиро (шабақаҳои иҷтимоӣ, мессенҷерҳо, почтаи электронӣ ва ғайра) истифода мебаранд. Мусоидат ба тақмили усулҳои бурдани ҷангҳои иттилоотӣ ва рушди

киберчиноятҳо яке аз масоили асосии марбут ба технологияи фаъолияти иттилоотӣ ба ҳисоб меравад. Амнияти кор дар шабакаи Интернет омили муҳимтарин мебошад, ки дар Қирғизистон ва мамлакатҳои ИИАО ба руиҳи рӯзноманигорӣ таъсир мерасонад. Вақте ки абардавлатҳо ба ҳимояи манфиатҳои сиёсии худ сар мекунанд, мубориза баҳри фазои иттилоотӣ яке аз вазифаҳои стратегие мегардад, ки ба ҳаёти ҷамъият таъсири манфӣ мерасонад.

Keywords: *journalism, Internet, information war, Russia, Kyrgyzstan, information security, modern information technologies, cybercrime*

Internet is the main modern means of communication. Any serious changes in its system may entail various consequences, as well as to affect the work of journalists. Modern journalism is much more dependent on Internet than it was ten years ago. Many journalists use modern information technologies (social networks, instant messengers, email). One of the main problems associated with the technologicalization of information activities is promoting an improvement of information warfare methods and development of cybercrime. Security in the Internet work is the most important factor affecting the development of journalism in Kyrgyzstan and in the EAEU countries. When major powers begin to defend their political interests, the struggle for information space becomes one of strategic tasks which negatively affects the life of society.

Представить современную жизнь без Интернета не представляется возможным. От эксклюзивного способа коммуникации в начале 90-х годов XX века сеть Интернет эволюционировала до необходимого средства существования, проникающего во все области жизнедеятельности. Следует отметить, что существует теоретическая возможность создания подобных глобальных сетей, которые могли бы составить ей существенную конкуренцию. Возможности, которые Интернет предоставил своим пользователям, всегда преподносились как ряд неоспоримых технических преимуществ. Журналистика обрела максимальную оперативность, связь между людьми по всему миру стала доступной и свободной.

Большинство людей с конца 2010-х годов общаются преимущественно посредством мессенджеров и социальных сетей, потому что это удобный способ связаться одновременно с большим количеством адресатов. Сотовая связь обеспечивает наиболее быстрый способ разговора, при этом практически в любой точке мира. Люди становятся зависимыми от данных способов коммуникации, реже встречаясь в действительности.

Технический прогресс оказывает существенное влияние на развитие журналистики в глобальном аспекте. Он способствует расширению возможностей и инструментария журналиста. Это позволяет поэтапно выводить профессиональную деятельность специалистов средств массовой информации на более высокий уровень, что отражается в первую очередь на оперативности подачи информации и разнообразии её форм. Техника представляет собой важное подспорье журналистики, поскольку является средством совершенствования методологии подготовки материалов и расширения возможностей и функций редакций и телерадиовещательных корпораций.

Сформировавшаяся в течение XX века классическая типология СМИ (пресса, радио и телевидение) остается общепринятой и в настоящее время. Однако в течение 2000-х годов XXI века успехи в области технологий оказались настолько существенными, что не только

в корне меняют журналистику, но и влияют на изменение устоев жизни общества и различные сферы деятельности в целом.

Следует отметить, что технологизация информационной деятельности может приводить как к позитивным, так и к негативным последствиям, сказывающимся на работе журналиста как создателя и распространителя информации. Основные проблемы, связанные с технологизацией информационной деятельности, можно обозначить следующим образом:

1. Изменения в специфике журналистской деятельности.
2. Появление и распространение псевдожурналистики.
3. Способствование совершенствованию методов ведения информационных войн.
4. Способствование развитию киберпреступности.

В процессе постоянного совершенствования технологий возникает угроза частичной замены труда профессионального журналиста электронными системами. Не следует забывать о том, что благодаря Сети мир получил псевдожурналистику вместе с глобальным распространением «фейков», связь стала легкодоступной как для обычных граждан, так и для преступников, а цифровой контент представлен также в виде запрещенных антиобщественных материалов.

Прогресс в области техники и технологии средств массовой информации привел к тому, что возник вопрос о необходимости кардинальных перемен в работе журналистов. На фоне процесса конвергенции СМИ во всем мире, универсальность работника масс-медиа стала цениться гораздо выше. Сегодня журналист должен обладать навыками работы в различных типах СМИ и в совершенстве владеть всеми современными техническими разработками, ставшими основой работы редакций. На данном этапе развития журналистики ощущается сильная зависимость специалистов от техники.

Потоки информации сегодня крайне обширны, допускается хаотичность распространения тех или иных информационных материалов, что может приводить к нарушению канонов журналистики. В частности, это касается критерия объективности информации и способствования демократизации общества. В этой связи представляет интерес рассмотрение информации, представляемой в блогах и социальных сетях, на предмет её возможного отнесения к журналистике как таковой.

Официальные СМИ по-прежнему сохраняют свой статус и являются первоисточниками информации, но псевдожурналистика развивается и может стать катализатором серьёзных негативных последствий в обществе. Появилась необходимость проверки информации на достоверность, так называемый «факт-чекинг» (англ. Fact – факт, Check – проверка). Искусственное стирание границ между журналистикой и псевдожурналистикой активно поддерживается в рамках социальных сетей. В области политики относительно блогинга положительным является факт, что в Российской Федерации с 2013 года в этой области проводится политика, направленная на регулирование контента блогов. Российский опыт может рассматриваться и другими странами ЕАЭС.

Возникающие проблемы в процессе технологизации СМИ негативно отражаются на работе журналистов. В некоторых странах в течение долгого времени оборудование может не обновляться, что становится причиной отставания в развитии журналистики в целом. Если раньше все технические достижения использовались в помощь профессионалам, то сейчас есть основания полагать, что они в большей степени призваны заменить их труд. Речи о полной замене журналиста электронными системами нет, но будущее выглядит

неопределенно. По аналогии с постепенным уходом общества в сторону сетевых источников информации, нет никакой уверенности в том, что в случае дальнейшего прогресса в области разработок искусственного интеллекта необходимость в профессиональных кадрах не начнет сокращаться.

Главным поводом к подобным выводам является перспектива цифровизации жизни общества в Кыргызстане и во всех странах, входящих в ЕЭАС. Призванная искоренить коррупцию на государственном уровне путем введения цифрового учета всех операций между работниками, состоящими на государственной службе, цифровизация также коснется других сфер жизни общества. Идея о снижении влияния человеческого фактора путем внедрения цифровых инструментов и систем действительно может способствовать переменам в современном жизненном укладе. Однако важно определить в нем место и роль человека. Особенно интересна в цифровизированном государстве роль журналиста.

Еще в 2001 году один из основателей корпорации Microsoft Билл Гейтс заявил, что в будущем Интернет будет развиваться с учетом прогресса в области искусственного интеллекта. Он фактически является идеологом концепции «семантической паутины», которая воплощена в реальность. Примером может служить внедрение «помощников» в поисковые и операционные системы. Сами поисковые системы сегодня работают по совершенно иному принципу, нежели десять лет назад. Интеллектуальный поиск, например, реализован в рамках проекта «Королёв», ставшего основной поисковой системой Yandex в 2017 году. Если прежде поисковая система индексировала страницы по меткам и ключевым словам, то сейчас система сканирует страницу на предмет её содержимого. Аналогичный принцип использует в другой крупнейшей системе – Google.

Американский ученый Элвин Тоффлер в своей концепции трёх волн отмечал, что последняя, «третья волна» (смена индустриального общества постиндустриальным) приведет к существенным изменениям в жизни общества, где информация выступает в качестве основного продукта, а интеллектуальный труд является приоритетным. Важное место в теории занимает доступность современных коммуникаций для масс, что уже стало реальностью. Прогноз Э. Тоффлера о полной смене второй волны третьей к 2025 году выглядит очень правдоподобно, поскольку именно к этому времени российское, а, возможно, и постсоветское общество может быть цифровизировано.

Интернет активно используется для проведения информационных атак, популярный термин «информационная война» сегодня в первую очередь ассоциируется с Сетью. В Кыргызстане основным способом борьбы с возникающими в киберпространстве угрозами является блокировка сетевых ресурсов. Провайдеры в Кыргызстане публикуют на страницах своих официальных сайтов списки заблокированных ресурсов с указанием дат блокировок и причин, которые представляют собой решения районных судов. Подавляющее количество блокировок в Кыргызстане приходится на 2016-2018 годы. В основном блокируются ресурсы с запрещенным в стране контентом, сайты запрещенных (в основном экстремистских) организаций. Сейчас, согласно списку, на сайте одного из провайдеров Кыргызстана заблокирован 361 ресурс [1].

По решению суда в стране может быть заблокирован любой ресурс, как внутренний, так и зарубежный. Например, в Кыргызстане на данный момент полностью заблокирована известная зарубежная социальная сеть для музыкантов Soundcloud. Данный сайт не является популярным в Кыргызстане, поэтому его блокировка в целом осталась не замеченной обществом. На симпозиуме экспертов 2.0 «Противодействие экстремизму

онлайн: Регулятивные и технологические решения в вопросах предотвращения экстремизма в Центральной Азии в условиях цифровой трансформации», директор общественного фонда «Гражданская Инициатива Интернет-политики (ГИИП)» в Кыргызстане Татту Мамбеталиева отметила, что есть решения суда по блокировке российского ресурса Mail.ru, социальной сети Facebook и видеохостинга Youtube. «Вместе с правоохранительными органами мы пришли к выводу, что лучше удалять материалы, нежели заниматься блокировками. Но мы столкнулись с проблемой. Например, Mail.ru сразу удаляет информацию по запросу, однако через некоторое время кто-нибудь повторно ее загружает. Нам потребовалось отправить одно и то же решение суда в Mail.ru не менее девяти раз», - отметила Татту Мамбеталиева.

Технические преобразования также способствуют усовершенствованию методов ведения информационной войны. Данный вид противостояния опасен тем, что огромное количество людей по своему выбору или невольно становятся его участниками. Л.Г. Акопов в статье «Феномен информационных войн в сети «Интернет» и его воздействие на современную политику» отметил ряд задач ведения информационной войны в Сети, среди которых особенно нужно выделить публикацию заведомо ложной информации, манипулирование общественным сознанием, вербовку сторонников и рекрутирование единомышленников [2, с. 88].

Сегодня очень популярны блоги, социальные сети и микроблоги, которые могут использоваться различными заинтересованными сторонами для выполнения обозначенных Л.Г. Акоповым задач. Возможны политические провокации, игра на чувствах верующих, влияние на аудиторию на национальной почве. Если государство проигрывает информационную войну, то оно позволяет государству-победителю влиять на формирование ценностей и идеологии своих граждан. Проиграв информационную войну, государство терпит существенное поражение. После него может не понадобиться участия в крупномасштабной военной кампании, поскольку уже проиграна одна из ключевых составляющих государства – социальная база. А.П. Алексеев и И.Ю. Алексеева в статье «Информационная война в информационном обществе» справедливо отметили, что информационная война «бескровная, но смертельная» [3].

Каждый пользователь Сети сегодня может объявить себя журналистом, не владея основами профессии и не отдавая себе отчета в том, какую ответственность несет перед обществом. Разобраться в информационном потоке сегодня значительно сложнее, чем раньше, поскольку Интернет постоянно расширяется. Хаотичность Сети в рамках перехода общества к цифровизации – недопустимое и разрушительное свойство. Контролировать Интернет полностью невозможно, поскольку Сеть необъятна и попросту потребуются слишком много ресурсов для решения подобной задачи. Поэтому Интернет легко задействовать для реализации важных стратегических целей, не используя при этом военные методы, и в результате можно получить необходимые деструктивным силам результаты.

Специалист ГИИП Артем Горяйнов отметил в рамках беседы, что в Кыргызстане в настоящее время нет принятой стратегии кибербезопасности. Она разрабатывалась в 2011 году и была передана в то время в Государственное агентство связи, но сейчас её судьба неизвестна. «За каждым онлайн-действием стоит человек или группа людей, и вопрос не в том, чтобы заблокировать их деятельность в Интернете. Например, Китай при своих экономических возможностях не способен заблокировать 100% контента, грубо говоря, блокируется около 90-95%, но даже оставшиеся 10% в рамках данной страны – это много.

К тому же у Китая есть развитый внутренний рынок контента, которого нет в Кыргызстане. В рамках Кыргызстана потратить около половины ВВП на блокировку контента и различные технические меры – это не самая лучшая идея. Поэтому необходимо договариваться с провайдерами, выстраивать коммуникацию», - отметил специалист.

Директор по стратегическому партнерству Mail.Ru Group Александр Володин на симпозиуме экспертов 2.0 «Противодействие экстремизму онлайн: Регулятивные и технологические решения в вопросах предотвращения экстремизма в Центральной Азии в условиях цифровой трансформации» отметил, что компания Mail.Ru Group во многом опирается на своих пользователей, которые выступают в качестве основного фильтра контента. По его мнению, запрет – не лучшее средство борьбы. При этом компания очень активно сотрудничает по вопросам блокировки контента. «Ежемесячно мы удаляем десятки тысяч материалов по запросам комитетов и организаций», - подчеркнул Александр Володин. Кыргызстан для Mail.ru – это порядка 1,5 миллионов пользователей ежемесячно, что составляет 2,1% всех пользователей (71 миллион человек).

Коммерческий директор регионального офиса Лаборатории Касперского в Центральной Азии и Монголии Валерий Зубанов на онлайн- симпозиуме экспертов по противодействию экстремизму 14 сентября 2018 года в Бишкеке отметил, что «основные цели, на которые направлены усилия экстремистов, – это социальные сети. Здесь сосредоточены подростки, которые являются основной мишенью для них. Затем следует дискредитация государственных органов путем атак на сервера с последующим изменением или удалением данных». Последним пунктом специалист выделил атаки на объекты инфраструктуры, «примерами которых могут служить открытие шлюза на ГЭС или выключение электричества в целой области». По словам Валерия Зубанова, компания активно разрабатывает программные продукты для каждого типа угрозы.

Интернет не мог не повлиять на развитие киберпреступности. Это очень широкое понятие, в которое фактически входят любые виды правонарушений с использованием современных технологий. Изучая феномен сети Интернет в США в начале 2000-х годов XXI века, известный американский журналист Майкл Льюис в своей книге «NEXT» выделил успешную игру подростков на бирже и создание первого программного обеспечения для обмена «пиратской» музыкой как вызов, который Интернет позволил бросить обществу [4]. Интернет всегда способствовал изменению установленного в бизнесе порядка, благодаря чему мир действительно изменился.

Если «пиратство» в Сети – это проблема правообладателей и она может решаться в судебном порядке, то нынешний Интернет стал куда более мрачным местом. Помимо основной, «поверхностной» части Сети, существуют скрытые и «нелегальные» узлы, заполненные запрещенным контентом и предлагающие услуги сомнительного и криминального характера. Общедоступной является информация о том, что в сети Тог сегодня процветает «теневого» бизнес. Благодаря анонимности криптовалюты, нелегальным бизнесменам и преступникам нередко удается оставаться безнаказанными, несмотря на борьбу с ними спецслужб. Попасть в так называемый «глубокий» Интернет сегодня может любой ребенок, просто установив Тог, что подчеркивает масштаб существующей проблемы.

По мнению специалиста ГИИП Артёма Горяйнова, Кыргызстану нужно определиться с оптимальным решением по работе с контентом. «Вопросы контролирования контента в сети в нашей стране хочет взять на себя ГКНБ, но если они будут заниматься данными

вопросами, то мы не будем знать о результатах, поскольку организация является абсолютно закрытой. Для решения данной комплексной проблемы нужен какой-либо коллегиальный орган, объединяющий несколько стран. Приведу пример работы Интерпола в Даркнете. Они не блокируют ресурсы, а активно участвуют в форумах, создают провокации», - сказал Артем Горайнов.

Киберпреступность в Интернете является одной из ключевых проблем в рамках технологизации. Согласно информации, предоставленной агентством «Прайм», в 2017 году экономические убытки от киберпреступлений во всём мире составили \$600 млрд [5]. Эти данные говорят об экономической угрозе от мошенников в Интернете, которые очень умело действуют и успешно уходят от наказания, хоть и не всегда. Молодежь также вовлечена в этот процесс, поэтому проблема достаточно многогранна.

Канадский эксперт по кибербезопасности Рафал Рохозински на Международной конференции по обсуждению проекта «Таза коом» в Бишкеке в мае 2017 года отметил, что «две трети человечества имеют доступ к Интернету, большинство из них моложе 35 лет, 50% - моложе 25 лет» [6]. Поэтому роль молодежи во всех процессах, связанных с Интернетом, в любом случае является ключевой.

В 2015 году в Кыргызстане впервые в его истории расследовалось дело, связанное с воровством данных с банковских карт с последующим снятием денег со счетов жертв. Задержанным по этому делу гражданам было 22 и 23 года. Оборудование для осуществления своих действий злоумышленники, согласно данным ГУВД, приобрели на Украине, а ущерб, нанесенный гражданам, составил более пяти миллионов сомов [7]. Данное преступление было прецедентным в Кыргызстане и, чтобы разобраться в ситуации, потребовалась помощь зарубежных специалистов.

В ноябре 2017 года Генеральный прокурор России Юрий Чайка сообщил о росте киберпреступности в стране с 2013 по 2016 год в шесть раз [8]. Он отметил, что «чаще всего злоумышленники через Интернет похищают деньги, пропагандируют терроризм и экстремизм, а также занимаются компьютерным шпионажем». В России введен запрет на использование анонимайзеров, на анонимное использование мессенджеров, что, безусловно, позволит снизить риск мошенничества в Сети. В Кыргызстане желательно внедрить аналогичные меры, тем самым укрепив систему информационной безопасности страны.

Российский специалист в области искусственного интеллекта и программного обеспечения Игорь Ашманов в публикации «Цифровая колонизация и Закон Старджона» отметил, что за продвижением новых технологий всегда кто-то стоит [9]. Решение использовать ту или иную технологию принимает не сам человек, а тот, кому это выгодно. Согласно выводам Игоря Ашманова, в последние двадцать лет популярность нововведения в области новых технологий теряется в течение примерно четырех лет. После этого появляется что-нибудь новое, и эта цикличность сохраняется. Примерами могут служить доткомы 90-х годов, смартфоны середины 2000-х годов, социальные сети конца 2000-х годов. Сегодня это цифровизация общества (на основе Интернета вещей) и криптовалюта.

Необходимость контроля над информацией в Интернете объясняется возникновением сложной ситуации в области информационной безопасности, которой могут воспользоваться деструктивные силы, заинтересованные в продвижении своих идей. Речь идет как о киберпреступлениях различного уровня, так и об идеологическом воздействии на умы и молодежь, и старшего поколения. Информация – это главный инструмент влияния, который сегодня активно используется в массовой культуре, в социальных сетях и в

Интернете в целом. Мировоззрение и психика человека формируются под воздействием фильмов, игр, общения в Сети с другими людьми. Масштабы данного влияния в идеологическом плане настолько существенны, что требуют от государства серьезных контрмер.

Основная проблема заключается в отсутствии идеологии. Молодые люди уязвимы, потому что свободны и ими можно легко манипулировать, особенно теми из них, у кого нет в жизни конкретных целей и задач и вектор развития попросту отсутствует. В итоге Интернет, учитывая его глобальное распространение и доступность, обретает сильнейшее, если не ключевое, значение в формировании ценностей, что является основной угрозой национального масштаба. Одной из первостепенных задач «гибридной» войны является изменение мировоззрения населения в том или ином регионе с целью дальнейшего манипулирования им.

Отвлечение молодых людей от их обязанностей, провоцирование рассеянности, культурная деградация и подмена ценностей – попытка деструктивного воздействия на государство, поэтому необходимо рассматривать проблему как одну из основных, поскольку в перспективе она может обернуться широкомасштабной трагедией. Отсутствие идеологии ведет страну к культурному, экономическому и политическому упадку, а также к постоянным конфликтам с соседними странами.

Несмотря на необходимость развития технологий для их последующего использования в профессиональной деятельности, в информационном пространстве существует ряд проблем, которые необходимо оперативно решать во избежание существенных негативных последствий в будущем. Журналистам необходимо адаптироваться к новым условиям работы и быть готовыми к любым изменениям, поскольку технологии могут служить в качестве незаменимого помощника, а в перспективе могут обернуться заменой самого журналиста. Кроме того, необходимо понимать, что с учетом современного политического климата в мире, информационные войны могут вовлекать в процесс журналистов и граждан различных государств. Необходимо строго отличать журналистику от псевдожурналистики, наводнившей Интернет и являющейся относительно новым медийным феноменом. Одновременно существует потребность в противостоянии развитию киберпреступности, уровень которой также растёт параллельно с развитием новых технологий.

Список использованной литературы:

1. *Официальный сайт интернет-провайдера «Мегалайн» в Кыргызстане: список заблокированных ресурсов и причина их блокировки.* – URL: <https://megaline.kg/klientam/zablokirovannyye-resursyi/>.
2. *Акопов Л.Г. Феномен информационных войн в сети «Интернет» и его воздействие на современную политику // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС [Электронный ресурс]. Ростов-на-Дону, 2011. С. 86-102.* – URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-informatsionnyh-voyn-v-seti-internet-i-ego-vozdeystvie-na-sovremennuyu-politiku>
3. *Алексеев А.П., Алексеева И.Ю. Информационная война в информационном обществе // Вопросы философии [Электронный ресурс]. М., 2016. № 11.* – URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1531&Itemid=52
4. *Льюис Майкл. NEXT. Будущее уже началось / Пер с англ. – СПб.: Крылов, 2004.*
5. *Убытки мировой экономики от киберпреступлений составили в 2017 году \$600 млрд. – Бишкек, информационное агентство «K-News». – 22.02.2018.* – URL:

<https://knews.kg/2018/02/22/ubytki-mirovoj-ekonomiki-ot-kiberprestuplenij-sostavili-v-2017-godu-600-mlrd/>

6. *Правоохранительные органы не в состоянии полностью пресечь киберпреступность – канадский эксперт.* – Бишкек, информационное агентство "Кабар". – 30.05.2017. – URL: <http://www.for.kg/news-428998-ru.html>
7. *Впервые в КР задержаны киберпреступники, воровавшие деньги, как в кино.* – Бишкек, "Спутник". – 8.10.15. – URL: <https://ru.sputnik.kg/Kyrgyzstan/20151008/1019101307.html>
8. *Киберпреступность в России выросла в разы.* – Москва, "Lenta.ru". – 29.11.2017. – URL: <https://lenta.ru/news/2017/11/29/kiber/>
9. *Ашманов Игорь. Цифровая колонизация и Закон Старджона.* – URL: <https://www.nalin.ru/cifrovaya-kolonizaciya-i-zakon-stardzhona-5850>

Reference Literature:

1. *The Official Website of the Internet Provider Megaline in Kyrgyzstan: a List of Blocked Resources and Reason for their Blocking.* - URL: <https://megaline.kg/klientam/zablokirovannyye-resursy/>.
2. *Akopov L.G. The Phenomenon of Informational Wars in Internet and its Impact on Modern Politics // State and Municipal Administration. Scientific notes SKAGS [Electronic resource]. Rostov-on-the-Don, 2011. - pp. 86-102. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/fenomen-informatsionnyh-voyn-v-seti-internet-i-ego-vozdeystvie-na-sovremennuyu-politiku>*
3. *Alekseev A.P., Alekseeva I. Yu. Informational War in Information Society // Issues of Philosophy [Electronic resource]. - M., 2016. No. 11. - URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1531&Itemid=52*
4. *Lewis Michael. NEXT. The Future Has Already Begun / Translated from English. - St. Petersburg: Krylov, 2004.*
5. *Losses of World Economy from Cybercrimes Amounted to \$ 600 Billion in 2017 - Bishkek, K-News agency. - 02.22.2018. - URL: <https://knews.kg/2018/02/22/ubytki-mirovoj-ekonomiki-ot-kiberprestuplenij-sostavili-v-2017-godu-600-mlrd/>*
6. *Law Enforcement Agencies Are not Able to Completely Stop Cybercrime - a Canadian Expert. - Bishkek, Kabar news agency. - 05/30/2017. - URL: <http://www.for.kg/news-428998.ru.html>*
7. *For the first Time in the Kyrgyz Republic, Cybercriminals Who Stole Money Like in a Movie Were Detained. - Bishkek, Sputnik. - 8/10/15. - URL: <https://ru.sputnik.kg/Kyrgyzstan/20151008/1019101307.html>*
8. *Cybercrime in Russia Has Grown Significantly. – Moscow: Lenta.ru. - 11.29.2017. - URL: <https://lenta.ru/news/2017/11/29/kiber/>*
9. *Ashmanov Igor. Digital Colonization and Sturgeon's Law. - URL: <https://www.nalin.ru/cifrovaya-kolonizaciya-i-zakon-stardzhona-5850>*

10 02 00 ЗАБОНШИНОСИ
10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ
10 02 00 LINGUISTICS

**10 02 20 СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ, ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ И
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

10 02 20 COMPARATIVE, HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

УДК 80/81
ББК 81.1Т

**СВОЕОБРАЗИЕ ФОРМИРОВАНИЯ
ЭМФАЗЫ ЯЗЫКОВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В
КОНТЕКСТЕ ПОЭЗИИ РУССКОЙ И
ТАДЖИКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЫ**

*Самадова Раъно Ахунбабаевна, д.филол. н.,
профессор кафедры развития русской устной
и письменной речи ГОУ «ХГУ им. акад.
Б.Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)*

**ВИЖАГИИ ТАШАККУЛИ
ЭМФАЗАИ УНСУРҲОИ ЗАБОНИ
ДАР ФАРҲАНГҲОИ ЗАБОНИИ
РУСИ ВА ТОЧИКИ**

*Самадова Раъно Ахунбабаевна, д.и.филол,
профессор кафедры инкишофи шифоҳӣ ва
хаттии забони русии МДТ «ДДХ ба номи
акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон, Хучанд)*

**PECULIARITY OF FORMATION IN
REFERENCE TO THE EMPHASIS OF
LINGUISTIC ELEMENTS IN THE
CONTEXT OF THE POETRY
REFERRING TO RUSSIAN AND TAJIK
LINGUOCULTURES**

*Samadova Rano Akhunbabaevna, Dr. of
Philology, Professor of the department of the
Development of Russian Oral and Written Speech
under the SEI "KhSU named after acad. B.
Gafurov" (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: manzurka_8710@mail.ru*

Ключевые слова: сопоставительная лингвокультура, проблемы структуризации СЛ, лексическая комбинаторика единиц, природа лингвокультуры СЛ, общая лингвистическая теория СЛ, специфика закономерностей теории СЛ

Впервые в многоаспектном плане исследованы сложные и многоуровневые проблемы структуризации СЛ, а также узловые теоретические вопросы соотношения их единиц при лингвоспецифическом конструировании различных формирований. Статья адресована широкому кругу лиц, интересующихся проблемами лексической комбинаторики единиц семантики СЛ, являющейся фундаментальной проблемой сопоставительной грамматики Я₁ и Я₂. В ней, по существу, определяются основные направления, главные процессы, обуславливающие описание и оценку каждого понятия с лингвистических позиций, лингвоспецифических данных, их возможных оттенков, что связано с самой природой лингвокультуры СЛ, сущностью его функций. Именно такое понимание лингвистических явлений объясняет сложность, устойчивость и одновременную измен-

чивость единиц всех уровней, и прежде всего лексических. На наш взгляд, настоящее направление исследования заслуживает особого изучения и представляется существенным для изучения специфики закономерностей общей лингвистической теории СЛ и для усвоения канонов формирования единиц в их конкретном воплощении в сопоставительной лингвокультуре.

Калидвожаҳо: таърихи забониносии, фарҳанги муқоисавии забонӣ, масъалаи сохторбандии ибора, комбинаторикаи лексикии воҳидҳо, табиати забони ибора, назарияи умумии забониносии ибора, вижагии қонуниятмандии назарияи ибора

Бори аввал тадқиқи гуногунҷабҳаи масоили мураккаб ва бисёрсатҳаи сохторбандии ибораҳо, ҳамчунин масъалаҳои бунёдии назарии таносуби воҳидҳои онҳо ҳангоми таҳияи маҳсули забони ташиқлаҳои мухталиф тадқиқ шудаанд. Мақола ба доираи васеи мутахассисон, ки ба масъалаҳои комбинаторикаи лексикии воҳидҳои семантикаи ибораҳо, ки масъалаи меҳвари грамматикаи муқоисавии Я₁ ва Я₂ маҳсуб мегардад, пешниҳод мешавад. Дар он моҳияти самтҳои асосӣ ва равандҳои марказӣ муайян карда шудаанд, ки тавсиф ва арзёбии ҳар мафҳумро аз мавқеи забониносии, додаҳои маҳсули забонӣ, тобишҳои маъноии имконпазири онҳо, ки бо табиати фарҳанги забони ибора, моҳияти вазифаҳои он иртибот дорад, маишурт месозад. Маҳз чунин фаҳмиши ҳодисаҳои забониносии мураккабӣ, устуворӣ ва ҳамзамон тағйирпазири воҳидҳои ҳамаи сатҳҳо ва, пеи аз ҳама, воҳидҳои лексикиро шарҳ медиҳад. Ба назари мо, самти мавриди назари тадқиқ омӯзиши маҳсури тақозо мекунад ва барои таҳқиқи вижагии қонуниятҳои назарияи умумии забониносии ибора ва азхуд кардани қонунҳои ташиқкули воҳидҳо дар таҷассуми мушаххаси онҳо дар фарҳанги забониносии муқоисавӣ муҳим мебошад.

Key words: *correlative linguoculture, problems of word-combinations (WC) structuralization, lexical combinations of units, nature of SD linguoculture, general linguistic theory of WC, specificity of regularities concerned with SD theory*

For the first time complex and multi-levelled problems of WC structurerization have been examined in the plane of numerous aspects; key theoretical issues of correlation between their units under linguospecific constructing of different formation being included into the thematics considered as well. The article is addressed to a wide circle of persons being interested in the problems of lexical combinatorics of the units referring to WC semantics which is a fundamental problem of correlative grammar of Language, and Language 2. Essentially, the author of the article determines main streamlines and principal processes preconditioning description and assessment of each notion from linguistic positions, linguospecific data, their potential shades of meaning; the fact being connected with the very nature of WC linguoculture, the gyst of WC. Just this very comprehension of linguistic phenomena explicates complexity, stability and simultaneous changeability of the units of all levels and a lexical one firstly. From our point of view, the present trend of the research deserves special study and presents itself as an essential one for examination of the specificity of regularities in regard to WC general linguistics theory and imbibition of the canons of formation of units in their concrete objectifying in correlative linguoculture.

Условные символы-сокращения, использованные в исследовании

ЛК – лингвистическое конструирование

Я₁ – русский язык

Я₂ – таджикский язык

СЛ – словосочетание

ЛЗ – лексическое значение

ХП – художественное произведение

ХК – художественный контекст

«Исчерпывающая лингвистическая типология – это самая большая и важная задача, которую предстоит решить лингвистике. В конечном счете ее назначение в том, чтобы ответить на вопрос: какие языковые структуры возможны, а какие – нет и почему...»

Именно – и только – с помощью типологии лингвистика поднимается до самых крупных обобщений и становится наукой» Л. Ельмслев.

В истории языкознания, как и в истории любой науки, наблюдается определенная динамическая закономерность в смене идей и направлений исследования специфики особых лингво-литературных проблем, своеобразия лексики контекста ХП, их контекстуально-художественно-образных представлений, вызываемых прежде всего практическими потребностями общества и его меняющейся исторической языковой культуры, практической прикладной ценности в её действительности. С нашей точки зрения, так произошло и в языкознании, когда одной из актуальных задач его лингвокультуры стало изучение живых процессов и изменения некоторых общих закономерностей функционирования единиц языков, структурных и смысловых сдвигов в них, понимание языка как целостной системы, развитие структурно-семантического направления в обзоре специфики их формирования, а также глубокое исследование научных основ процесса внедрения эмфазы¹ в пространство единиц лингво-художественного контекста и его языковых элементов в данных процессах. основополагающими действиями в особых сложносистемных формированиях стало введение понятий об их системе, её упорядоченности, и появление исторического подхода к рассмотрению структурных особенностей формирования эмфазы единиц и системы её внедрения в лингвокультуру СЛ. Это способствовало возникновению синхронного способа описания специфики художественно-образных представлений, характеризующих особенности реализации этих отношений в структурных элементах их контекста, что совпало с вовлечением в орбиту лингвистики Я₁ и Я₂ множества основополагающих проблем, требовавших своего описания для целей упорядочения закономерностей образования эмфазы единиц и различных элементов их контекста в просторы лексики художественных произведений, во всех расширяющихся сферах представления единиц контекста и участия их лексики в формировании высокохудожественных единиц ХК произведений. Решение этих задач, стремление установить специфику функционирования единиц их системы в языках и на стадиях формирования отдельных элементов в контексте их представления вызвали необходимость сопоставительного исследования их специфики. Ибо на фоне все более возрастающего внимания к коммуникативно-функциональному аспекту, к структурно-семантическим особенностям представления языковых закономерностей, трансформационному синтаксису это направление лингвистических исследований оказалось

¹ В языкознании и литературоведении: эмоциональная выразительность, напряженность речи. (См.: 2, с. 808).

весьма плодотворным, поскольку сопоставительная лингвистика характеризуется прежде всего неразграниченностью в ней лингвистических (включая социо- и психолингвистику), методических и психологических аспектов исследования.

Глубокомысленные поэтические творения, незабвенные лингвофилософские идеи и этюды поэзии Древнего Востока, их немеркнущая слава в веках, их особая восточная поэтика с элегичными (грустными и мечтательными) идеями, содержащими в своих глубинных истоках высокообразные шедевры мысли, обессмертили их в памяти потомков, которые их и прославили, бережно охраняя и защищая бессмертные идеи. Вызывая в течение многих веков глубокое почтение и восхищение восторженных почитателей поэзии со всего мира к художественным жемчужинам этих творений, проникнутых лиризмом, с оригинально-природным философским смыслом, ценимые за высокообразную систему их представления, с их простотой и своеобразной сложностью, бесспорно, пробуждали глубокое восхищение и интерес у восторженных читателей. Они также привлекали внимание любителей словесной культуры различных меридианов и времен своим особым высокохудожественным лиризмом, философски-назидательными сентенциозными идеями и представлениями, вновь и вновь обращая пристальное внимание почитателей поэтического творчества различных поколений и их последователей на истоки проблемы номинализации специфики и оценки их единиц в ХК (художественном контексте) и к восхитительным сентенциям рубайята Омара Хайяма, заслуживающим высокой оценки и глубокого поклонения, восторженного внимания миллионов почитателей жемчужин его поэзии, но уже на новой линвокультурологической основе, с учетом достижений трансформационной и генеративной грамматики линвокультуры древних и современных периодов. «Персидская поэзия со своим лиризмом, глубоким философским смыслом, напевностью, простотой и одновременно сложностью, включенных в круг инновационных идей теории поэзии древних времен, завораживает и опьяняет... В лирику Древнего Востока нельзя не влюбиться, ею увлекались и переводили её известные русские поэты XIX и XX веков - А.С Пушкин, А.А. Фет, Н.С.Гумилёв и многие другие» (6, с. 136).

Поэтические творения Омара Хайяма – высокохудожественные, глубоко сентенциозные, и поистине уникальны их языковые явления, содержащие в своих недрах особые нравочтения. В его стихах имеет место реальное многообразие художественно-образного взаимодействия единиц, существующих в их линвокультуре, высокоидейные сентенции, учитывающие существование оппозиций лексических единиц в ХК (художественных контекстах). Он по-разному осуществлял своеобразный выбор лексических единиц, их знаков, определяющих значение этих компонентов, противопоставляющих и дополняющих друг друга в пределах и горизонтах контекстов, обладающих однородными и неоднородными значениями. В пределах подобного смыслового пространства поэтические платформы представления лексических рубежей, их структурных и грамматических, контекстуально-семантических пространств, связанные с сюжетной основой данных формирований, вызвали необходимость функционирования и оценки иного рода в горизонтах семантического поля (ХК), находящихся в разных семантических пределах их контекста, избирая своеобразные средства формирования специфики смыслового пространства ХК в их художественно-образно представленных рубежах. Языковые факты линвокультуры ХК, находящие отражение в лингвистическом описании единиц их семантического пространства, отдельные значения, заполняющие в своей совокупности их лексические просторы, по-разному осуществляя выбор контекстуальных средств,

находя отражение в лингвистическом поле их формирования и системы лексики определенных грамматических рядов при внедрении эмфазы в контекст информации, обуславливая и наличие системы определенных лингвоспецифических знаков в их выражении, расширяющих горизонты информационных рубежей контекста ХП комплексом образных единиц, создают логические правила и особое контекстуальное пространство для формирования эмфазы единиц художественного контекста:

*То битвонӣ, ранча магардон касро,
Бар оташи хаими хеш манишон касро.
Гар роҳати ҷовидон тамаш медорӣ,
Меранҷ ҳамешаву маранҷон касро
Умари Хайём
Покамест ты жив, не обижай никого,
Пламенем гнева не обжигай никого,
Если ты хочешь вкусить покоя и мира,
Вечно страдай, но не угнетай никого.*

Перевод Г.Б.Плисецкого (4, с. 189).

В контексте рубаи и при переводе единиц и единств их структуры разные лексико-грамматические реалии и их знаки в Я₁ и Я₂ могут по-разному реализовывать выбор единиц контекста, определяя специфику выражения тех же исконных замыслов автора, сохраняя и передавая в переводе также лаконичные поэтические идеи и формы рубаи-источника, заставляя читателей и ценителей персидской поэзии задуматься о своеобразии восприятия скрытых значений слов в их уникальных смысловых координатах, представляющих и «скрытые» значения слов, и нюансы ярких образов, и глубины смыслов, а также их напевность и ритмичность, формирующих исключительно своеобразное искусство идей персидской поэзии и превращающих её ценности в глубоко волнующие и запоминающиеся картины, заставляя читателя «задумываться о сложных вопросах» стихосложения, которые способны формировать и превращать персидскую поэзию в «волнующую и высоко ценимую реальность».

Потому сегодня, в эпоху развития программно-целевого подхода к научным исследованиям, встала задача глубже изучить возможности этой высокой, особо поэтизированной лингвистики, и в известном смысле заново оценить её внутреннюю готовность к качественно новому этапу развития, к решению выдвигаемых современным обществом задач прикладного характера в условиях всё возрастающей роли таджикского языка как государственного и взаимодействия таджикского и русского языков, которое является одной из актуальных проблем развития общей языковой культуры народов, населяющих нашу республику, а забота о дальнейшем повышении уровня этой культуры стала почетной обязанностью и языковедческой науки.

Как известно, естественным языкам при всем лексико-типологическом разнообразии их единиц, свойственны и некие общие черты, то есть лингвистические универсалии, наличие которых в структуре языков обусловлено общностью их функций. Условия выполнения этой функции вынужденно приводят к выбору определенной структуры единиц поэтических представлений, принципиально разнородных при всем их конкретном контекстуальном воплощении. В связи с этим, анализируя исторический процесс развития системы единиц отдельного контекста СЛ, следует различать общие каноны и тенденции контекстуальной динамики

формирования единиц данных типов конструкций и особенности, специфические для развития внутренних законов именно этого языка, тесно связанных с лингвистическими условиями использования данных единств при специфическом языковом конструировании эмфазы их знаков, речевых и текстовых формирований, позволяющих в полной мере выявить глубинные нюансы семантики и синтаксиса этих лингвистических построений в процессе их важнейших адаптаций в контексте формирования и представления в ХК, в определении эффективности особой органической связи языка и мышления в их контекстах.

Поэтому, сравнивая два синхронных среза в развитии их единиц в СЛ Я₁ и Я₂, следует исходить из их своеобразия, из необходимости анализировать языковые явления в плане их сопоставления в целях определения суммы сходств и различий, которые могут служить доказательством проявления специфики закономерностей, регулирующих процесс поступательного движения семантики единиц моделей данных языков, мотивирующих адекватность выражения и специфику стратификационной иерархии синтаксических единиц, воспринимающих эмфазу и образующих особо образные информативные модели конструкций:

*Ин кӯза, чу ман ошиқи зоре будаст,
Дар банди сари зулфи нигоре будаст.
Ин даста, ки дар гардани ӯ мебинӣ,
Дастест, ки бар гардани ёре будаст*

Умари Хайём

*Этот винный кувшин на столе бедняка
Был влюбленным красавцем в былые века.
Это вовсе не ручка на горле кувшинном,
А обвившая шею любимой рука.*

Перевод Г.Б.Плисецкого

На наш взгляд, в ряду многих актуальных задач лингвистических исследований сопоставительного аспекта, одно из важных мест принадлежит проблеме лингвистического конструирования и изучения структурно-семантических особенностей предложно-именных словосочетаний и их синтаксических функций в Я₁ и Я₂, проблеме соотношения семантики и синтаксиса с позиций лингвистического конструирования предложно-именных словосочетаний, ибо, как отмечает академик В.В. Виноградов, «в правилах сочетания слов, в закономерностях образования разных видов и типов словосочетаний ярко проявляется национальная специфика языка» (1, с. 234). Не усвоив законов лингвистического конструирования словосочетаний, а на их базе - и предложений, нельзя свободно распоряжаться словарным материалом и грамматическими категориями. Следовательно, как указывал В.М. Чистяков, «кто усвоил умение свободно оперировать словами, составляя из них предложения так, чтобы они отражали объективную действительность и точно выражали собственные мысли говорящего или пишущего, тот усвоил основы, на которых можно развернуть широкое пользование языком» (5, с. 18). А это невозможно без усвоения необходимых законов грамматики, без умения устанавливать связи между словами в предложении сопоставляемых языков.

Многообразие логических связей словарных единиц в ЛК СЛ, как правило, требует для его выражения довольно разветвленных связей, ибо, если в высказывании нет соответствующих сигналов связи, само высказывание представляет собой набор построений слов, лишенных консолидирующих функций. И потому главный упор

должен быть сделан на типологизацию семантики (значения) и синтаксиса (функции), на сопоставление конститутивно-дифференциальных признаков СЛ русского и таджикского языков, способствующих выявлению сходств и различий в условиях реализации тех или иных языковых построений, вызывая необходимость теоретического осмысления системных взаимоотношений (языковых) единиц их структуры.

Как известно, значение – предмет не только одной лингвистики, а проблема общенаучная, и, более того, одна из центральных проблем современной науки, и потому словесные и иные разнообразные взаимодействия сочетающихся знаков и знаковых систем предназначены для передачи глубинных нюансов семантики этих лингвистических или иных построений. Поэтому в нашей работе, исследующей проблематику значения в языках, наиболее интенсивно разрабатываются вопросы о лексической и синтаксической сочетаемости словесных единиц СЛ. Следовательно, при интеграции (объединении частей в одно целое – якчоя кардани чузьҳои ибора) в структуре атрибутивного комплекса лексема должна рассматриваться на фоне полного набора её лингвистических специфик, канонов и правил, включая их лексико-семантические, морфологические, синтаксические связи. Учет функциональных, синтагматических и парадигматических особенностей словесных знаков также весьма важен, поскольку в этом аспекте рассмотрения создается совершенно новая точка обзора потенции слов-компонентов, что позволяет увидеть новые грани и свойства смысла лексем, представляющие очевидный лексикографический интерес, но почти неуловимые вне рамок интегрального описания единиц их структуры в СЛ или в более развернутом контексте их функционирования. С одной стороны, такой подход усиливает интерес к специфике их грамматических и семантических значимостей и регулярных связей между моделью и способами её реализации, с другой, – к категории субъекта и его признака, через интерпретацию которого характеризуется тот или иной субъект, объект, предмет мысли, его признак. Воссоединение признака и предмета связано с образованием в мышлении структуры суждения, которое должно отражать: 1) принадлежность или непринадлежность признака предмету и 2) тождество или различие предметов, ибо «если мысль не является отображением: 1) принадлежности или непринадлежности признака предмету и 2) тождества и различия предметов, то такая мысль не суждение» (3, с. 87).

Не вызывает сомнения, что двухчастность логического суждения (в нашем случае - СЛ) в сопоставляемых языках базируется также на фундаментальном противопоставлении «тождества - различия», как, впрочем, и результирующая языковая структура «субъект + атрибут (признак)», в связи с чем именно эти категории реального языкового мира, отображенные в сознании, проецируются и на языковые конструкции, обретая форму и содержание в дальнейшем развертывании предметно-признаковой информации, в мене тематических и рематических единиц их сфер в структурах СЛ, становясь основой ЛК атрибутивных конструкций.

В первом аспекте формирования СЛ особо специфичным объектом изучения выступает лексическое значение слова, во втором плане - синтаксическая структура его единиц в словосочетании. Помимо лексической и синтаксической семантики, в Я₁ и Я₂ существует также семантическая синтагматика, предмет которой составляют правила комбинирования и взаимодействия лексических значений слов в словосочетаниях подчинительного типа.

Таким образом, в этом плане формирования осуществляется теоретический шаг к синтезу как к результату системно-дифференцирующего аспекта анализа. На основе

дифференциации уровней и степени воздействия формы слова-компонента СЛ на формы синтаксической позиции иных знаков их структуры, на выражаемое значение, в самом этом значении выделяется специфика по-разному функционально обусловленных элементов, предоставляющих ключ к пониманию ряда явлений грамматики СЛ в Я₁ и Я₂.

Однако вопрос о закономерностях семантико-синтаксической сочетаемости слов в структуре СЛ и ряд других вопросов, весьма важных для исследования теории словосочетаний (таких, как общие закономерности лингвистического конструирования СЛ) в сопоставительном аспекте еще нельзя считать достаточно изученными, ибо многие нюансы этой сложной многоаспектной проблемы (как с точки зрения функционирования различных единиц структурных моделей СЛ, так и в плане изучения специфики варьирования разных типов контекста словосочетаний в Я₁ и Я₂), требуют дальнейшего анализа и сопоставительно-типологического изучения. В частности, еще много спорного имеется и в самой общей теории сочетаемости слов, хотя, как указано выше, в этом отношении в русском и таджикском языкознании сделано немало.

Как в Я₁, так и в Я₂ слово весьма многогранно, и, как известно, его варьирование захватывает самые различные звенья языкового формирования их (СЛ) механизма. Чрезвычайно сложным является и вопрос о границах и типах варьирования словесных единиц в СЛ, как и о соотношении их компонентов в плане выражения и в плане содержания, поскольку языковые единицы (в словосочетании) в сопоставляемых языках отличаются большим многообразием форм и содержания, так что провести четкий рубеж между теми или иными языковыми явлениями данного порядка представляется крайне затруднительным. Это связано не только с проблемами лексико-семантического варьирования компонентов словосочетания, но и с проблемой установления морфолого-синтаксического и других видов анализа функциональных возможностей рассматриваемых лексических единиц.

В силу актуальности проблем, связанных со структурно-семантическими особенностями построения предложно-именных словосочетаний в Я₁ и Я₂ и с определением их синтаксических функций, выявлением и изучением их специфики с целью конструирования новых лингвистических объектов и определения условий лингвистического взаимодействия их единиц, установления границ лексико-семантических полей для выражения системных отношений их лексики, возникает необходимость в разработке научных основ формирования данных моделей, что имеет не только научное, но и огромное прикладное значение.

Следовательно, проблему СЛ в сопоставляемых языках нельзя присовокупить к простейшим синтаксическим явлениям, дедуктивно порождаемым на основе некоторых определенных правил, так как описание сложных теоретических вопросов ЛК и раскрытие закономерностей функционирования единиц в СЛ Я₁ и Я₂ представляется в исследовании как нечто бесконечно более сложное, как нечто своеобразное, что принципиально не может быть сведено к системе или совокупности вполне формализованных и поэтому логически простых правил. Оно требует необходимого учёта самых разнообразных факторов и аспектов их формирования (теории отражения, категории тождества и различия, структуры логического суждения, эмфазы и их тема-рематической организации в суждении и др.). Вне учета этих закономерностей невозможно проникновение в языковую природу такого сложнейшего языкового явления, как лингвистическое конструирование СЛ. Поэтому

предстоит исследовать и проблемы, на основе каких конкретных закономерностей, особых критериев происходит смысловое слияние отдельно заданных (или мыслимых) элементов их моделей, из которых слагается союз смыслов (т.е. словосочетание), в котором (вместе с тем) каждый объект рассматривается как знак особого средства и способа формирования единства устойчивого (предмет, лицо, объект) и изменяющегося оценочных элементов (признаков, атрибутов). Именно последнее (признак), выступая на фоне устойчивого знака (предмета), оказывается носителем новой информации о предмете, лице, субъекте. Устойчивость семантики основных компонентов, представляющих предмет, лицо, связана, таким образом, с категорией постоянства, а изменчивость оценки – с категорией различия (оценки). Иными словами, в субъекте и объекте описания можно выделить первичный знак - действующее лицо или предмет, а в оценке - знаки потенциальной семантики их оценки - «предмета-лица»:

*Бар чеҳраи гул насими Наврӯз хуш аст,
Дар саҳни чаман руйи дилафрӯз хуш аст.
Аз дай, ки гузаит, ҳар чӣ зӯйӣ, хуш аст,
Хуш бош, зи дӣ мағӯ, ки имрӯз хуш аст.*

Умари Хайём

*Как нежно щеки розы целует ветерок!
Как светел лик подруги, и луг, и ручеек!
Не говори о прошлом: какой теперь в нем прок?
Будь счастлив настоящим. Смотри, какой денек!*

Перевод Г.Б.Плисецкого

В оценочных категориях СЛ предметную оценочную информацию обеспечивают значения меняющихся рядов их оценочных лексических параметров как носителей актуальной оценочной информации. Именно актуальный знак СЛ – субъект – становится воспринимающим оценку субъектом (или объектом - при представлении признакового значения). И, разделяя с этих позиций единицы их знаков на субъект и оценку, в наибольшей степени предоставляющих условия для формирования и функционирования атрибутивных моделей СЛ как единств, идущих от информанта в связи с его намерением информировать, сообщить, обратить внимание на некие признаки предмета или лица, мы способны выявить и выяснить какие-либо ценностные ориентации оценочных знаков и ориентации направлений их лексики в предоставлении оценок воспринимаемого читателем объекта или субъекта. Эти показания непосредственно связаны с понятием о фундаментальных категориях отражения признаковой информации, то есть, категорий тождества или различия предметов. Тождество и различие предметов, субъектов, объектов как основы развития тема-рематических отношений единиц в СЛ, становятся исходными для установления специфики их единиц как основы платформы для конструирования атрибутивных моделей. Точнее, и для описания их специфики в синтаксических построениях, в которых своеобразное распределение языковых элементов (тема-рематического характера) подчиняется формируемой или ожидаемой информативной основе и их значимости в контексте. Затем это движение продолжается от элементов организации СЛ, представляющих собой знак образной сущности предмета и их оценки в широком смысле этого слова, поскольку движение семантики единиц их конструкций идет от некоторого отправного пункта – от намерения информанта

выделить предмет сообщения и охарактеризовать его, присовокупив к нему некий признак, характеризующий его в каком-либо плане. Таким образом, субъект или объект оценки (основные компоненты СЛ) требуют представления естественного или художественно-тождественного (на основе общего сходства или художественно-образного движения специфики мысли) определения предметного значения – отправного к реме – информативно-различного, и, следовательно, несущего представление о меняющейся картине отражения специфики единиц данного СЛ в формировании его контекста. Рема служит для выражения дополнительной информации, т.е. для оценки единиц признаковой сферы СЛ в широком смысле, для раскрытия специфики особых, меняющихся признаков предмета в соотношении с реальными информативными деталями сообщаемого, формируя комплекс нескольких семантических единиц сложносмысловых моделей СЛ Я₁ и Я₂.

Проблемы СЛ в сопоставляемых (Я₁ и Я₂) языках нельзя отнести к простейшим синтаксическим явлениям, порождаемым на основе некоторых простых правил. Поэтому описание сложных теоретических вопросов их ЛК и раскрытие закономерностей функционирования единиц словосочетаний атрибутивного характера представляется в исследовании как нечто бесконечно более сложное, как особое явление, которое принципиально не способно быть сведенным к системе или совокупности вполне формализованных и потому логически простых правил его формирования. Оно требует необходимого учета самых разнообразных факторов (теории отражения, категории тождества и различия, определения структуры суждения, специфики логического формирования, тема-рематической организации суждений). Следовательно, без обеспечения указанных требований невозможно проникновение в своеобразное лексическое пространство СЛ, в весьма специфическую лингвокультурологическую природу их языкового континуума, в которых особо сосуществуют конкретные закономерности и специфические линии их структурно-функциональных формирований, которые академик Л.В.Щерба в своё время называл «грамматикой сложения смыслов» (7, с. 32), и которые, однако, при рассмотрении отношений между значениями компонентов, их грамматическими категориями, на наш взгляд, выявляют тесную взаимосвязанную связь с «принципом избирательности». Они, формируя в пределах данного семантического пространства модели СЛ, дополняя разнородные значения единиц или их единств в пределах тех или иных моделей, формируя отношения и иного формата, выявляют необходимость по-иному осуществлять выбор контекстуальных знаков конструкций СЛ. Присовокупив выражение некоторой части необходимых значений лексических единиц данных конструкций к сфере лексики контекста, не требующего формирования специфического признака их нового пространства, они по-разному осуществляют типы возможных взаимодействий вновь избираемых лексических единиц уже в пространстве нового семантического поля, заполняющего собой данные горизонты единиц контекста, находящихся в разных координатах контекста СЛ, по-разному осуществляют выбор контекстуальных единиц, знаков их контекста, систему формирования определенных грамматических форм или череду необходимых единиц или единств для выражения особых лингвоспецифических форм, а также рядов необходимых знаков для выражения суммы значений моделей СЛ, связанных с данными категориями контекстуальных значений единиц, потенциально распределяют единицы между ступенями и знаками лексики, формирующей модель СЛ, регулярные грамматические или своеобразные ориентации семантических элементов,

лексики их контекста посредством различных комбинированных средств выражения. Особо выделим контекстуально ориентированные системы и специфики единиц СЛ, имеющие потенциально важную необходимость связи с морфологией, синтаксисом, лексикой контекста, различными комбинированными средствами контекстуальной лексики СЛ и средствами их выражения, принципы которых распространяются и на глобальную, многоярусную контекстуальную базу лексических знаков всего СЛ, находя отражение и в лингвистическом пространстве их структуры, следуя логическим правилам единения лексических знаков контекста в глобальном пространстве СЛ, находя особую потенциально-лингвограмматическую связь с контекстуальными единицами общей структуры СЛ, составляют общую картину взаимосвязи их единиц.

Список использованной литературы:

1. Виноградов В.В. *О языке художественной литературы*. – М.: Госполитиздат, 1959. – 656 с.
2. Ожегов С.И. *Толковый словарь русского языка 80-тыс. слов и фразеологических выражений /РАН ИРЯ им. В.В.Виноградова*. – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
3. Таванец П.В. *Вопросы теории суждения*. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 196 с.
4. Умари Хайём. *Рубоӣёт*. – Душанбе.: Маориф ва фарҳанг, 2010. -236 с.
5. Чистяков В.М. *Проблема развития русской речи учащихся не русских школ РСФСР // Тезисы докладов на научной сессии Института национальных школ АПН РСФСР совместно с Министерством просвещения БАССР в г.Уфе*. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. - С.17-22.
6. *Шедевры персидской поэзии*. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2011. – 320 с.
7. Щерба Л.В. *Языковая система и речевая деятельность*. – Л., 1974. – 427 с.

Reference Literature:

1. Vinogradov V.V. *Concerned with the Language of Artistic Literature*. - M.: Gospolitizdat, 1959. - 656 pp.
2. Ozhegov S. I. *Russian Language Dictionary*. – M.: Russian Language, 1983. – 944 pp.
3. Tavanets P.V. *Questions of the theory of judgment*. - M.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1955. - 196p.
4. Khayam, Omar. *School Library. Rubais*. – Dushanbe: Enlightenment and Culture, 2010 (in Tajik).- 236 pp.
5. Chistyakov V.M. *The Problem Dealing with the Development of Russian Speech in Students of non-Russian Schools of the RSFSR // Thesis of a Scientific Session under the Institute of National Schools of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR in Cooperation with the Ministry of Education of the BASSR in Ufa*. - M.: Publishing House of the APN of the RSFSR, 1958. – pp. 17-22.
6. *Masterpieces of Persian Poetry*. – M.: “The House of Slavonic Book” Assoc. Ltd. – 2011. - 320 pp.
7. Sherba L.V. *The Language System and Speech Activity*. - L., 1974. - 427 pp.

УДК 80/81
ББК 81.2Т-3

**ХУСУСИЯТҲОИ СОҲТОРӢ ВА
МОҲИЯТИ ВОЖАҲОИ МОДАЛӢ
ДАР ЗАБОНИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ** *Негматова Дилошӯб Садуллоҷоновна,*
н.и.филол., дотсенти кафедри забонҳои
хориҷии ДДҲБСТ (Тоҷикистон, Хучанд)

**СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И
ПРИРОДА МОДАЛЬНЫХ СЛОВ В
СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ
ЯЗЫКЕ** *Негматова Дилошуб Садуллоҷоновна, к.*
филол. н., доцент кафедры иностранных
языков ТГУПБП (Таджикистан,
Худжанд)

**STRUCTURAL PECULIARITIES AND
THE NATURE OF MODAL WORDS IN
MODERN TAJIK LANGUAGE** *Negmatova Diloshub Sadullojonovna,*
candidate of philological sciences, Associate
Professor of the department of foreign
languages under the TSULBP (Tajikistan,
Khujand) E-MAIL: diloshub.negmatova@mail.ru

Калидвожаҳо: модалият, категорияи махсуси лексикӣ – грамматикӣ, вижагиҳои сохторӣ, моҳияти вожаҳои модалӣ, тобишҳои гуногуни маъноӣ, ҳиссаҳои нутқ.

Дар мақола вижагиҳои сохторӣ ва моҳияти вожаҳои модалӣ дар забони муосири тоҷикӣ ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки вожаҳои модалӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун категорияи махсуси лексикӣ – грамматикӣ соҳиби аломатҳои морфологӣ, синтаксисӣ, семантикӣ ва услубии хос баррасӣ карда мешаванд, ки пайдоиш ва руиди мухтасоти зикришудаашон бо гум шудани маъноӣ ибтидоии лексикӣ ва бо мурури замон пайдо намудани тобишҳои гуногуни маъноӣ модалӣ вобаста мебошад. Таъкид шудааст, ки воҳидҳои модалии забони тоҷикӣ нишонаҳои сохтори хосу фарқунанда дошта, ташаккул ва ба қолаби воҳидҳои модалӣ ворид шудани онҳо амри тобишҳои гуногуни семантикӣ пайдо намудан ва ҳамчун категорияи махсуси лексикӣ – грамматикӣ пазируфта шудани ин гурӯҳи махсуси воҳидҳои забон мебошанд.

Ключевые слова: модальность, особая лексико-грамматическая категория, структурные особенности, происхождение модальных слов, разнообразные смысловые оттенки, части речи.

Анализируются структурные особенности и происхождение модальных слов в современном таджикском языке. Отмечено, что модальные слова в современном таджикском языке рассматриваются как особая лексико-грамматическая категория с присущими ей морфологическими, синтаксическими, семантическими и стилистическими признаками, возникновение и развитие которых связано с утратой основного первоначального конкретного лексического значения и приобретением ими с течением времени разнообразных смысловых модальных оттенков. Подчеркивается, что почти все модальные единицы таджикского языка имеют разнообразную структурную оформленность, а также своеобразное происхождение, становление и формирование в качестве особой лексико-грамматической категории.

Key words: *modality, special lexico-grammatical category, structural peculiarities, origin of modal words, various shades of meanings, parts of speech.*

The article dwells on the structural peculiarities and origin of modal words in modern Tajik language. The author emphasizes that modal words in modern Tajik language are considered as a special lexico-grammatical category with their morphological, syntactic, semantic and stylistic features, their origin. Their development is closely related with the loss of their initial lexical meaning and acquiring of various modal shades in the course of time. It is underlined that nearly all modal words of the Tajik language have diverse structural form, peculiar origin and formation as a special lexico-grammatical category.

Мавҷудияти андешаву ақидаҳои гуногун дар робита бо моҳияти забон ва роҳу усули таҳқиқи он дарки забонро ҳамчун падидаи рамзу аломатҳо дар таркиби сохтории воҳидҳои забон ва қисматҳои он чун кӯшиши таснифи чиддии таҳлили категорияи лингвистӣ пешниҳод менамояд. Шарҳу баёни вижагиҳои сохтории забон чунин тарзи таҳлили объекти лингвистиро тақозо менамояд, ки он имкони ҷудо кардани воҳидҳои ҷамъбастиро фароҳам оварда, дар ташаккули салоҳияти муошират ва суҳанварӣ дар ҷаҳорҷӯбаи қоидаву қонунҳои забон мусоидат менамояд. Риояи қоидаву қонунҳо ҳудуди истифодаи воҳидҳои забонро аз нигоҳи аслият ва моҳият дар низоми баёни фикр дар қолаби нутқ амиқу равшан намуда, имкони истифодаи воҳидҳои забонро аз нигоҳи мазмуну маъноӣ семантикӣ таъмин мегардонад [9, с. 496].

Дар мақолаи мазкур ба ҳайси объекти таҳлил воҳидҳои модалии забони тоҷикӣ, хусусиятҳои хос, назаррас ва гуногуншакли сохториву маъноии онҳо мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Вожаҳои модалӣ дар забони тоҷикӣ ҳамчун категорияи махсуси лексикӣ-грамматикӣ соҳиби нишонаҳои морфологӣ, синтаксисӣ, семантикӣ ва услубии хос амал менамоянд. Пайдоиш ва дараҷаи рушди калимаҳои модалӣ бо таърихи муайяни эволюсионӣ алоқаманд буда, он бо мурури замон бо сабабҳои гуногун, амсоли аз байн рафтани тобишҳои маъноии ибтидоӣ, таҳаввули хусусиятҳои тозаӣ семантикӣ марбут ба мафҳуми модалнокӣ ба низом даромадааст. Ба тарзи дигар гӯем, воҳидҳои модалӣ як навъ категорияи махсуси семантикӣ буда, муносибати гӯяндаро ба мазмуни гуфтаи муаллиф ва воқеият ифода менамоянд. Тавассути калимаҳои модалӣ гӯянда ахбору иттилоотро бо моҳияти воқеият баён менамояд.

Гуруҳбандии вожаҳои модалӣ, ҳамчун қисми хоси нутқ дар забони тоҷикӣ ба мушқилоти назаррас дучор мегардад. Он, қабл аз ҳама, бо мушқилоти таснифу ҷудо намудани вазифаҳои синтаксисӣ аъзои туфайлии ҷумла ва мустақилии грамматикӣ калимаву ибораҳо вобаста мебошад.

Қобили зикр аст, ки пайдоиши вожаҳои модалӣ, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ба гуруҳи калимаҳои модалӣ гузаштани воҳидҳои луғавӣ, аз ҷониби калимаҳои модалии забони тоҷикӣ баён ёфтани тобишҳои махсуси як зумра воҳидҳои лексикӣ рӯйдодӣ хоси забонӣ маҳсуб меёбад. Бо мурури вақту замон як силсила вожаҳои модалӣ моҳияти хешро гум намуда, бархе дигаре аз онҳо тобишҳои тозаӣ маъноӣ қасб намуданд. Аз ин лиҳоз динамикаи таҳаввул ва рушди вожаҳои модалӣ, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ба ин гуруҳи махсуси воҳиди забон гузаштани онҳо асоси сабабҳои худро дорад.

Манбаъ ва роҳу равиши афзун шудани ҳайати воҳидҳои модалии забони тоҷикиро чунин арзёбӣ намудан мумкин аст:

1. Аз ҳисоби воҳидҳои гуногуни лексии ҳуди захираи луғавии забони тоҷикӣ. Ин равандро низ тӯлонӣ ва бисёр мураккаб ҳисоб кардан лозим меояд. Аз ҷумла:

а) калимаҳои, ки бидуни дигаргуниҳои фонетикӣ ба қатори воҳидҳои модалӣ гузаштаанд: *афсӯс, бас, дарег, кошки, ҳаргиз*;

б) калимаҳои сермаъно, ки дорои табиати духела мебошанд, яъне, дар нутқ ҳам ба сифати воҳидҳои мукамалмаъно (ҳамчун аъзои ҷумла) ва ҳам дар мавридҳои муносиб ба сифати воҳидҳои модалии нутқ баромад мекунад. Ба ин гурӯҳ асосан вожаҳои аслашон феълӣ тааллуқ доранд, аз қабилӣ: *рост, дуруст, наъз, биё, биёед, бошад, набошад, мон, монед, раве, раведе, исто, исто ки..*;

в) гузариши калимаҳои аффиксдор, ки бо ёрии пасвандҳо, пешвандҳо, пайвандҳо, ҳиссаҳои калимасоз, пасвандҳои ҷонишинӣ, ки минбаъд ба қисми таркибии ин унсурҳо табдил ёфтаанд. Масалан:

- бо пасванди калимасозӣ – **ӣ**: *ростӣ*;
- бо пасванди калимасозӣ – **о**: *мабодо, дарего*;
- дар якҷоягӣ бо пайвандҳои - **у**: *рафту, раваду*;
- дар якҷоягӣ бо ҳиссаҳои инкоркунандаи - **ма**: *магар, мабодо*;
- дар якҷоягӣ бо ҳиссаҳои инкоркунандаи - **на**: *набошад, наҳод, натавона*;
- дар якҷоягӣ бо пешванди феълӣ - **би**: *бифармоед*;
- дар якҷоягӣ бо пайвандҳои пайваस्तкунандаи - **ва**, инчунин, ҳиссаҳои инкоркунандаи - **на**: *ва+гар+на= вагарна*;
- дар якҷоягӣ бо пешоянди **ба**: *ба ростӣ*;
- дар якҷоягӣ бо пайвандҳои тобеъкунандаи **ки**: *наҳод ки, гӯё ки, истед ки, афсӯс ки*.

г) гузариши ибораҳои фразеологӣ: *аз афташ, аз афти қор, аз ду сар, на ин ки, ба ҳамин тариқ*.

2. Аз ҳисоби лексемаҳои пазируфта аз забонҳои дигар, аз ҷумла аз забони ўзбекӣ. Дар таркиби луғавии забони ўзбекӣ шумораи калони вожаҳои форсӣ - тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад ва дар навбати худ, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ теъдоди назарраси калимаҳои туркӣ мавҷуд аст. Масалан, вожаҳои хизматрасони *ана, мана, тўғрӣ*, ки дар фонди луғавии забони тоҷикӣ мақом гирифтаанд.

Аз ҷумла воҳиди модалии *ана* ба забони адабӣ аз шеваҳои шимолӣ ворид гардидааст. Ин ҳиссаҳои ишоратӣ асли ўзбекӣ дорад, аммо дар забони тоҷикӣ ҳеле серистеъмол мебошад [16, с.48]. Ин воҳиди хизматрасон дар ибораҳои фразеологӣ ҳам бисёр дучор мешавад: *ана халос, ана ҳамин тавр, ана аз ҳамин сабаб, ана гапу мана гап*, ки дар ин мавридҳо *ана* ҷузъи таркибии ибораҳои мазкур ба шумор меравад.

Воҳиди *мана*, ки муродифи *ана* маҳсуб мешаваду барои ба предмет ва зухурот ишора намудан ва ҷиҳати ба таври мантиқӣ фарқ кунонидани онҳо хизмат мекунад, ё ба ягон аъзои ҷумла ва ё ба тамоми ҷумла тааллуқманд мебошад. Ҷунони М. Иброҳимова қайд менамояд, *ана* аз воҳиди туркии қадимаи *муна* (аз ҷонишини ишоратии *бу*) пайдо шудааст [5, с. 11].

3. Вожаҳои иқтибосии арабӣ, ки ба қатори калимаҳои модалии забони тоҷикӣ гузаштаанд. Раванди мазкур таърихи бостонӣ дорад - садҳо адад калимаҳои арабӣ аз асри VII сар карда, ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудаанд. Қисме аз онҳо маънии мушаххаси лексии хешро маҳфуз дошта бошанд, қисми дигар тобишҳои

мухталифи маъноӣ касб намуда, вандҳои гуногун қабул карда, шаклан дигаргун гардидаанд. Чунонки А.Халилов қайд менамояд, байни ингуна вожаҳои модалӣ гурӯҳҳои зеринро фарқ мекунанд:

- а) вожаҳои бетағйир гузашта: *ачиб, аҷаб, тавба, хайр, маъқул, ҳайф* ва ғ.;
- б) вожаҳое, ки аз арабӣ бо пасванди **-ан** гузаштаанд: *зоҳиран, аслан, нисбатан, табиатан, ҳақиқатан* ва ғ.;
- в) вожаҳое, ки бо пасвандҳои **-ат, -ят, -от, -ёт** гузаштаанд: *ниҳоят, хайрият* ва ғ.;
- г) баъзе калимаҳои арабӣ бо пасванди калимасози **-ӣ** дар забони тоҷикӣ роиҷ шудаанд: *илоҳӣ*;
- д) калимаҳои арабии пасванди **-о** қабулкарда: *ачабо, ҳайфо, илоҳо, ҳаққо* ва ғ.;
- е) вожаҳои арабие, ки бандакчонишини тоҷикии **-аш (-ат, -атон, -ашон)**-ро қабул кардаанд: *аслаш, майлаш* ва ғ.;
- ё) вожаҳои арабӣ дар якҷоягӣ бо пешоянди **дар**: *дар воқеъ, дар ҳақиқат* ва ғ.;
- ж) калимаҳои арабӣ дар якҷоягӣ бо пешоянди **ба**: *бахайр*;
- з) калимаҳои арабӣ дар якҷоягӣ бо пешоянди **бе**: *бешубҳа, бешак*;
- и) калимаҳои арабӣ дар якҷоягӣ бо пайвандаки тобеъкунандаи **ки**: *хайрият ки, модом ки, хусусан ки* ва ғ.

Бояд таъкид кард, ки ҳамаи калимаҳои зикршудаи аслашон ҳам тоҷикӣ ва ҳам аз забонҳои дигар интиқолифта ба категорияи вожаҳои модалӣ аллакай дар шакли муайян гузаштаанд. Онҳо дучори дигаргунӣ нашуда, шакли ибтидоӣ ва тағйирнопазир, ҳамчунин табиати гуногуни аффиксӣ доранд. Вандҳое, ки дар замонаш барои ташаккули шаклҳои нав мусоидат карда буданд, акнун ҷузъи таркибии ин унсурҳо ба ҳисоб мераванд ва ба дигаргунӣ дучор намешаванд. Аз ҷиҳати тағйирнопазирии шакл онҳо бо зарфҳо хеле монанд буда, аммо аз онҳо бо мухтассоти синтаксии худ қатъиян фарқ мекунанд.

Воҳидҳои модалии забони тоҷикӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ: исм, сифат, феъл, зарф иртибот доранд. Зиёда аз ин, ба ҳайси воҳидҳои модалӣ ибораҳои аз ҷиҳати сохт мураккаб ва таркибӣ низ шомил шудаанд. Чунончи: “аз ду сар, бешубҳа, эҳтимол дорад” ва амсоли он. Ҷузъҳои ин ибораҳо ба аъзоҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд. Ҳангоми ташаккули ин гуна ибораҳои мураккаб ҷузъҳои онҳо маънии мушаххаси лексикӣ худро гум карда, дар маҷмӯъ тобиши хоси модалӣ касб менамоянд.

Н.М. Шанский қайд менамояд, ки дар мавриди гузариши вожаҳои мустақилмаъно ба қатори воҳидҳои модалӣ, баробари дучор гардидан ба дигаргунӣ маъно онҳо ҳислати омонимҳоро низ ба худ касб мекунанд [20, с. 6]. Ба қатори ин гуна воҳидҳо дар забони тоҷикӣ вожаҳои *рост, дуруст, мон, рав, биё* ва ғайра мутааллиқанд ва маънои духӯра доранд.

Акнун робитаи вожаҳои модалиро бо аъзоҳои гуногуни нутқ ва раванди дигаргуншавии грамматикӣ онҳо баррасӣ менамоем.

1. Воҳидҳои модалие, ки аз исм гузаштаанд

Решаҳои вожаҳои модалии забони тоҷикӣ (бо дарназардошти калимаҳои арабӣ низ) мавриди таҳлил қарор дода, мо муқаррар намудем, ки ин навъи воҳидҳо хеле сершумор мебошанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳое шомил мешаванд, ки шайъияти комили ҳештанро гум кардаанд, чунончи: *афсӯс, аслаш, дарег, зоро, илоҳӣ, лутфан, марҳамат, майлаш, ниҳоят, оқибат, табиист, хайр, ҳайф, ҳайҳот* ва ғ.

Масалан, маънии ибтидоии вожаи *асл* а) *реша, асос*; б) *зот, тухма* будааст.

Ин калима дар якҷоягӣ бо пешоянди **дар** (*дар асл*) ё бо бандакчонишини шахси сеюми шумораи танҳо **-аш** (*асл+аш= аслаш*) дар нутқ ҳамчун воҳиди модалӣ ҷиҳати

ифодаи аҳамиятноки, дурусти ва асоснокии ахбори манзуршаванда ба кор бурда мешавад: *Аслаш, ҳамин рӯза барои шумо барин бекорхӯчаҳо бароварда шудагӣ* (2, с. 154).

Афсӯс - ин вожаи модалӣ дар нутқ бо маънои луғавии раҳмхӯрӣ, пушаймонӣ ва изхори ҳамдари, яъне чихати ифодаи тобишҳои модалии афсӯсхӯрӣ ба кор бурда мешавад. Масалан: *Афсӯс, кори бечо кардааст* (2, с. 112).

Вожаи *афсӯс* ба ин маънӣ дар якҷоягӣ бо пайвандаки тобеъкунандаи **ки** ҳам истифода бурда мешавад: *Афсӯс ки ман паррандагон барин болу пар надорам* (2, с. 186).

Дарего - вожаи тоҷикӣ (решааш *дарег* ба маънии хитоб, афсӯс ё мазаммат кардан) бо иловаи пасванди – **о** хислати модалӣ касб намудааст, ки дар нутқ барои ифодаи раҳмхӯрӣ, афсӯс ва амсоли онҳо ба кор бурда мешавад. Масалан: *Ҳама чиз дорад дилором, лекин, дарего ки бо мо вафое надорад* (17, с.162)

Зоро - вожаи тоҷикӣ (решааш *зор*) бо мазмуни “зоридан, гираву нола кардан” бо илова шудани пасванди – **о** (*зор+о=зоро*) маънои нави модалӣ касб намудааст. Чунонки устод С. Айнӣ қайд менамоянд, *зоро* – вожаи баёнгари хоҳише мебошад, ки маънои калимаи *шояд*, яъне эҳтимолро ифода менамояд: *Як ба ин тарафу он тараф нигоҳ кунед, зоро дида монед* (11, с. 53).

Калимаи *марҳамат* арабӣ буда, аз нигоҳи этимологӣ аз *исм* (амали *исмӣ*) сарчашма гирифта, некхоҳӣ, меҳрубонӣ, эҳтиромро ифода менамояд. Моҳияти асосии модалии он баёни таклифи боэҳтиромона, мурочиат, хоҳиш ва ҳатто ризоияти пурэҳтиром ба ҳисоб меравад: *Онҳое, ки аз ӯҳдаи кор кардан мебароянд, ҳунар доранд, марҳамат, кор ҳаст* (6, с. 367).

Барои калимаи *марҳамат*, инчунин, истифодаи он дар якҷоягӣ бо феъли ҳоли *карда* (аз феъли **кардан**) низ хос мебошад: *марҳамат карда*. Чунончи: *Марҳамат карда ба хона дароед* (19, с. 285).

Ниҳоят - вожаи арабии маънои ибтидоияш *охир*, *оқибат*, *поён*, *ҳад*, *ҳудуд* буда, дар мавриди тобишҳои иловагии маъноӣ бошад, дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” шарҳи зерин оварда шудааст: *аз ҳад зиёд, беҳад, бағоят* (15, с.920) Вожаи *ниҳоят* дар забони тоҷикӣ асосан ба сифати воҳиди модалии дорои маъниҳои зерин ба кор бурда мешавад: *охири охирон, оқибати кор, дар охир, аз ночорӣ* ва ғ. Масалан: *Ниҳоят, шаби бисту ҳафтум расид* (8, с.173).

2. Воҳидҳои модалии мансуб ба сифат

Вожаҳои модалии аз сифат интиқолёфта ва ё худ ба ин ҳиссаи нутқ алоқамандбуда гурӯҳи назаррасро ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои зеринро мутааллиқ донишмандон мумкин аст: *ақаллан, аҷаб, аҷиб, аҷабо, барин, маъқул, муборак, рост, хӯш, ҳақ* ва ғайра, ки онҳо мулоҳизаи болоро дар умум тасдиқ ва пурра менамоянд.

Вожаи *аҷаб* - аслан арабӣ буда, маънои *ҳайратангез, шӯрангез, моту ҳайронкунанда* дорад. Тавассути пасванди тоҷикӣ –**о** дигаргун шудааст: (*аҷаб+о= аҷабо*). Ин калимаҳо (*аҷаб, аҷиб*) дар забони тоҷикӣ бо тобишҳои модалӣ чихати ифода намудани таъҷуб ва ҳайрат ба кор бурда мешаванд: *Аҷаб, магар бе дидаи бино рӯшноӣ дида мешавад?!* (2, с. 166). *Аҷиб, набошад шумо намедонед, ки Саидбек чӣ шуд ва кучо рафт?* (6, с. 315). *Аҷабо, ӯ ба кучо рафта бошад?* (2, с. 234). Илова мекунем, ки калимаҳои *аҷаб, аҷиб, аҷабо* аз чихати сохту шаклашон фарқ кунанд ҳам, тобиши яхелаи модалӣ доранд.

Маъқул низ вожаи арабӣ буда, *писандида*, *дуруст*, *мувофиқи мақсад*, *қобили қабул*, *муносиб буданро* ифода менамояд. Дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои модалии *писандидан*, *тасдиқ сохтан*, *эйтироф намудан* ва ғ. ба кор бурда мешавад: - *Маъқул, - ҷавоб доданд аъзоёни бригада* (19, с. 187). Чунонки мушоҳида мешавад, калимаи *маъқулро* ҳам ба маънии “*нағз, дуруст*” ва ҳам ба маънии “*бошад, розӣ*” кор фармудан мумкин аст.

Рост - вожаи тоҷикӣ буда, ба маъноҳои а) мустақим; б) ҳақ; в) бидуни қачу қилебӣ мавриди истеъмом қарор мегирад. Муҳтавои асосии вожаи модалии *рост* таъкид намудани барҳақӣ, асоснокии сухани гуфташуда ба ҳисоб меравад: *Рост, ҳамамон ҳам медонем* (8, с. 178). Воҳиди мазкур, инчунин, шакли *ростӣ* (бо иловаи пасванди калимасозии –*ӣ* таркибёфта) дорад, ки бо ёрии он исмҳои “ҳаққоният” ба вучуд омада, лекин ҷиҳати ифодаи дурустӣ ва асоснокӣ ба кор бурда мешаванд. Дар якҷоягӣ бо пешоянди **ба** шакли нави воҳиди модалӣ - *ба ростӣ*-ро ташаккул медиҳад. Моҳияти ифодакунандаи таркиби модалии *ба ростӣ* ба маъноҳои *рост*, *ростӣ* муродиф мебошад. Вожаи модалии *ба ростӣ* бо пайвандҳои “**ҳам**”, “**ки**” (*ба ростӣ ҳам*, *ба ростӣ ки*) низ бисёр истифода мешавад, ки иловаҳои мазкур имконият медиҳанд, ки оҳанги тасдиқии фикр пурқувваттар карда шавад. Чунончи: *Ба ростӣ ҳам, толеи ҷанг ба Восеъ ёр шуд* (14, с. 221).

Ҳӯш - вожаи тоҷикӣ буда, аз сифати *хӯш* бо маънии “нағз, гуворо” пайдо шудааст. Вожаи *хӯш* дар нутқ ба ҳайси воҳиди модалии ифодагари ризоият, маъқулдорӣ баромад карда, ба калимаҳои пайвандкунанда наздик мешавад: *Ҳӯш, додар, аҳволат чӣ тавр?* (2, с. 196). *Ҳӯш, чӣ ном мондетон?* (2, с. 156). Вожаи модалии *хӯш* дар ибораҳои фразеологие низ воমেҳӯрад, ки ҷузъи ҷудонашавандаи онҳо гардидааст: *Ҳӯш ки бошад, азоби аз он ҳам зӯртаре сар шуд* (10, с. 143).

3. Воҳидҳои модалии аслашон феълӣ

Дар забони тоҷикӣ як идда воҳидҳои модалие ҳастанд, ки аз гурӯҳи феълҳо гузаштаанд ва дар раванди инкишофи худ вазифаҳои нави касб намудаанд, ки бо гум гардидани ин ё он маъноҳои грамматикӣ ва рушди тобишҳои модалӣ алоқаманд мебошанд. Ба ин силсила вожаҳои зеринро шомил метавон кард: *бас*, *бигзор* (*бигуздор*), *биё*, *бифармоед*, *бояд* (*мебоист*), *бошад*, *гардам*, *гӯё*, *исто*, *мабодо*, *мон*, *рафту раваду нахонд*, *хоҳишмандам*, *шояд* ва ғ. Ин воҳидҳои асосан препозитивӣ ва водоркунандаи модалӣ, ки дар сифаҳои фармоишӣ бештар ба мушоҳида мерасанд, ҷиҳати ифода намудани супориш, фармоиш, иҷозатдиҳӣ ва ё даъват ба иҷрои амал кор фармуда мешаванд.

З.А. Ализода қайд менамояд, ки вожаҳои модалии аз гурӯҳи феълҳо гузашта “аз системаи шакли пешинашон дур шуда, ба калимаҳои мустақилмаъноӣ дигари дорои маъноҳои: *тахмин кардан*, *изҳори шубҳаю гумон*, *эҳтимолият*, *хулоса*, *ризоият*, *муқоиса*, *имконият* ва *гайра* мубаддал мешаванд” [3, с. 13].

Ба назари мо, феълҳои ба вожаҳои модалӣ гузашта хислати калимаҳои ёридихандаеро касб менамоянд, ки онҳо бидуни дигаргун кардани шакл ба кор бурда, интиҳоби онҳо ҳангоми истеъмом ба муаллиф вогузор карда мешавад. Дар забони муосири тоҷикӣ дар ҳаёти вожаҳои модалии аслашон феъл воҳидҳои мансуб ба забонҳои дигар вучуд надоранд, яъне, ҳамаи онҳо тоҷикиасл буда, табиати духӯра касб кардаанд: ҳам ба ҳайси аъзои ҷумла (ҳамчун феъли мукамал) ва ба ҳайси вожаҳои модалӣ хизмат мекунанд.

Ҳамин тавр, *биё* - сифаи фармоишӣ аз феъли *омадан* (ба асоси замони ҳозираи феъл мувофиқат менамояд) вариантҳои шумораи ҷамъ низ дорад: *биёед*, *биёетон*.

Гузашта аз ин, ба ҳайси калимаи туфайлии “*канӣ, ку*” (ва ё варианти русии “*давай!*”) арзёбӣ карда мешавад: *Биё, бозӣ кунем. Биё, рӯирост гап занем* (7, с. 107). *Биёед, ба кори амалӣ сар кунем* (2, с. 75).

Биё (*биёед*) дар якҷоягӣ бо воҳиди модалии мон (монед), инчунин, чихати пурзӯр намудани таъсирнокии нутқ ба кор бурда мешавад: *Биё мон, ба вай мо чӣ кор дорем!* (7, с. 89).

Бифармоед - асоси замони ҳозирааш *фармо*, аз феъли *фармудан*. Бо ёрии пешванди феълии **би-** ва бандакҷонишини шумораи ҷамъи шахси сеюм –**ед** ташкил ёфтааст (*би+фармо+ед=бифармоед*). Ҳангоми муроҷиати боадабона бо маънии дархост ё хоҳиш ба кор бурда мешавад. Моҳияти ба “*хоҳишмандам*” наздик дорад (*Хоҳишмандам, марҳамат карда, лутф кунед*): - *Бандаи содиқи шумо як андешаи кӯтоҳ дорад.* - *Бифармоед!* (18, с. 78).

Бошад - решааш *бош*, асоси феъли замони ҳозира, аз масдари *будан*. Бо бандакӣ феълии шахси сеюми шумораи танҳо –**ад** ташаккул ёфтааст (*бош+ад*). *Бошад* аористи шахси сеюми шумораи танҳо аст. Одатан дар мақоми пайвандаки хилофӣ кор фармуда мешавад. Дар якҷоягӣ бо ҳиссаҷаи *ҳам* ба ҳайси пайвандаки қувватдиханда истифода мегардад. Дар якҷоягӣ бо ҳиссаҷаи инкории **на-** (*набошад*) ба ҳайси пайвандакҳои гуногун, бештар дар ҷумлаҳои туфайлии шартӣ ва ҷумлаҳои пайрав ба кор бурда мешавад. Вожаи *бошад* (*набошад*) бо ин вазифаҳои худ ва тағйирнопазирии шакл табиати модалӣ касб кардааст ва дар нутқ чихати ифодаи тасдиқ кор фармуда мешавад: *Имсол бошад, аз ҳар гектар 25-30 сентнерӣ ҳосил мегирем* (2, с. 276).

Ҳамин тариқ, *бошад* реалияти объект, мақом ва вақти рӯй додани воқеаро таъкид менамояд. Хислати фарқкунандаи ин вожа (*бошад*) ҳамин аст, ки он бо ҳама гуна пасвандҳои ҷонишинӣ истифода гардида, маҳз пас аз объекте, ки дар борааш суҳан меравад, ҷойгир мешавад: *Ман бошам бо онҳо алоқаи расмӣ мекардам* (2, с. 165). *Мо - бечорагон бошем дар миёни ду отаи монда, чӣ кор карданамонро намедонем* (1, с. 195).

Вожаи *бошад*, ҳамчунин, дар таркиби ибораҳои фразеологӣ *ин хел бошад, ин тавр бошад, хӯи ки бошад*, ки онҳо чихати ифодаи номатлубии факти рӯй додани ягон воқеа истифода мешаванд: *Бисёр хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба вай як хат нависед-чӣ?* (2, с. 249).

Бояд - шахси сеюми шумораи танҳо ва замони ҳозираи феъли ноқиси **боистан** мебошад. Ба вожаи *бояд* моҳияти зарурият хос аст, ки таҳлили он (*бояд, шояд, мебоист*) дар забони ҳозираи тоҷикӣ аз ҷониби В.С.Расторгуева дар китоби ҳамроҳи А.В. Каримова навиштааш “Системаи феъли тоҷикӣ” муфассал анҷом дода шудааст [12].

Бояд ҳамчун вожаи модалӣ дар нутқ чихати ифодаи имконият ва роҳ додан, пешбинӣ намудани имконияти иҷрои амале хизмат менамояд. Чунончи: *Ман бояд шашсола шуда бошам* (2, с. 278). *Агар касе шуморо ба ношто таклиф кунад, шумо бояд ба он ҷо биравед* (10, с. 194).

Вожаи *мебоист* аз чихати моҳияти модалии худ муродифи *бояд* ба шумор меравад. Маъмулан *мебоист* дар шакли шахси сеюми шумораи танҳои замони гузашта баромад карда, дар нутқ заруратро ифода менамояд. Вожаи модалии *мебоист* ба ҷумлаҳо моҳияти ҳаёли, тасаввуротӣ бахшида метавонад, ки хабари он ҷумлаҳо дар шакли замони гузашта оварда мешаванд. Чунончи: *Восеъ мебоист ба назди аспони худ баргашта, онҳоро обу ҷав медод* (14, с. 205).

Вожаи модалии *гардам* – аз феъли *гардидан*, асосаш *гард* (замони ҳозира) сохта шудааст. Бо иловаи пасванди ҷонишинии шахси якуми шумораи танҳои –**ам**

(гард+ам= гардам) хислати устуворӣ касб кардааст. Дар ибтидои сухани дорои тобиши модалии мурочиати хоҳишмандона ва илтиҷоомезона ба кор бурда мешавад: *Хӯш, хӯш, гардам, боз чӣ кор кунам?* (6, с. 321).

Воҳидҳои модалии *рафт*, *раваду* - аз феъли *рафтан*, асоси замони ҳозирааш *рав*, замони гузаштааш *рафт* сохта шудаанд. Феъли *рафт* бо пайвандаки пайваस्तкунандаи *-у* (*рафт+у=рафту*) шакли устувори тағйирнопазир касб менамояд. Он маънии асосии луғавии хешро гум карда, тобиши модалии “ногаҳон, шояд”- ро ифода карда, дар нутқ чихати баёни ногаҳонӣ будани амал хизмат менамояд. Масалан: *Рафту дар ҳамин шахр монед, хонаи ман, рафиқон, хонаи шумост, омада истед!* (19, с. 236).

Вожаи модалии *шояд* - аз *шоистан* - ба маънии *мумкин, эҳтимол*, истифода мешавад. Дар забони тоҷикии ҳозира вожаи *шояд* моҳияти лексикӣ ва вазифаи феълии худро пурра гум карда, танҳо дар шакли аористи шахси сеюми шумораи танҳо ба кор бурда мешавад. *Шояд* ҳамчун вожаи модалӣ чихати ифодаи маъниҳои гуногуни модалӣ хизмат менамояд, аз ҷумла: а) тахминро бо тобиши ҳаёли ифода менамояд; б) эҳтимоли ба вучуд омадани ягон амалро пешгӯӣ мекунад; в) мавҷудияти имкониятро мефаҳмонад ва ғ. Ҷунончи: *Шояд ин баҳона бошад, - гуфт Ҳамида* (18, с. 68).

4. Воҳидҳои модалии мансуб ба зарф

Воҳидҳои модалии ба зарф тааллуқмандро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, мо алоқамандии онҳоро маҳз ба ин ҳиссаи нутқ дар назар дорем. Ин воҳидҳо ба гурӯҳи вожаҳои модалӣ гузар карда, вазифаҳои навро ба ҷо меоваранд. Дар ин ҳолат робитаи зарф бо дигар аъзои ҷумла гум мешавад. Ҷунонки В.В. Виноградов қайд менамояд, заиф гардидани вазифаи синтаксисии зарфҳо ба гум шудани моҳияти сифати аломат ва ё аломати аломат бурда мерасонад [4, с. 55]. Ҳамин тариқ, гузариши зарфҳо ба гурӯҳи вожаҳои модалӣ бо роҳи истифодаи зарфҳо дар вазифаи синтаксисии аъзои туфайлӣ ва ё дар вақти қанда шудани робитаи зарф бо дигар аъзоҳои ҷумла ба вучуд меояд.

Вожаи модалии *албатта* - аз забони арабӣ тавассути артикли *ал* (*ал+батта=албатта*) гузашта, ба маънии “бечунучаро, ҳатман, хоҳу нохоҳ, ба таври маҷбурӣ” ба кор бурда мешавад, ки аз чихати вазифааш ба зарф хеле наздик мебошад. Ба вожаи *албатта* ҳамчун воҳиди модалӣ ифодаи зарурат ва эътимоднокии гӯянда хос мебошад. Масалан: *Албатта, медонам, мардак аз боиси мо гарав баст, охир!* (2, с. 146).

Воҳиди модалии *дуруст* ба маънии “рост, хуб, аниқ” ба кор бурда мешавад. Аз аввали пайдоиш ба зарф тааллуқ дорад. Дар нутқ чихати ифодаи намудани “тасдиқ, таърифу тавсиф, ризоият” хизмат мекунад:

Дуруст, қанд занед, - таҳсин кард Маъруф.

Вожаи модалии *мутлақо* аз забони арабӣ гузаштааст, решааш *мутлақ*, ки бо пасванди *-о* мураккаб карда шудааст, бо маъниҳои лексикӣ “мукамал, пурра, бечунучаро” қарор гирифта, ба гурӯҳи зарфҳо тааллуқ дошта бошад ҳам, ба ҳайси вожаи модалӣ хизмат мекунад. Ин калима шаклҳои гуногуни *мутлақо*, *мутлақан*, *мутлақ* дорад, ки дар нутқ ба маънии ягонаи “пуррагӣ, эътимоднокӣ” нисбат ба сухани гуфташуда истифода мегардад. Масалан: *Мутлақо, ҳақ ба ҷониби ӯст!*

Воҳиди модалии *ақаллан* аз калимаи арабии *ақал(л)* гирифта шуда, бо маъниҳои “камтарин, хурдтарин, зарра барин, ҳеч набошад, ба ҳадди имкон” ба кор бурда мешавад. Бо пасванди *-ан* шакл дигар карда, тобиши нави маъноӣ касб намулдааст.

Дар забони тоҷикӣ чихати ифодаи тобишҳои иловагии модалии нутқ хизмат менамояд: Ақаллан, “муаллими советӣ” намегуфт, ин қадар алам намекард (10, с. 175).

5. Воҳидҳои модалии таркибашон мураккаб

Чунонки А. Халилов қайд менамояд, дар забони тоҷикӣ гузариши калимаҳои мураккаб ба зумраи воҳидҳои модалӣ ҳодисаи маъмул ба ҳисоб меравад. Ин ҷо сухан дар хусуси ташаккули лексемаҳои мураккаб бо роҳи лексикализатсияи ибораҳо, ба ҳамдигар пайвастании морфемаҳои решаӣ, инчунин асосҳо ва ё ба тарзи дигар гӯем, дар хусуси калимаҳои таркибии иборат аз ду ва бештар аз он морфемаҳо меравад, ки ба ҳайси асоси калимаҳои аъзоҳои гуногуни нутқ баромад мекунанд [16]. Ба ин гурӯҳ калимаҳои мураккаби *кошки*, *корикалон*, *мабодо*-ро шомил кардан мумкин аст.

Вожаи модалии *кошки* аз чихати сохтор мураккаб мебошад. Чузӣ нахустин *коши* барои забони адабиёти классикии тоҷик хос буда, дар нақши пайвандаки шартӣ ва ифодагари хоҳишу дархост баромад мекунад. Дар якҷоягӣ бо пайвандаки тобеъкунандаи **ки** (*коши+ки= кошки*) шакли мураккаб ва устуворро касб намудааст. Дар луғати тоҷикӣ- русӣ шарҳ ва таҳлили зерини ин калима оварда шудааст: *кошки* пайвандаки шартӣ аст, ки ибтидои ҷумлаи хитобӣ бо феълҳои сиғаи таркибӣ хоҳиш ва ё шартӣ иҷронопазирро ифода менамояд (13, с. 195).

Вожаи *кошки* дар забони тоҷикӣ ба маъниҳои “агар ки, чӣ мешуд ки” чихати ифода намудани хоҳиши гӯянда ба қор бурда мешавад. Масалан: *Кошки, ман ҳам ҳамин вақт ягон мошини бофандагиро идора карда метавонистам*” (11, с. 37).

Вожаи модалии *мабодо* аз ду чузӣ иборат мебошад: **ма** - ҳиссаҷаи инкорӣ, ки дар якҷоягӣ бо феъли фармоишии *бод* (бигзор бошад!) ба қор бурда мешавад. *Мабод* ҳамчун асоси феъли замони оянда ва бо пасванди **-о** (*ма+бод+о=мабодо*) таркиб ёфта ба маъниҳои “*худо накарда, нашавад ки*” ва инчунин барои иҷрои вазифаи пайвандаки *агар* истифода мегардад. Ҳамчун воҳиди модалӣ чихати ифодаи эҳтиёт хангоми иҷрои ягон амалиёт хизмат менамояд. Масалан: *Мабодо, ёлтида намонам* (10, с. 188).

6. Воҳидҳои фразеологӣ ба гурӯҳи вожаҳои модалӣ интиқолёфта

Чунонки Виноградов В.В. ишора мекунад: “Ба категорияи модалият бештар бештар таркибҳои фразеологӣ ва ибораҳои рехта шомил мешаванд. Ба вазифаҳои модалӣ ҳам ибораҳои озод ва ҳам ҷумлаҳои туфайлӣ баромад карда метавонанд” [4, с. 64]. Ин ифодаҳои фразеологӣ ибораҳои лексиконидашудае мебошанд, ки чузҳои онҳо баъди пайвастанавӣ аз маънии аслии луғавии худ дур шуда, пурра тобиши нави модалӣ касб менамоянд. Таркиби ин гуна воҳидҳои фразеологӣ хеле гуногун буда, ба ҳамаи аъзоҳои нутқ - ҳам ба калимаҳои мустақилмаъно ва ҳам ёрирасон тааллуқ-мандӣ доранд.

Масалан, дар забони тоҷикӣ ифодаи идиоматикии *аз ду сар* аз се чузӣ иборат мебошад: **аз** - пешоянди ифодакунандаи самти амал, **ду** - шумораи миқдорӣ ва **сар** (калла, ибтидо), ки онҳо дар шакли воҳиди ягонаи тақсимнопазир (дар якҷоягӣ) маънии “*бешиакку шубҳа, албатта, ҳатман, фаҳмо, зарур, ногузир*”-ро ифода менамоянд.

Ба ин гурӯҳи воҳидҳои модалии забони тоҷикӣ таъбирҳои *ба таври яқин, аз афти қор, дар омади гап, бечуну чаро, ин тавр бошад, ростии гап, бо вучуди ин (он), хӯш ки бошад, эҳтимол дорад, хулласи қалом, қисса қӯтоҳ* ва ғайраро шомил кардан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои модалии забони тоҷикӣ бо қулли ҳиссаҳои нутқ мубодила ва робитаи мантиқӣ доранд. Мисолҳои баррасишуда собит менамояд, ки аксари воҳидҳои модалии забони тоҷикӣ нишонаҳои сохтори хосу фарқкунанда дошта, ташаккул ва ба қолаби воҳидҳои модалӣ ворид шудани онҳо амри тобишҳои

гугогуни семантикӣ пайдо намудан ва ҳамчун категорияи махсуси лексикӣ-грамматикӣ пазируфта шудани ин гурӯҳи махсуси воҳидҳои забон мебошад.

Пайнавишт:

1. Айнӣ, Садриддин. Дохунда. / Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 415 с.
2. Айнӣ, Садриддин. Куллиёт. / Садриддин Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 432 с.
3. Ализаде, З.А. Модальные слова в современном азербайджанском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. / З.А. Ализаде. – Баку, 1963. – 21с.
4. Виноградов, В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды Института русского языка АП СССР. / В.В. Виноградов. – М., 1950. – С.38-79.
5. Ибрагимова, М. Модальные слова и модальные частицы в таджикском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. / М.Ибрагимова. – Душанбе, 1971. - 18 с.
6. Икромӣ, Чалол. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро. / Чалол Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 475 с.
7. Икромӣ, Чалол. Ман гунаҳкорам. / Чалол Икромӣ. – Душанбе: Маэстро Принт, 1991. – 190 с.
8. Карим, Ҳаким. Оқишуда. / Ҳаким Карим. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 369 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Главный редактор В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. - 688 с.
10. Муҳаммадиев, Фазлиддин. Одамони кӯҳна. / Фазлиддин Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 365 с.
11. Ниёзӣ, Фотеҳ. Духтари ҳамсоя. / Фотеҳ Ниёзӣ. – Душанбе, 1964. – 90 с.
12. Расторгуева, В.С., Керимова, А.А. Система таджикского глагола. / В.С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 290 с.
13. Таджикско-русский словарь / Под ред. М.В. Рахими и Л.В.Успенской. - М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1954. - 789 с.
14. Улугзода, Сотим. Восеъ. / Сотим Улугзода. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 358 с.
15. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. – Душанбе, 2008. – 945 с.
16. Халилов, А. Способы выражения субъективной модальности в современном таджикском языке. / А.Халилов. – Душанбе: Дониш, 1985. – 130 с.
17. Шерозӣ, Ҳофиз. Куллиёт. / Ҳофиз Шерозӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 672 с.
18. Чалил, Раҳим. Ҳамида. / Раҳим Чалил. – Сталинобод: Наширети давлатии Тоҷикистон, 1960. – 157 с.
19. Чалил, Раҳим. Шӯроб. / Раҳим Чалил. – Душанбе: Адиб, 1988. – 464 с.
20. Шанский, Н.М. Основы словообразовательного анализа. / Н.М. Шанский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 56 с.

Reference Literature:

1. Aini, Sadriddin. Dohunda. / Sadriddin Aini. – Dushanbe: Cognition, 1984. – 415 pp.
2. Aini, Sadriddin. Collection of Composition. / Sadriddin Aini. – Dushanbe: Cognition, 1977. – 432 pp.
3. Alizade, Z.A. Modal Words in Modern Azerbaijanian Language: synopsis of candidate dissertation in philology. / Z.A. Alizade. – Baku, 1963. – 21 pp.
4. Vinogradov, V.V. On Category of Modality and Modal Words in the Russian Language. // Works of the Institute of the Russian language, USSR AS. / V.V. Vinogradov. – M., 1950. – pp. 38-79.

-
5. Ibraghimova, M. *Modal Words and Modal Particles in Tajik and Russian Languages: synopsis of candidate dissertation in philology.* / M. Ibraghimova. – Dushanbe, 1971. - 18 pp.
 6. Ikromi, Djalol. *Twelve Gates of Bukhara.* / Djalol Ikromi. – Dushanbe: Cognition, 1969. – 475 pp.
 7. Ikromi, Djalol. *I Am Guilty.* / Djalol Ikromi. – Dushanbe: Maestro Print, 1991. – 190 pp.
 8. Karim, Hakim. *The Damned.* / Hakim Karim. – Dushanbe: Cognition, 1965. – 369 pp.
 9. *Linguistic Encyclopedic Dictionary. Under the editorship of V.N. Yartseva.* – M.: Soviet Encyclopedia, 1990. - 688 pp.
 10. Muhammadiev, Fazliddin. *Old People.* / Fazliddin Muhammadiev. – Dushanbe: Cognition, 1968. – 365 pp.
 11. Niyoz, Fotekh. *Neighbor's Daughter.* / Fotekh Niyoz. – Dushanbe, 1964. – 90 pp.
 12. Rastorgueva, V.S. *The System of Tajik Verb.* / V.S. Rastorgueva, A.A. Kerimova. – M.: Science, 1964. – 290 pp.
 13. *Tajik-Russian Dictionary. Under the editorship of M.V. Rakhimi and L.V. Uspenskaya.* - M.: Publishing-house of foreign and national dictionaries, 1954. - 789 pp.
 14. Ulugzoda, Sotim. *Vose.* / Sotim Ulugzoda. – Dushanbe: Cognition, 1969. – 358 pp.
 15. *Explanatory Dictionary of the Tajik Language. In two volumes.* – Dushanbe, 2008. – 945 pp.
 16. Khalilov, A. *Means of Expression of Subjective Modality in Modern Tajik language.* / A. Khalilov. – Dushanbe: Knowledge, 1985. – 130 pp.
 17. Sherozi, Hofiz. *Collection of Compositions.* / Hofizi Sherozi. – Dushanbe: Cognition, 1983. – 672 pp.
 18. Djalil, Rahim. *Hamida.* / Rahim Djalil. – Stalinabad: Tajik State Publishing House, 1960. – 157 pp.
 19. Djalil, Rahim. *Shurob.* / Rahim Djalil. – Dushanbe: Man-of-Letters, 1988. – 464 pp.
 20. Shansky, N.M. *The Basis of Word-Building Analysis.* / N.M. Shansky. – M.: Uchpedgiz, 1953. – 56 pp.

УДК 80/81
ББК 81.2-4

**ЭТИМОЛОГИЯ СЛОВ
«ИСТИНА/ҲАҚИҚАТ», «ДОБРО/НЕКӢ»,
«КРАСОТА/ЗЕБОЙ» В ТАДЖИКСКОМ И
РУССКОМ ЯЗЫКАХ**

Умарова Фарангис Комилдҷоновна,
аспирант 2-го курса заочного
отделения ТНУ (Таджикистан,
Душанбе)

**ЭТИМОЛОГИЯИ КАЛИМАҲОИ
«ИСТИНА/ҲАҚИҚАТ», «ДОБРО/НЕКӢ»,
«КРАСОТА/ЗЕБОЙ» ДАР ЗАБОНҲОИ
ТОЧИКӢ ВА РУСӢ**

Умарова Фарангис Комилҷоновна,
аспиранти курси дувуми шӯъбаи
гоибонаи ДМТ (Тоҷикистон,
Душанбе)

**ETYMOLOGY OF THE WORDS
«ИСТИНА/ҲАҚИҚАТ/TRUTH»,
«ДОБРО/НЕКӢ/GOOD»,
«КРАСОТА/ЗЕБОЙ/BEAUTY» IN TAJIK
AND RUSSIAN LANGUAGES**

Umarova Farangis Komiljonovna, post-
graduate student of the 2-nd course of the
mural-correspondence department under
the TNU (Tajikistan, Dushanbe)
E-MAIL: umarovaf-93@mail.ru

Ключевые слова: *этимология, этимологический анализ, истина, добро, красота, реконструкция, история слов, семантика, структура*

Основная задача исследования - выявление истории происхождения (этимологии) слов «истина/ҳақиқат», «добро/некӢ», «красота/зебой» и особенностей их функционирования в современном таджикском и русском языках. На основании наиболее значимых этимологических словарей русского и таджикского языков раскрываются первоначальные, истинные значения данных слов, которые со временем испытали воздействие различных языковых влияний. В ходе исследования лексика таджикского языка по её происхождению поделена на два типа: 1) исконно иранская лексика; 2) арабская лексика. Этимологический анализ позволяет выявить исторические закономерности развития языка и выявить общие и универсальные особенности анализируемых слов в исследуемых языках. Также выявлены способы их реализации в современном русском и таджикском языках.

Калидвожаҳо: *этимология, таҳлили этимологӣ, ҳақиқат, хуб, зебой, барқарорсозӣ, таърихи сухан, семантикаи калима (маъно), сохтор*

Дар мақола таърихи пайдоиши (этимологияи) калимаҳҳои «истина/ҳақиқат», «добро/некӢ», «красота/зебой» дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар асоси фарҳангҳои этимологии мӯътабарӣ забонҳои русию тоҷикӣ маъноҳои аввалин ва аслии ин калимаҳо, ки бо мурури замон таҳти таъсири гуногуни забонӣ қарор гирифтаанд, ошкор карда шудааст. Дар рафти тадқиқ лексикаи забони тоҷикии дар мақола ба риштаи таҳлил кашидашуда аз лиҳози баромад ба ду гурӯҳ ҷудо карда шудааст: 1) лексикаи аслии тоҷикӣ; 2) лексикаи иқтибосии арабӣ. Таҳлили этимологии калимаҳо ба муайян намудани қонуниятҳои таърихии рушди забон ва

ошкор сохтани вижагиҳои умумӣ вуа универсалии калимаҳои мавриди таҳлил дар забонҳои тоҷикию русӣ имконият медиҳад.

Keywords: *etymology, etymological analysis, truth, good, beauty, reconstruction, history of words, semantics, structure.*

The main purpose of the study is to identify the history of the origin (etymology) of the words “truth”, “good”, “beauty” and peculiarities of their functioning in modern Tajik and Russian languages. Proceeding from the most significant etymological dictionaries of the Russian and Tajik languages the author of the article discloses initial, true meanings of the relevant words which over time experienced the influence of various linguistic impacts, on the whole. In the course of the study the explored vocabulary of the Tajik language by its origin is divided into two types: 1) native Iranian vocabulary; 2) Arabic vocabulary. It is underscored that etymological analysis reveals the historical patterns of language development and identifies the general and universal peculiarities of the words in question in the correlative languages. The ways of their implementation in modern Russian and Tajik languages are determined as well.

Изучение этимологии слова позволяет увидеть весь его жизненный путь. Этимологический анализ используется с целью реконструкции внутренней формы слова и выявления его первоначальной семантики. Само слово «этимология» исходит от греч. «*étymon* – истина, основное значение слова», и «*logos* – учение», что обозначает «исследование происхождения слов, их первоначальных семантик и структур» [5, с. 423]. То есть, этимология подразумевает под собой «анатомию слова».

Этимологические словари открывают нам «душу» слова и позволяют взглянуть на его «внутренние органы». В русском языке создано большое количество словарей, которые позволяют нам изучить происхождение различных слов и выявить особенности их видоизменения путём раскрытия их внутреннего состава. Одними из наиболее значимых словарей такого типа являются «Этимологический словарь русского языка» Макса Фасмера (который представлен в 4 томах, 1986 г.) и Этимологический словарь Г.А. Крылова (2009 г.).

Как показывает произведённый нами обзор научной литературы, в таджикском языкознании этимологических словарей недостаточно. Одна из попыток создания этимологического словаря была предпринята Рустамом Джураевым. Его труд под названием «Этимология 100 калима» («Этимология ста слов») представлен в виде небольшого словаря, в котором описана этимология лишь ста наиболее употребительных слов таджикского языка. Существуют и другие словари, в которых описывается этимология различных слов таджикского языка, такие как «Этимологический словарь иранских языков» В.С. Расторгуевой и Д.И. Эдельман [6], «Историко-этимологический словарь осетинского языка» В.И. Абаева (в 4-х томах, 1989) и т.д. Но эти словари только частично раскрывают этимологический состав таджикских слов. Создание этимологических словарей имеет большую значимость для таджикского языкознания и для сохранения ценности и уникальности нашего родного таджикского языка.

При этом, кроме этимологических словарей, существуют различные труды таджикских лингвистов, которые занимались изучением происхождения различных слов таджикского языка и особенностями их реализации на современном этапе жизнедеятельности языка. Одним из таких исследователей является А.А. Хасанов, и его основные научные работы «Сохранение лексических особенностей и грамматических конструк-

ций таджикского языка в северных говорах (на материале письменных памятников X-XIII вв.)» (диссертация, 2004) и «Топонимы Уструшаны: истоки их происхождения и значения» (2009) имеют большую значимость для таджикского языкознания.

Слова «истина», «добро» и «красота» в русском и таджикском языках являются одними из основных лексем, которые частотны в языке и выражают основную категорию эстетического наполнения языка. Исследование внутренних форм и этимологии данных слов позволит приблизиться к истокам становления и развития сопоставляемых нами языков. Также основная задача нашей работы - выявление этимологии исследуемых слов и особенностей их функционирования в современном таджикском и русском языках.

Так, в соответствии с Этимологическим словарем Макса Фасмера, слово «*истина*» происходит от «древнерусского и старославянского слова «истина» (греч. *alitheia*, *akriveia* - правда, точность). Далее - от праславянского *истий*, от которого в числе прочих произошли: др.-русск. *исто* - «капитал», укр. *істий*, *істний* - «истинный, настоящий», ст.слав. *истъ*, *истовъ* - «истинный, суиций», болг. *ист* - «тот же самый», *исто* - «также», сербохорв. *исти* - «тот же самый», *исто* - «точно так же», словенск. *isti* - «тот же самый», чешск. *jisty* - «подлинный, верный, определенный, надежный», др.польск. *ist*, *isty*» [9, с. 142-144].

Ибо ему нужны не блеск, не богатство и даже не почесть, а только - истина! [4, с. 486]. *Все были в тревоге и не понимали друг друга, всякий думал, что в нем в одном и заключается истина, и мучился, глядя на других, бил себя в грудь, плакал, ломал себе руки* [3, с. 420].

«*Ҳақ*» и производное от него слово «*ҳақиқат*» в таджикском языке является основной лексемой, которая передает значение «истина». Данная лексема этимологически произошла от арабского корня *حَق* – «быть реальным»:

Ҳақиқатро бигӯ, агарчи талх аст! (Зарбулмасал)

Скажи правду, если даже она горькая! (Пословица)

Если рассматривать данное слово с религиозной точки зрения, то «*Ҳақ*» является одним из девяноста девяти имен Бога: *Ҳак* – *Ҳудо*, *Ҳудои барҳак*, *Ҳудои рости*; *Ҳак Субҳонаҳу ва Таъолоҳ* – *Ҳудованди поки баландмартаба*.

Таким образом, слово «*ҳақиқат*», являясь по происхождению арабским, вошло в обиходную речь таджикского народа и закрепилось в ней. В современном таджикском языке можно выделить словообразовательное гнездо с вершиной «*ҳақ*» (схема 1). При этом следует отметить, что деривация происходит от трёх корней: *ҳақ*, *ҳақиқат*, *ҳақоик*. Стоит сказать, что основная часть слов с ядерной лексемой «*ҳақ*» состоит из двух корней и относится к лексической базе таджикского языка.

Термин «*добро*» был широко распространен в древнерусском языке, и его основным значением было *добро творить, свершать, делать, мыслить, иметь* и т.д. Найдено более десяти берестяных грамот XI-XV вв., где фиксируется употребление данного слова. Основное семантическое наполнение слова «*добро*» понималось русскими людьми в древности как «*делать доброе дело*».

Также, в соответствии с религиозной идеологией, принято считать, что термин «*добро*» сформирован в системе иудеохристианства, и в соответствии с данным понятием у людей выработались единые каноны, нормирующие образ чувств, мыслей, общественное сознание и поведение людей. Так, смысл слова «*добро*» можно найти в терминологической системе иудаизма.

Здесь отмечается, что понятие «добро» представляет собой «форму транслитерации еврейского термина ДИБЕР (общий корень – Д.В.Р.) и передает значения: «заповедь, говорить, слово, речь, вещь, высказывание, субстанция, дело»[12].

При этом Макс Фасмер пишет, что слово «добро» этимологически происходит от «от праславянского прилагательного «добрый», от которого в числе прочих произошли: др. русск., ст. слав. добръ (др.греч. agathos, kalos; Клоц., Супр.), русск. «добрый», укр. «добрий», болг. «добър», сербохорв. «добар», ж. «добра», словенск. «dob;r», чешск., словацк. «dobry», польск. «dobry», в. луж., н. луж. «dobry»[9, с. 520-521]. Чем больше добра старается делать человек, тем больше ему воздается; мир умеет благодарить за добро; это - закономерность, чем скорее люди поймут это, тем лучше станет им жить [7, с. 214].

Главным словом в составе лексико-семантического поля слова «добро/некӯ» в таджикском языке является лексема **нек**. При передаче значения «делать добро» чаще используются такие словосочетания, как *некӯ кардан*, *нагзӣ кардан*, *хубӣ кардан*. Слово **нек** происходит от древнеперсидского «найбака» (кара найбака или найбака кара – добрый работник или добрый солдат). В данном слове звуки проходят три этапа изменений: *най(в)бака-нейк-нек*. Сначала происходит переход дифтонга «ай» в «е (ё)», затем параллельное использование согласных «б/в» и выпадение согласного «в» [11, с. 18].

Также при разъяснении появления гласных букв таджикского языка из иранского языка Р.Х. Додихудоев в работе «Таърихи забони тоҷикӣ» («История таджикского языка», 1987) отмечает, что в слове «нек гласная ё произошла от древнеиранского aiwa, ауа<abi. Например, слово нек в среднеперсидском языке имело форму paiwaka, а в древнеперсидском - paiba» [2, с. 178]:

*Неку бад чун ҳамае бибояд мурд,
Хунӯк он кас, ки гӯи неки бурд. (Саъдии Шерозӣ)
(Пусть умереть и злым и добрым надо,
Верши добро – и в том твоя награда).*

При этом, выделяя в таджикском языке словообразовательное гнездо с вершиной нек, можно выявить следующие лексемы (схема 2):

Словообразовательное гнездо с вершиной «НЕК» в таджикском языке

Схема 2

Таким образом, слова «истина» и «добро» в русском и таджикском языках представляют красоту внутреннего мира человека, а показателем внешнего облика чаще всего выступает слово «красота». В Этимологическом словаре русского языка отмечается, что слово «красота» состоит из корня «крас-», который схож с древневерхненемецкими и древнеисландскими словами со значениями «хвалиться», «слава». Также здесь приводится гипотеза о его возможном сближении с литовским словом *grozis, grazus*, обозначающим «красота, красивый». На основе возможного колебания инициальной фонемы **g/k** считается возможным сходство древнеславянского корня «крас-» с латинским *gratia*, которое через слово *gratus* сближается с санскритским *gurtas* – welcome, agreeable, thankful, orig. approved. Этот корень восходит к балтийским и древним индоиранским словам, обозначающим восхваление [9, с. 367].

При этом в этимологических словарях М. Фасмера и Г.А. Крылова приводится совсем другая составляющая происхождения слова «красота». Считается, что данное слово произошло от прилагательного «красный», а корнем этих слов является слово *Ра*. Раньше в речи не использовалось слово *красивый*, а было только слово *красный*. Мы можем аргументировать это тем, что есть слово *прекрасный*, а слова *прекрасивый* – нет. А красный цвет назывался *червонным*. Поэтому мы очень часто сталкиваемся в сказках со словосочетаниями: *красна девица*, *красно солнышко*. В избах обязательно было место под названием *красный угол* - самое светлое место в доме, в которое можно было пройти только по особому приглашению хозяев. Также в качестве примера можно привести всеми знакомое сочетание *Красная площадь*. Либо *красная цена* - самая высокая цена.

Вдобавок ко всему предполагается, что данное слово состоит из трех древнеславянских слогов: К-РА-СА, где **К** – соединение, **Ра** – бог Солнца, **Са** - положение, принадлежащий.

Нашим женщинам дана в удел другая, высшая красота [1, с. 521]. Когда-то вроде слыла красавицей, но красота с нее очень скоро соскочила [8, с. 10].

Исследуя этимологию слово «зебой» (то есть «красота») в таджикском языке, мы выделяем основу из персидского (фарси) (زیبایی) «zeb», что означает «вид», «образ», «внешний облик» и используется как по отношению к живым существам, так и по отношению к предметам. Также из этого слова можно выделить другую основу - «зебо», которая имеет уже несколько иное значение, а именно: «красивый», «привлекательный», «хороший». Таким образом, изначально в таджикском языке идея красоты представляет собой оценку именно внешнего признака, облика, который является неотделимым от внутренней красоты. Поэтому как в мировосприятии, так и в религиозном аспекте таджикский народ считает, что Бог создал всех людей и все, что нас окружает, изначально является красивым, невинным как внутренне, так и внешне.

Рассмотрим словообразовательное гнездо с вершиной «zeb» (схема 3). Стоит еще раз заметить, что представленные лексемы - дериваты слова «zeb», но при этом являются исконно таджикскими словами:

Словообразовательное гнездо с вершиной «ЗЕБОЙ» в таджикском языке

Схема 3

По происхождению исследуемую нами лексику таджикского языка можно поделить на два типа: 1) исконно иранская лексика; 2) арабская лексика. К исконно иранской лексике «относятся те словарные единицы, которые имеют общеиранскую основу, и на последующих этапах развития языка они не подвергались звуковым изменением и через древне- и среднеперсидский язык вошли в язык дари» [10].

Таким образом, этимологический анализ слов **истина**, **добро** и **красота** как основных лексем лексико-семантического поля «прекрасное» в таджикском и русском языках позволяет сделать следующие **выводы**.

Исходя из проведенного выше этимологического анализа слова «истина» видно, что в русском и таджикском языках данная лексема, несмотря на различное происхождение, передает одинаковые значения: *сущность (вещи, явления), реальность, бытие* и подобные им. Слово «добро» широко применяется не только в обыденной речи, но и в религиозной литературе и в административных актах. Очевидно, что слово «добро», включающее множество явлений действительности, является теоретическим, т.е. выработано на основе анализа массы явлений различного класса.

При этом, рассматривая словообразовательное гнездо слова «нек», мы видим, что в таджикском языке эта лексема семантически имеет тесную связь со словом «счастье».

Слова *краса, красно, красота, прекрасно* и их производные, очевидно, в русском языке сформированы на основе корня КРАС-, который содержит в себе два основных значения: 1) указание на красный цвет и его различные оттенки, 2) обозначение предмета (объекта), вызывающего в сознании человека чувство эстетического наслаждения и восхищения. Также следует заметить, что исследуемые нами слова связаны между собой на лексическом и на семантическом уровне. То есть, в словообразовательном гнезде данных слов мы можем проследить лексем, которые передают значения, присущие компонентам слов *истина, добро* и *красота* как одних из основных лексем лексико-семантического поля «прекрасное». Например, слово *ҳақгузор (благодарный, помнящий об оказанном ему добре)* содержит в себе значение доброты, а слово *ҳақиқатнигор* означает выражение лица человека, говорящего правду. Или слова *некусухан (красноречивый), некухат (красиво написанный) и некасар (производящий приятное впечатление)* содержат в себе компонент красоты. А такие слова, как *зеботинат (добродушный) и зебосират (добрый)* передают значения, относящиеся к семантике слова *добро*.

Таким образом, данные представленные в нашей работе, помогли нам определить этимологию исследуемых нами слов и выявить их общие и универсальные особенности в исследуемых языках. Также мы смогли выявить способы их реализации в современном языке. Конечно, представленные нами данные не являются уже закрепленными в языкознании и состав собранных нами данных может быть в дальнейшем раскрыт еще шире и глубже.

Список использованной литературы:

1. Гончаров И. Обыкновенная история. Роман: Детская литература. - М., 2004. – 545с.
2. Додихудоев Р.Х., Герценберг Л.Г. Таърихи забони тоҷикӣ: Китоби дарсӣ барои факултатҳои филологияи тоҷик – Душанбе; Маориф, 1987. – 200 с.
3. Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: В 30 т. / редкол.: В. Г. Базанов (отв. ред.) и др.; ИРЛИ. Т. 6. Преступление и наказание: Роман в 6 ч. с эпилогом. - Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1973. – 423 с.

4. Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: В 30 т. / редкол.: В. Г. Базанов (отв. ред.) и др.; ИРЛИ. Т. 8. Идиот: Роман / текст подгот. И. А. Битюгова, Н. Н. Соломина. - Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1973. – 511 с.
5. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка / Г.А. Крылов. - СПб.: Виктория+, 2009. – 432 с.
6. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков: в 3 т. Т.1 / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – М.: Изд. вост. литературы РАН, 2000. – 327 с.
7. Семенов Ю. С. Приказано выжить. – М.: Междунар. отношения, 1986. – 392 с.
8. Тургенев И.С. Муму. - М.: Астрель: АСТ, 2008. – 49 с.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. Т.2 (Е – Муж) / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. – 672 с.
10. Хасанов А.А. Сохранение лексических особенностей и грамматических конструкций таджикского языка в северных говорах (на материале письменных памятников X-XII вв.): автореф. дис... д-ра филол.н. / 10.02.22. – Душанбе, 2004. – 47с.
11. Чураев Р. Этимология 100 калима. – Душанбе: Маориф, – 28 с.
12. Электронная еврейская энциклопедия [электронный ресурс]. URL: <http://www.eleven.co.il/article/11447> (дата обращения: 19.10.2018).

Reference Literature:

1. Goncharov I. *An Ordinary History. Novel: Children's Literature.* - M., 2004. – 545 pp.
2. Dodikhudoev R.Kh., Herzenberg L.G. *The History of the Tajik Language: manual for philological faculties* – Dushanbe: Enlightenment, 1987. - 200 pp.
3. Dostoevsky F. M. *Complete Compositions: in 30 volumes / editorial board: V. G. Bazanov (editor-in-charge) and others; IRLE.* –V. 6. *Crime and Punishment: Novel in 6 parts with an epilogue:* - L.: Science. Leningrad, 1973. - 423 pp.
4. Dostoevsky F. M. *Complete Compositions: in 30 volumes / editorial board: V. G. Bazanov (editor-in-charge) and others; IRLE.* -V. 8. *Idiot: Novel / preparation I. A. Bityugova, N. N. Solomina.* - L.: Science. Leningrad department, 1973. - 511 pp.
5. Krylov G.A. *Etymological Dictionary of the Russian Language / G.A. Krylov.* - St. Petersburg: Victoria , 2009. - 432 pp.
6. Rastorgueva V.S., Edelman D.I. *Etymological Dictionary of Iranian Languages: in 3 volumes.* -V. 1 / V.S. Rastorgueva, D.I. Edelman. - M.: Publishing-house of the Oriental Literature of the Russian Academy of Sciences, 2000. - 327 pp.
7. Semyonov Yu. S. *It Is Ordered to Survive.* –M.: Intern. Relations, 1986. - 392 pp.
8. Turgenev I.S. *Mumu.* - M.: Astrel: AST, 2008. - 49 pp.
9. Fasmer M. *Etymological Dictionary of the Russian Language. In 4 volumes.* - V.2 (E - Male) / Translated from German and enlarged by H.E. Trubachyov. The 2-nd edition. - M.: Progress, 1986. - 672 pp.
10. Hasanov A.A. *Preservation of the Lexical Features and Grammatical Constructions of the Tajik Language in Northern Dialects (based on written monuments referring to the X-th – the XII-th centuries): synopsis of doctoral dissertation in philology / 10.02.22.* - Dushanbe, 2004. - 47 pp.
11. Juraev R. *Etymology of 100 Words.* - Dushanbe: Enlightenment, - 28 pp.
12. Electronic Jewish Encyclopedia [electronic resource]. URL: <http://www.eleven.co.il/article/11447> (Date of request: 10/19/2018).

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 80/81

ББК 81.2Т-2

ОИД БА МАҚОМИ ҶУЗЪИ ҚИЁСӢ ДАР СОЗМОНИ КАЛИМАҲОИ МУРАККАБ *Савринисо Ганизода, н.и.филол., дотсенти кафедраи забони тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хучанд)*

О РОЛИ АНАЛОГИЧНОГО КОМПОНЕНТА В СЛОЖНОМ СЛОВООБРАЗОВАНИИ *Савринисо Ганизода, к.филол. н., доцент кафедры таджикского языка ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)*

ON THE ROLE OF SIMILAR COMPONENT IN COMPLEX WORD-BUILDING *Savriniso Ganizoda, candidate of philological sciences, Associate Professor of the Tajik language department under the State Educational Institution “KSU named after acad. B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand) E-MAIL: barakaeva-83@mail.ru*

Калидвожаҳо: *ҷузъи қиёсӣ, қатори калимасозӣ, базиси ономасиологӣ, аломати ономасиологӣ, категорияи ономасиологӣ, тема, рема*

Дар мақола калимаҳои мураккаби бо асоси замони ҳозираи феъл сохташуда, ки аз шумори фаъоли системаи забони тоҷикӣ мебошанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар мақола дар мисоли ҷузъҳои қиёсии андоз ва гир ба вучуд омадани қатори вариантҳои калимасозӣ нишон дода шуда, таҳлили ономасиологии калимаҳои мураккаб, таносуби маъноии ҷузъҳои таркибӣ бо ҷалб қардани омилҳои гайризабонӣ, категорияҳои ономасиологии калимаҳо, ихтисоршавии тема ва актуалӣ гардидани ҳиссаи рематикӣ баррасӣ шудааст. Аз мақола чунин бармеояд, ки бо иштироки ҳамагон як ҷузъ – ҷузъи қиёсӣ баҳамнашавандии ҷузъи дигар ба ташиққули қатори калимасозӣ оварда мерасонад. Қатори калимасозии калимаҳои мураккабе, ки бо ҷузъҳои андоз (ҳукмандоз, қадарандоз, кулӯҳандоз, қоимандоз, сарандоз) ва гир (магасгир, обгир, когазгир) сомон ёфтааст, маъноҳои фароҳи он ҷузъҳоро нишон медиҳад. Маълум қарда шудааст, ки тобишҳои маъноии худро зоҳир қардани ҷузъҳои қиёсӣ тити алоқаи ҷузъҳои таркибиро мушаххасу муайян мегардонад.

Ключевые слова: *аналогичный компонент, словообразовательный ряд, ономасиологический базис, ономасиологический признак, ономасиологическая категория, тема, рема*

Рассматриваются сложные слова в системе таджикского языка, образованные от основы глагола настоящего времени и относящиеся к числу активно продуцируемых единиц. На примере аналогичных компонентов «андоз» и «гир» показано возникновение

словообразовательного ряда, произведен ономаσιологический анализ сложных слов, рассмотрено семантическое соотношение составных компонентов с привлечением экстралингвистических факторов, ономаσιологические категории слов, свертывание темы и актуализация рематической части. Выявлено, что участие одного и того же компонента, т.е. присоединение аналогичного компонента к другому компоненту, приводит к формированию словообразовательного ряда. Словообразовательный ряд сложных слов, сложившийся с компонентами «андоз» (хукмандоз, кадарандоз, кулукхандоз, коимандоз, сарандоз) и «гир» (магасгир, обгир, когазгир), отражает широкий спектр лексических значений данных компонентов. Проявление смысловых оттенков аналогичными компонентами определяет и устанавливает новый тип связи составных компонентов сложных слов.

Keywords: analogical component, word-formation series, onomasiological basis, onomasiological attribute, onomasiological category, theme, rheme

The article dwells on complex words in the Tajik language system formed from the stem of the present tense verb and associated with the number of actively produced units. On the example of the similar components “andoz” and “gir” the author shows arising word-formation series performing an onomasiological analysis beset with complex words, a semantic correlation of components with the usage of extra-linguistic factors, onomasiological categories of words, topic coagulation and updating of the rhematic part being taken into consideration as well. It is determined that the participation of the same component, i.e. joining a similar component to another one, leads to the formation of a word-building series. The word-formation series of complex words that has developed with the components of “andoz” (hukmandoz, kदारандоз, kulukhandoz, koimandoz, sarandoz) and “gir” (magasgir, obgir, kohgazgir) reflects a wide range of lexical meanings of the relevant components. The manifestation of semantic connotations by similar components defines and establishes a new type of connection of the composite ones of complex words, in general.

Калимасозии мураккаб ифодагар ва инъикоскунандаи алоқамандии ашъо, равандҳо ва аломатҳои олами беруна буда, бинобар мураккабии алоқаи типҳои муайяни воқеият ба пайдоиши таркибҳои семантикии гуногунмаъно оварда мерасонад. Калимаҳои мураккаб барои кӯтоҳ ва рехта ифода кардани фикр имконият медиҳанд. Онҳо ибора ва ҷумлаҳои низ иваз карда метавонанд (2,119).

Калимаҳои муштаке, ки айнияти воситаҳои калимасозии истифодашуда ва таносуби мунтазамро бо воҳидҳои маҳраҷи нишон медиҳанд, қатори калимасозиро созмон медиҳанд (5, 375). Қатори калимасозие, ки бо иштироки ҳамон як ҷузъ (ҳам чун ҷузъи яқум ва ҳам чун ҷузъи дуҷуми калимаҳои мураккаб) сурат мегирад, одатан доираи маълумоти фароҳи тағйирёбии маъноҳоро нишон медиҳад (3,285). Комилан табиист, ки ҳар як ҷузъи номбаршудаи асосӣ ба маънои калимаи сохташаванда маънои махсуси таснифкунандаи худро медиҳад (1,41). Ҷунончи:

ғойббоз – шатранҷбози комил, ки худ ҳариф ғойб нишаста ба воситаи дигаре муҳра ба хонаҳо даванад ва бар ҳариф мот кунад (4,84)

оббоз – шиновар (4,17)

шаъбадабоз – бозигар, ки корҳо ва бозиҳои таачубафзо зоҳир кунад (4,464)

шишабоз – маккор ва дағобоз; фирқаи бозигарони раққос, ки шиша бар сар гирифта рақс кунанд (4,478)

ҳукқабоз – бозигар; маҷозан ба маънии айёр ва маккор; ҳукқа-зарфе бошад, бо сарпӯш, ки андаруни он чанд табақа бошад ва дар миёни ҳар лаҳза чизи дигар намояд (4,279)

расанбоз – бозигар, ки бар расан давад (4,369)

Тавре ки аз мисолҳои боло дида мешавад, ҷузъи қиёсии боз, қатори вариантҳои калимасозиро ташаккул дода, алоқаҳои гуногуни ашёхову равандҳои воқеияти реалиро таҷассум кардааст. Муттаҳидшавии ҷузъҳои таркибии калимаҳои мураккаб умумияти бештар дошта мушаххасият андак аст. Аз ин лиҳоз, ақидаи он забоншиносоне барҳақ аст, ки ба ҳар як қолаби калимаи мураккаб типӣ муайяни алоқаи мантиқии байни ҷузъҳои онро нисбат медиҳанд (3,284).

Ҷузъҳои қиёсӣ дар таркиби калимаҳои мураккаб тобишҳои гуногуни маъноиро ифода карда, алоқаи байни ҷузъҳои муттаҳидшавандаро мушаххас мегардонанд, ки дар мисоли ҷузъҳои қиёсии андоз ва гир ин нуктаҳо дар мақолаи мо тавзеҳ меёбад. Намунаҳо аз “Ғиёс-ул-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсуддин (4) гирифта шуда, дар тафсири калимаҳои мураккаб ва шохид Фарҳанги забони тоҷикӣ (6) низ ҷалб гардид. Зимнан қайд карданро бамаврид мешуморем, ки дар “Ғиёс-ул-луғот” бо қолаби исму асоси замони ҳозираи феъл қатори калимасозии зиёде созон дода шудаанд, ки намунаҳои ин қолаб мавриди назари мо қарор гирифтааст.

Ҷузъи қиёсии андоз (асоси замони ҳозираи феъли андохтан) дар таносуб бо ҷузъҳои тобеъ субъекти амалро ифода карда, ба маънои “паррондан” (6,76) истифода шудааст: ҳукмандоз-тирандози комилхунар ва бехато (4,125), қадарандоз-тирандози бехато, ки тираш ба хато наравад (4,129), қабакандоз-тирандози ҳадафзананда (4,126).

Дар калимаи мураккаби ҳукмандоз, ки базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифтааст ва тамоми таркиб аломати ономасиологиро ифода мекунад, тема ихтисор шуда, рема дар таркиби универб бори нахуст зухур кардааст. Дар таносуб бо ҷузъи қиёсии андоз ҷузъи ҳукм ба маънои “амал” қорбурд шудааст, ки ин вижагӣ аз тафсири ҷузъи ҳукм (амр – қор, амал, шугл) (6,65) бармеояд. Сипас, формулаи дефинитсионии калимаи мураккаби ҳукмандоз чунин сурат мегирад: он кӣ дар [амали] тирандозӣ бар ҳадаф расад, хато накунад.

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаи ҳукман ба маънои “албатта, ногузир” (6,737) ба қор меравад, ки шояд дар таркиби калимаи мураккаби ҳукмандоз чунин маъно ниҳон бошад. Дар он ҳолат формулаи дефинитсионӣ чунин ҷурат мегирад: он кӣ [албатта] тираш ба нишон расад:

Ки ҳукмандози ҳичрон дар қамин аст

...Мақолоти насихатгӯ ҳамин аст, (Ҳофиз, 6,757)

Дар калимаи мураккаби қодирандоз аз таркиби тафсири маъноии “он ки дорои қудрати тирандозӣ мебошад” (6,695) ҳиссаи рематикӣ инъикос ёфта, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ буда, тема ихтисор шудааст. Дар калимаи мураккаби қадарандоз ҷузъи қадар ба маънои “андоза” (6,665) омада, формулаи дефинитсионии он чунин аст: он кӣ [ба андозаи] ҳадаф парронанда, тирандоз аст. Дар калимаи мураккаби қабакандоз ҷузъи қабак ба маънои “қаду” омадааст. Дар замони қадим туркон қадуе аз ҷӯби дароз овехта нишона мезаданд. Ҳоло ба ҷои қаду таштро мезананд (4,126). Бо ҷузъи қабак таносуб доштани ҷузъи қиёсии андоз маънои калимаи мураккабро боз ҳам мушаххастар менамояд, ки ин аз формулаи дефинитсионӣ аён мешавад: он кӣ [ба қаду] ҳадафзананда аст.

Категорияи ономасиологие, ки калимаи мураккаби кулӯхандоз бо чузъи қиёсии андоз ифода менамояд, тафовут дорад, зеро дар айни ҳол ғайр аз ифодаи субъект, инчунин ҷой, макони амал ва ҳуди амал мавҷуд мебошад. Дар ин калимаи мураккаб низ тема ихтисор шуда, ҳиссаи рематикӣ дар он инъикос гардидааст. Базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой дошта, ҳуди калима аломати ономасиологиро дорост.

Чузъи қиёсии андоз дар ду тафсири калимаи мураккаби мазкур: 1. он кӣ ба сӯи касе сангу кулӯх мепартояд. 2. сӯроҳҳои маҳсули девори қалъа, ки аз он ба тарафи душман санг меандохтанд (6,573) ба маънои “партофтан ба ҷое” (ба касе) (6,76) омадааст. Дар радифи сангандоз (6,188) сохта шудани калимаи мураккаби кулӯхандоз объекти амалро мушаххастар ва захираи луғавии забони тоҷикиро бой мегардонад:

Чу кардӣ бо кулӯхандоз пайкор,

Сари худро ба нодонӣ шикастӣ (Саъдӣ, (6,573).

Кулӯхандозро подош санг аст (Зарбулмасал, 6,573).

Тафсири сеюми калимаи мураккаби кулӯхандоз – “ҷашне, ки майпарастон дар охири моҳи шабон, дар арафаи моҳи рамазон барпо намуда, майхӯрӣ мекарданд, зеро дар вақти рӯзадорӣ майхӯрӣ мумкин набуд” (6,573) водор менамояд, ки ба тафаккури мантикӣ рӯй оварда шавад.

Дар аввалҳои паҳн гардидани ислом ба ҳокимони Аҷам майхӯрӣ қардан қатъиян манъ набуд. Аз ин лиҳоз, онҳое, ки майпараст буданд, дар арафаи моҳи рамазон базм ораста, майхӯрӣ мекарданд ва бо ин амалашон гӯё ба сӯи майпарастӣ сангу кулӯх меандохтанд, зеро аз пайи рӯзадорӣ шудан рост меомад. Ин фикрро байти зерини Соиб низ собит месозад:

Рӯза наздик аст, мебояд кулӯхандоз қард,

Зоҳидони хушкро риндона аз сар боз қард (6,573).

Чунон ки аз тафсири сеюм бармеояд, чизе аз вижагиҳои калимаи мураккаби кулӯхандоз дарак намедиҳад. Танҳо бо таъя намудан ба маъноҳои якуму дуум ва тафаккури мантикӣ мутаносибии калимаи мураккаб ва тафсири онро муайян қардан имконпазир аст, зеро дар силсилаи маъноҳои калимаҳои мураккаби сермаъно робитаи ногустанӣ вучуд дорад. Категорияи ономасиологии амал бо калимаи мазкур ифода шуда, тамоми таркиб аломати ономасиологиро ифода кардааст.

Чузъи қиёсии андоз дар калимаи мураккаби қоимандоз-шатранҷбози комил ва беназир; ғолиб” (4,123); ғолиби ҷанг; бозигари комил дар шатранҷ (6,76) ба маънои “афгандан, ғалтондан” (6,76) яъне ғолиб омадан” истифода шудааст. Калимаи мураккаб категорияи ономасиологии субъекти амалро ифода қарда, аз мутаносибии тафсири маъноӣ ва калимаи мазкур чизе дарак намедиҳад. Дар ин маврид хабаре, ки дар тафсири сеюми чузъи қоим оварда шудааст, яъне “дуранг шудани бозии шатранҷ дар мавқеа, ки шоҳ ва дигар муҳраҳои ҳариф қобили ҳаракат намебошанд” (6,697) моро водор менамояд, ки ибораи қоим ба феъл будан- “ҳаракат доштан, қобили ҳаракат будан”-ро воҳиди маҳрачии ташаккули калимаи мазкур шуморем. Дар ин сурат формулаи дефинитсионии калимаи мураккаби қоимандоз чунин мешавад: он кӣ дар бозии шатранҷ ғолиб мешавад зеро муҳраҳои ҳариф қобили ҳаракат нестанд:

Ман ар бо ту ҷарбам ба ҳангоми кин,

Бувам қоимандози рӯи замин (Низомӣ, 6,697).

Калимаи мураккаби сарандоз дар “Ғиёс-ул-луғот” ба як маъно: ба нозу нахват хироманда (4,420) ва дар Фарҳанги забони тоҷикӣ ба се маъно: 1. сархамшуда, сархамкунанда (аз мастӣ); калавида-калавида роҳраванда (аз мастӣ). 2. далер, бебок.

3. он кӣ аз сар ва аз чони худ гузаштааст; ошиқ (6,201) тафсир ёфтааст. Ҷузъи қиёсии андоз дар калимаи мазкур ба маънои якуми худ “афгандан” (6,76) истифода шудааст, зеро дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаи сарафганда (сар ҳам карда; маҷ. хичил, мунфайл, шармсор) (6,201) мавҷуд аст, ки ба ҳамон маънои сарандоз меояд:

Чу султон сарандоз бошад зи май,

Ғитад бе хабар аз сараш тоҷи кай. (Носири Хисрав, 6,201).

Ҷузъи қиёсии андоз аз рӯи тафсири “Ғиёс-ул-луғот” ва тафсири дуюм ва сеюми “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои “гирифтор кардан” (6,76) истифода шуда, чунин формулаи дефинитсионии калимаи сарандозро ташкил кардааст: он кӣ бо нозу истиғно роҳ рафта [ба худ грифтор кардааст].

Зимнан қайд мекунем, ки тарзи роҳгардии шахси маҷшуда бо хиромон роҳ рафтани ошиқ ассотсиатсия шуда, мучиби пайдоиши маъноҳои калимаи мавриди баррасӣ гардидааст. Яке аз маъноҳои калимаи маҷ – “маҷ. аз худ рафта, бебок, бемулоҳиза” (6,652) мебошад, ки ба маънои “бебоку далер” омадани сарандоз аз ҳамин сарчашма мегирад, яъне маънои дуюм давоми мантиқии маънои якум буда, дар ин ҳол формулаи дефинитсионӣ чунин сурат мегирад: он кӣ [мисли маҷ] бебоку бемулоҳиза аст, он кӣ аз ҳад зиёд грифтори касе аст:

Сарандоз дар ошиқӣ содиқ аст,

Ки бадзаҳра бар хештан ошиқ аст. (Саъдӣ, 6,201).

Категорияи ономасиологияи субъект ва аломати субъект бо ин калима ифода шуда, базиси ономасиологияи берун аз таркиби ономасиологияи аст, ҳиссаи рематикӣ дар ҷараёни калимасозӣ зуҳур кардааст.

Ҷузъи қиёсии гир (асоси замони ҳозираи феъли гирифтан) дорои нӯҳ маъно буда, дар таркиби калимаҳои мураккаб бо тобишҳои гуногуни маъноӣ меояд. Аз ҷумла, дар калимаи мураккаби мағасгир ин ҷузъи қиёсӣ ба маънои якуми худ – “ба чанг овардан” (6,268) истифода шуда, дар таносуб бо ҷузъи мағас анкабутро ифода намудааст. Дар ҳақиқат, анкабут мағасро ба торҳояш печонида, ба чанг медарорад ва туъмаи худ мегардонад. Калимаи мураккаби мазкур аз рӯи функцияи предмет (ҳашарот) ташаккул ёфта, базиси ономасиологияи берун аз таркиби ономасиологияи ҷойгир аст, тема ихтисор шуда, ҳуди калима аломати ономасиологияро таҷассум кардааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби қоғазгир, ки дар Ғиёс-ул-луғот ҳамчун “панҷара ва дарича, ки ба талқ ва қоғаз грифта бошанд” (4,152) тафсир ёфтааст, ба маънои “фаро грифта бо чизе” (6,268) омадааст:

Хуришед ҳар сабоҳ ба кӯи ту тофта,

Бому дари туро ҳама бо зар грифтааст (6,268).

Зикр кардан ҷоиз аст, ки аз тафсири маъноӣ тема ихтисор шуда, ҳиссаи рематикӣ актуалӣ гардидааст ва базиси ономасиологияи берун аз таркиби ономасиологияи ҷой грифта, ҳуди калима инъикоскунандаи аломати ономасиологияи шудааст. Бо ин калима категорияи ономасиологияи ашё ифода гардидааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби зеҳгир (чизе монанди ангуштарӣ бошад, ки аз шохи ҳайвон ва устухон созанд, ба вақти тирандозӣ дар нарангушт кунанд (4, 400); абзори маҳсусе, ки онро дар лаҳзаи тирандозӣ ҳамчун ангуштпона ба ангушт мепӯшиданд (6,571) ба маънои якуми худ – “қабз кардан, доштан” (6,294) истифода шудааст. Дар калимаи мазкур базиси ономасиологияи берун аз таркиби ономасиологияи ҷой грифта, ҳиссаи рематикӣ дар ҷараёни калимасозӣ актуалӣ гардидааст. Аз ин ҷо формулаи дефинитсионии зеҳгир чунин сурат мегирад:

он чӣ ки барои қабз кардани зеҳ (торе, ки ба камон кашида мешавад) (6,449) ба ангушт пӯшонанд. Ин калимаи мураккаб категорияи ономасиологии ашӯро ифода кардааст:

Зи зеҳгире, ки аз сӯҳон тарошад,

Ҳилол аз нотамомӣ дил харошад. “Баҳори Аҷам” (6,449)

Чузӣи қиёсии гир дар созмони калимаи мураккаби шастгир - “тирандоз” (4,268) бо маънои “ба чанг овардан” (6,268) ҳисса гузоштааст, ки ин вижагӣ аз маънои чузӣи шаст – “ҳалқаи ангуштармонанде, ки барои кашидани зеҳн камон ба сарангушт гузошта мешавад” (6,571) сарчашма мегирад.

Сипас, формулаи дефинитсионии калимаи шастгир чунин сурат мегирад: он кӣ ба воситаи камон тирро ба нишона мепартояд. Зимнан қайд кардан мумкин аст, ки шояд ба маънои “ба чанг овардан” корбаст шудани чузӣи қиёсии гир бо маънои дигари чузӣи шаст – “чангаки моҳигирӣ” (6,571) низ робита дошта бошад. Категорияи ономасиологии субъект бо ин калима ифода шуда, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифтааст ва тема ихтисор шуда, рема дар ҷараёни калимасозӣ инъикос шудааст:

Агар Хисрави шаст амирон бувад,

Ҳамомоҷи ин шастгирон бувад. (Низомӣ, 6,571)

Чузӣи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби гаҳгир ба маънои панҷуми худ – “банд кардан” (6,268) корбаст шуда, дар таносуб бо чузӣи гаҳ маънои “аспе, ки тан ба суворӣ надихад” (4,202) ташаккул ёфтааст. Чузӣи гаҳ дорои се маъно буда, дар айни замон ба маънои сеюми “вақт, замон” (6,275) омадааст, ки инро бо роҳи мурочиат ба омили гайризабонӣ муайян кардан имконпазир аст. Воқеан, тойчаи аспро асптозон барои мутеъ ва саворӣ шуданаш бо лачому ресмони дароз якчанд муддат дар майдон давр мезанонданд, то ки ба тани аспсавор хӯ гирад, яъне одат кунад. Ин ҳолат, яъне муддати ром шудани тойчаро гаҳгир мегуфтанд. Сипас, формулаи дефинитсионии калимаи гаҳгир чунин сурат мегирад: он чӣ ки [муддате] ром кардан муяссар нашавад.

Чузӣи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби обгир ба маънои шашуми худ – “рафтани ба сӯи чизе ё ҷое” (6,268) омада, дар таносуб бо чузӣи об толоб, ҳавзро (4,17) ифода кардааст. Дар ин калима базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, ҳуди калима ифодакунандаи аломати ономасиологӣ гардидааст, зеро он аз рӯи функсия ташаккул ёфта, ҷоеро (чуқуриеро) ифода менамояд, ки ба сӯи он об ҷорӣ шуда чамъ мегардад.

Чузӣи мазкур аз рӯи тафсири дигари обгир – “зарфи гулоб, атрдон” (6,890) ба маънои дуҷуми “қабул намудан, нигоҳ доштан” (6,268) омадааст. Дар ин ҳолат формулаи дефинитсионии калимаи мураккаб “он чӣ, ки [оби муаттари як навъ гули садбаргро] нигоҳ дорад” мешавад. Чунон ки дида мешавад, маънои “нигоҳдорандаи об” (макон)-ро ифода кардани обгир ба маънои дигари ашӯи зарфи нигоҳдорандаи чизе кӯчида, сермаъноӣ ба амал омадааст:

Табакҳои заррин нур аз мушки ноб,

Ба неш-андарун обгир гулоб. (Фирдавӣ, 6,890)

Калимаи обгир категорияҳои гуногуни ономасиологӣ – яке макон ва дигаре предмет, ашӯро ифода намудааст. Дар ҳолати мазкур ҳам базиси ин калима берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, тема ихтисор шудааст ва ҳуди калима аломати ономасиологиро таҷассум мекунад.

Ҷузъи қиёсии гир дар калимаи мураккаби маъракагир ба маънои дуомаш – “қасб қардан” (6,268) қорбаст шуда, дар таносуб бо ҷузъи маърака субъекти амалро ифода қардааст: “қуштигир ва дигар аҳли бозӣ, ки дар бозор мардуми тамошоиро чамъ кунанд” (4,28). Ҷузъи маърака ба маънои маҷозии “майдон” (6,666) истифода шуда, формулаи дефинитсионии калимаи мураккаб чунин сурат мегирад: он кӣ [дар майдон] мардумро чамъ қарда бозидан (қуштӣ гирифта)-ро қасб кунанд. Базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, аз рӯйи функсия ин калима ташаккул ёфтааст ва аломати ономасиологиро инъикос қардааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар калимаи мураккаби шабгир маъноҳои гуногуни худро зоҳир қардааст. Дар “Ғиёс-ул-луғот” калимаи мазкур ба маъноҳои “шаб, саҳаргоҳ ва охири шаб ва сафар қардан ва роҳӣ шудан дар шаб пеш аз саҳар ва баъд аз нимшаб, ва номи мурғе, ки дар охири шаб овози ҳазин кунанд ва ба маънои марде, ки ба охири шаб ба ибодат хезад” (4,455) ва дар Фарҳанги забони тоҷикӣ ба се маънӣ: 1. охири шаб, саҳаргоҳ. 2. равона шудан дар аввали саҳар, сафар дар нимаи дуоми шаб, қариби субҳ. 3. шабона (6,554) шарҳу эзоҳ ёфтааст.

Ҷузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби шабгир дар тафсири яқумаш “охири шаб, саҳаргоҳ” (4,455, 6,554) ба маънои “рафта расидан” (6,268) истифода шудааст, зеро яке аз панҷ маънои феъли расидан “тамом шудан, хотима ёфтан” (6,123) буда, воҳиди маҳраҷии калимаи мавриди таҳлил-охир шудан (и шаб)-ҳамчун тамом шудан, ба поён расидан (и шаб) тафсир меёбад (6,940). Ин мутаносибии маънои ҷузъи таркибӣ (шаб) ва воҳиди маҳраҷӣ сабаб шудааст, ки калимаи шабгир ташаккул ёбад ва формулаи дефинитсионии чунин сурат гирад: он чӣ ки [ба бомдод] рафта расад.

Аз рӯйи тафсири дуоми Ғиёс-ул-луғот ҷузъи қиёсии гир ба маънои шашуми он – “рафта ба ҷое” (6,268), аз рӯйи тафсири сеюм ва чаҳоруми он ба маънои дуомаш – “қасб қардан” (6,268) бо ҷузъи шаб қорбаст шудааст. Қайд қардан ҷоиз аст, ки воҳиди маҳраҷии калимаи мураккаби шабгир ба маънои “шабона” ибораи изофии нолаи шабгир (6,554) мебошад, ки дар натиҷаи эллипсис шудани муайяншаванда ҷузъи муайянқунанда ифодақунандаи замон қардидааст, ки байти зер шоҳид бар он аст:

Санамо, бо ғами шиқи ту чӣ тадбир қунам,

То ба қай дар ғами ту нолаи шабгир қунам (6, 554).

Аз таҳлили калимаи мураккаби мазкур чунин бармеояд, ки маъноҳои дуоми сеюм ва чаҳоруми он гӯё давоми мантиқии маънои яқум мебошад, зеро маънои “охири шаб” дар ҳамаи онҳо ниҳон аст. Аз таркиби тафсири маъноӣ дар ташаккули калимаи шабгир ҳиссаҳои рематикӣ ақтуалӣ қардида, тема ихтисор шудааст. Базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷой гирифта, бо ин калима категорияҳои ономасиологӣ замон, амал, номи парранда ва субъект ифода шудааст.

Дар калимаи мураккаби мағасгир (анқабут) ҷузъи гир ба маънои яқуми ҷузъи қиёсӣ, яъне “ба қанг овардан” (6,268) омадааст. Дар ҳақиқат, анқабут мағасро ба қанг дароварда, танашро бо торҳояш печонида, туъмаи худ мегардонад. Бо ин калима категорияи ономасиологӣ ҳашарот ифода шуда, формулаи дефинитсионии чунин мешавад: он чӣ, ки мағасро [ба қанг дароварад].

Калимаи мураккаби шергир дар Ғиёс-ул-луғот чунин тафсир ёфтааст: қасе, ки ўро мастии нашъаи шароб мутавассит бошад; муаззаз ва соҳибмартаба; ниммаст; маст. (4,478), дар Фарҳанги забони тоҷикӣ бошад, танҳо ба як маъно тафсир ёфтааст: қиноя аз қавӣ ва далер (6,580). Чунон ки дида мешавад, таносуби ҷузъҳои калимаи мураккабро бо таъя ба тафсири Ғиёс-ул-луғот баррасӣ намудан ҷоиз аст.

Кулли тафсири ин калима дар Ғиёс-ул-луғот ва алоқамандии он пеш аз ҳама бо калимаи маст тақозо менамояд, ки ба тафсири он таваҷҷӯҳ намоем. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” маъноҳои гуногуни калимаи маст нишон дода шудааст, ки яке аз онҳо: он кӣ аз таъсири чизе кайф ва сархушӣ ҳосил кардааст. (6,651) мебошад. Маҳз хабари ин тафсир – ҳосил кардааст моро ба он раҳнамун мекунад, ки ба маънои “ҳосил намудан” (6,268) корбаст шудани чузъи қиёсии гирро дарк намоем. Яъне вақте ки ҳолати шахси маст (қасе, ки дар натиҷаи хӯрдани нӯшобаи мускир ба ҳолати беҳушӣ афтада, мувозанати ақлу шуурашро гум мекунад (6,651) ва ниммаст (он кӣ аз таъсири чизе кайф ва сархушӣ ҳосил кардааст (6,651)-ро пеши назар меорем, бешубҳа, бебокино далерӣ ва шуҷоатмандии ҳайвони қавичусса ва даррандае мисли шер ба чашм чилвагар мешавад, зеро шахси мастгардида низ чун шер аз худ мераваду бемулоҳиза мегардад:

Гирам, ки ту марди шергирӣ,

Бар оҳуи худ макун далерӣ (Шоҳин, 6,580).

Чузъи қиёсии гир дар таркиби калимаи мураккаби шергир дар зимни тафсири “муаззаз ва соҳибмартаба” (4,478) ба маънои “ҳосил кардан” (6,268) омадааст. Ба ибораи дигар, шахсе, ки нотарсанда аз шер ва далеру бебоку часур [мисли шер] аст, соҳиби иззату эҳтиром гардидааст. Воҳиди махраҷии калимаи мураккаб дар ин маврид ибораи яли шергир маҳсуб шуда, дар натиҷаи эллипсис шудани муайяншаванда чузъи муайянкунанда худ ифодакунандаи аломати ономасиологӣ гардидааст:

Ҳамерафт нӯёи яли шергир.

Ба хок андарун шери ҷангӣ асир (Хисрави Деҳлавӣ, 6,580).

Аз ин ҷо, формулаи дефинитсионии калимаи мазкур чунин мешавад: он кӣ [бо далериву часурӣ] соҳибмартабагиро [ҳосил кардааст].

Категорияҳои ономасиологӣ субъект ва аломати субъект бо калимаи мавриди таҳлил ифода шуда, базиси ономасиологӣ берун аз таркиби ономасиологӣ ҷойгир аст ва тема ихтисор шуда, ҳиссаи рематикӣ бори нахуст дар таркиби калимаи мураккаб зухур кардааст.

Ҳамин тавр, бо иштироки ҳамон як чузъ – чузъи қиёсӣ баҳампайвандии чузъи дигар ба ташаккули қатори калимасозӣ оварда мерасонад. Қатори калимасозии калимаҳои мураккабе, ки бо чузъи андоз (хукмандоз, қодирандоз, қадарандоз, қабақандоз, қоимандоз, кулӯхандоз) ва чузъи гир (магасгир, обгир, гаҳгир, маъракагир, шабгир, шергир) созмон ёфтааст, маъноҳои фароҳи он чузъҳоро нишон медиҳад. Маълум гардид, ки тобишҳои маъноии худро зоҳир кардани чузъҳои қиёсӣ мучиби ғаномандии таркиби луғавии забон шуда, типӣ алоқаи чузъҳои таркибиро мушаххасу муайян мегардонад. Дар мисолҳои таҳлилшуда дар таркиби калимаҳои мураккаб асосан ҳиссаҳои рематикӣ воҳиди истехсолкунанда актуалӣ гардида, тема ихтисор шудааст ва ё ҳиссаҳои рематикӣ бори нахуст зухур кардаанд.

Пайнавишт:

1. Адливанкин, С.Ю. К вопросу о системности словообразования // Словообразовательные и семантико-синтаксические процессы в языке. Меж. вуз. сб. науч. трудов / С.Ю. Адливанкин – Пермь, 1977.-С.37-55.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик /Муаллиф: Ш.Рустамов, Р.Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1985.-Ҷ.1. “Фонетика ва морфология”.-355 с.

-
3. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование// Языковая номинация: Виды наименований/ Е.С.Кубрякова-М.: Наука, 1977.-С.222-303.
 4. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-лугот: Иборат аз се ҷилд/ Таҳияи А.Нуров./ Муҳаммад Ғиёсуддин-Душанбе: Адиб, 1977-1988.-Ҷ.1-1987.-480с; Ҷ.2.-1988.-416с.
 5. Общее языкознание: Внутренняя структура языка/ Отв. ред. Б.А.Серебренников.- М.:Наука, 1972.-565 с.
 6. Фарҳанги забони тоҷикӣ: Иборат аз ду ҷилд.-М.: Сов. энциклопедия, 1969.-Ҷ.1.-951с; Ҷ.2.-952 с.

Reference Literature:

1. Adlivankin, S.Yu. To the Issue Concerned with Systematic Word Formation // Word-Building and Semantic-Syntactic Processes in the Language. International University of Collection of Scientific Proceedings / S.Yu. Adlivankin - Perm, 1977. – pp. 37-55.
2. Grammar of Modern Literary Tajik Language.-/ Authors: Sh. Rustamov, R. Ghafforov. - Dushanbe: Knowledge, 1985. - V.1. "Phonetics and Morphology" - 355 pp.
3. Kubryakova Ye.S. The Theory of Nomination and Word-Formation // Language nomination: Types of names / Ye.S. Kubryakova. - M.: Science, 1977. - pp. 222 - 303.
4. Muhammad Ghiyosuddin. Ghiyos-ul-Lughot: in 3 volumes / Prepared by A. Nurov. / Muhammad Ghiyosuddin. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1977-1988. - V.1-1987. – 480 pp.; -V.2. - 1988. – 416 pp.
5. General Linguistics: Internal Structure of Language / Editor-in-charge: B.A. Serebrennikov. - M.: Science, 1972. – 565 pp.
6. The Dictionary of the Tajik Language. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969. - V.1.-951 pp.; - V.2.-952 pp.

УДК 80/81
ББК 81.2Т-4

SOME VIEWS CONCERNED WITH THE VOCABULARY (STOCK OF WORD) OF “JAHON-NAME” *Ghiyosov Nurullo Ismatovich*, candidate of philological sciences, Associate Professor of the department of the grammar of the Arabic language under the SEI “KhSU named after acad. B. Gafurov”; *Kadirova Firuza Rustamovna*, Doctoral student of the SEI “KhSU named after acad. B. Gafurov” (Tajikistan Khujand)

НАЗАРЕ БА ТАРКИБИ ЛУГАВИИ «ЧАҲОННОМА» *Ғиёсов Нурулло Исматович*, н.и.филол., дотсенти кафедраи грамматикаи забони арабии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров”; *Қодирова Фирӯза Рустамовна*, докторанти МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров» (Тоҷикистон, Хучанд)

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О СЛОВАРНОМ СОСТАВЕ «ДЖАХАН-НАМЕ» *Гиясов Нурулло Исматович*, к.филол. н., доцент кафедры арабской грамматики ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова»; *Кадырова Фирюза Рустамовна*, докторант ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)
E-MAIL: nur-1954@mail.ru; fkodirova9101@mail.ru

Keywords: “Jahon-Name”, historical lexicology, onomastics, vocabulary of the Tajik language, indigenous and loanwords, the history of the Persian-Tajik language.

In their article the authors speak about the issue concerned with classification of the lexical structure of the fascinating geographical composition referring to the XIII-th century entitled “Jahan-Name” written as an accompanying treatise to the map whose author is Muhammad ibn Najib Bekran. Particular attention is paid to the language and methods of expression of the author, since these words play a significant role in determination of the vocabulary of the language referring to the end of the XII-th – the beginning of the XIII-th centuries. To sum it up, they come to the conclusion that the study of the vocabulary of the relevant geographical production can enrich the lexical composition of the modern Tajik language. Alongside with the indigenous words the composition also contains borrowed ones, most of which are Arabic. The given words were used already in the XIII-th century and entered the vocabulary of the Tajik language. An interesting peculiarity of the lexical structure of “Jahan-Name” is that most of the incomprehensible words are explained by the author himself by dint of selection of synonyms and notes concerned with the origin of the words, on the whole.

Калидвожаҳо: «Чаҳоннома», лексикологияи таърихӣ, ономастика, таркиби лугавии забони тоҷикӣ, лексикаи асли ва иқтибосӣ, таърихи забони форсӣ-тоҷикӣ.

Дар мақола дар мавриди табақабандии таркиби лугавии яке аз ҷолибтарин асарҳои ҷуғрофӣ – «Чаҳоннома» баҳс рафтааст, ки онро дар асри XIII Муҳаммад ибни Наҷиби Бакрон бо мақсади шарҳи харитааш таълиф намудааст. Забони асар унсурҳои гуногуни лексикиро фарогир аст, ки онҳо барои таърихи забони адабии тоҷикӣ аҳамияти калон доранд. Таркиби лугавии асар бою рангин буда, дорои хазинаи бебаҳои аслии лугавӣ аст. Албатта, мо калимаҳои забонҳои ғайр, бахусус, иқтибосоти арабиро низ дар асар

мушоҳида менамоем, вале нуктаи чолиби тавачҷуҳ он аст, ки беишари ин калимаҳо ҳанӯз дар асри XIII ба қоидаву қонун ва меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ ва ҳазм гардида буданд. Ва яке аз хусусияти фарққунанда ва диққатҷалбқунандаи лексикаи «Чаҳоннома» аз ҷониби ҳуди муаллиф шарҳу тавзеҳ ёфтани аксари калимоти номафҳум бо роҳи зикри синоним ва мансубияти забонӣ ба ҳисоб меравад.

Ключевые слова: «Джахан-наме», историческая лексикология, ономастика, словарный состав таджикского языка, коренные и заимствованные слова, история персидско-таджикского языка.

Говорится о классификации лексического состава увлекательного географического сочинения XIII века «Джахан-наме», написанного в качестве сопроводительного трактата к карте, автором которой является Мухаммад ибн Наджиб Бекран. Особое внимание уделено языку и способам выражения автора, так как эти слова играют значительную роль при определении словарного состава языка конца XII-начала XIII веков. Делается вывод, что изучение словарного состава данного сочинения может обогатить лексический состав современного таджикского языка. Наряду с коренными, в сочинении также имеются заимствованные слова, большую часть которых составляют арабские. Данные слова употреблялись уже в XIII веке и вошли в словарный состав таджикского языка. Интересной особенностью лексического состава «Джахан-наме» является то, что большинство непонятных слов разъясняется самим автором путём подбора синонимов и отметки о происхождении слов.

It is common-knowledge that in terms of the meanings of lexical composition one can comprehend the combination of voices, objects and phenomena dealing with sounds. “The relations and connections of the word with certain phenomena so called “the meanings of lexical composition” are referred to the vocabulary and relations between sounds and notions of things, events, characters, features and situations, those ones are determined by human-being”. (4, 16; 12, 8-9). In the course of determination of etymological aspects of the word V.S. Rastorgueva and D.I. Edelman have underscored that “in the past few decades, the development of comparative-historical explorations done in the field of philology have served as a key factor rapidly” (11, 7).

Indeed, the word and its peculiarities are canvassed by a rather considerable number of scientists: (V.I. Abaev, V.V. Vinogradov, I.M. Oransky, M.N. Bogolyubov, A.I. Smirnitsky, K.A. Levkovskaya, R.A. .A. Budapov, V.A. Kapranov, A.V. Kalinin, N. Masumi, Yu.A. Tokhirova and others) and its different aspects are represented in various languages as well.

The Tajik scholar in linguistic studies, Q. Tohirova dwelt on the word and its various peculiarities and she noted its weak parts with concrete specific arguments: “While studying a word, it is necessary to consider it from two sides: firstly, in term of its phonetic-grammatical peculiarities; secondly, in term of its linguo-semantic ones”(12, 7).

In conformity with the famous Tajik scholar’s opinion, Nosirjon Masumi “the only source and background aimed at the study of the history of the Tajik literary language are traced back to written works referring to different scientific, historic, and literary periods. The formers disclose lexical, stylistical and grammatical structures and peculiarities of the literary language and provide material for explaining the historical development of the literary language”(9, 153).

Proceeding from the theory of the scholar in linguistic studies, we studied the lexical composition (vocabulary) of "Jahon-Name" (1). "Jahon-Name" is a geographical production about the universe or a depiction of the universe (2, 83; 5, 200-205).

Since its creation (XIII-th c.) not very much time has passed, although the book did not lose its valuable importance and significance. The author adduces fascinating information concerned with various areas related to diversity, geographical position, lifestyle of people and animals, types and kinds of crops, products and resources comprehensively. Having familiarized ourselves with the relevant work, we have managed to identify the most important peculiarities of the Tajik literary language of that time. The language of the geographical production contains various lexical elements which are of great importance for the history of the Tajik literary language. Certainly, we also faced with the majority of borrowed Arabic words in the work under study, but it is worth mentioning that most of the latter still correspond to the Tajik rules and norms referring to the XIII-th century.

One of the peculiarities of our work lies in the fact that the author while mentioning various terms, explains them in details. In the course of describing history, quality, feature, peculiarity, volume, territory, appearance form and expressing their semantic meanings and even their relations in the spoken or colloquial language interpreted them like this: "*Gufta omadaast, ki jui buzurro "rud" khonand va avom rudi buzurgro "jayhun" khonand, ammo Jayhun dar lughati arab nomi u (ya`ne nomi on – N.G., F.Q.) rudi buzurg ast, ki bar Tirmiz guzarad v aba Khorazm oyad va az on jo ba buhayrai Jand ravad*" (1, 99).

Or in other words: "*The crocodile will not sound and the great fish will not sound the big fish, and it will not. He has hands and feet and a long head and a half to his head and large teeth to catch and kill any animal that grabs his latters. And when it comes to land, it is weak on the ground and it cannot bite animal, and its skin is just like saigas, but it has bigger teeth and bigger teeth...*" (1, 100).

There is also a high level of knowledge and a great deal of eloquence in Bakron's mastership and talent, as in his opinion "there are no means more worthy than science and its results". While adducing the data, he stated conspicuous and serious mistakes with severity and sympathy. As it is illustrated, in the presented fragment there is given information concerning the Turkic people residence, and the author emphasizes the reasons of changes in their appearance and language at the same time:

"... A tribe of Turks descended from Hallukh territory to Zobulistan. And in Ghaznin area there was a field where they resided. Later on, because of heat, their skin changed and became black. And their language also changed into a different stock of word, and a number of people, including the Bovard, fell down and resided in Ghaz, and the people were called by the name "Khalaj" (1, 127).

In this regard, "Jahon-Name" with its rich vocabulary structure will help study the peculiarities of Persian language stock of words in the relevant period. A number of geographical terms are resorted to in the work. The author's aim was to explain and comment upon the compiled map. It should be remarked that each of these terms, in their turn, refers to various branches and fields of onomastics; the author subdivided onomastic terms into several chapters himself. In a nutshell, the names of places or locations, seas and rivers, mountains, people and tribes, animals, etc. are mentioned in different chapters separately (6, 209, 7, 305).

Original words. While studying the vocabulary we noticed that the number of original Tajik words in the lexicon of our work are frequently used. For instance, the following words: *little*,

figure, band, leaf, bush, desert, garden, wind, market, bun, bad, heat, rug, gate, hand, wall, village, heart, medicine, enemy, tongue, beautiful, winter, worm, work, man, fruit, medium, pound, ladder, soft, letter, water, voice, fire, sun, father, foot, village, day, living, recompense, head, year, holes, eggs, bones, screams, command, trench, brick, dust, hum, eye, measure, timber, coat, soul, night, the God, and so on.

The majority of the above-mentioned words are still widely used in our daily speech, namely, one can assert that the relevant group of words has been resorted to and it retained despite centuries during which they have not lost their form and meaning, that's why the reader understands and comprehends them without any difficulty:

"There is a clan in that area, like a sheep or a little bigger, and its color is pale and yellow and has lines on it. And when they do, they look for another way. And this elongated clan is nowhere else, except in this area"(1, 104).

Here the author explains the name of zebra as "fossilized animal out of the family of horses", name it as "long-ear", which in the sentence apart from 7 words (*territory, sex, mulamma`, letter, district, god and location*) are all other original Tajik ones .

The original Tajik words out of the work under consideration depending on their peculiarities can be divided into the following categories:

1. Lexical units expressing the names of things and various tools: *rings, thimble, yams, lobster, tin, bowl, belt, ladder, ax, pickaxe, ship, anchor...*

2. Lexical units expressing the notions of gardening and agriculture (list of fruits): *grapes, pomegranates, figs...*

3. Words expressing the concepts of occupation, craft and jobs: *gardener, marketer, jewelry, blacksmith, thief, robber, king...*

4. Words expressing the notions of apparel and decorative equipment: *sock, ring, pants...*

5. Words expressing various localities and regions: *bun (tag, bottom), canyon (narrow valley), river, steppe, village, mountain, square, meadow, village, rock (rocky, rocky), chilling (cold zone)...*

6. Words expressing the notions of architecture and construction: *roof, staircase, dome...*

7. Lexical units expressing the notions of measurement, area, time and seasons: *gas (unit of measurement), herring (distance between feet, step), man (unit of weight, not all areas), border, mile, day, year, this year, autumn (winter), winter, autumn, summer...*

8. Terms expressing chemicals elements: *fresh (pure white matter), copper, mercury...*

9. Lexical units expressing human beings: *people, old-man, woman, man, enemy, visitor, boy, black-skins, ringleader, the Prophet...*

10. Words expressing the parts of body: *head, eyes, eyebrows, ears, lips, teeth, hands, toes, feet, heart, breast...*

11. Lexical units expressing the names of animals, birds and reptiles: *horse, cat, lizard, fish, chicken, cattle, camel, scorpion, snake, horn, water dog, water horse, carcass, lamb, mule...*

Borrowed words: The phenomenon of borrowing words from one language into another is common knowledge, upon the whole. It is considered to be a consequence of social, political, economic and cultural relations. Iranian researcher Malikushshuaro Bahar expressed his own views on the matter and noted: "There is no language in the world that can take away the mixing with another language unless it is the language of the people who never mix with other people..." (8, 134). In reference to it, words, phrases, sets of words or useful expressions borrowed from one language, directly or indirectly, to another one are called borrowed elements.

There is also an abundance of words in the stock of words of the Tajik language, whose origin is traced back to different languages. The essence of the relevant issue has been studied by a considerable number of scholars in linguistic studies. In conformity with Nosirjon Mazumi's opinion referring to the X-th - the XII-th centuries the Tajik language "has undergone changes, first of all, in its stock of word. One of the direct linguistic occurrences related to the issue in question deals with borrowing words and phrases into other languages and thus enriching the word-stock of the language" (9, 82-83). Surely, "today, it is common knowledge that at least every second word used in our language is an Arabic one" (3, 51).

The usage of borrowed words is rather tangible in the stock of words in "Jahon-Name". The use of words and their definitions by a foreign language sensibly and timely requires special experience from the author. Bakron also resorted to words from other languages, such as Arabic, Greek, Roman, Hindu, etc., meaningfully and reasonably. A vast majority of borrowed words of our work are Arabic ones. The usage of Arabic borrowed words can be divided into three groups:

1. The first group includes those words which for a long time adapted to the Tajik language phonetics which are currently the most consumed in term of their being resorted to. The following words can be referred to as an evidence: *abad (eternal), adad (number), azm (deciding), azob (suffering), aksar (majority), asar (artifact), asos (basis), ahvol (condition), bahs (argument), bahr (the sea), ba`d (then), vaqt (time), Vatan (homeland), vosita (means), ghalaba (victory), gham (sadness), davlat (state), davr (period), daraja (degree), zikr (mention), ibodat (worship), ilm (science), kitob (book), kofir (infidel), qurbon (sacrifice), libos (dress), ma`ni (meaning), misol (example), odat (habit), olam (world), tabib (physician), tasavvur (imagination), timsoh (crocodile), faroghat (entertainment), khabar (news), khalq (nation), havz (pool), hayvon (animal), javob (response), jamoat (community), shakhs (person), she`r (poem), shukr (gratitude) etc ...*

As it is mentioned above, the relevant words are considered to be as "adapted ones", currently they are very frequently-used while reading one can comprehend their meanings without any difficulty:

"Ba har mavze` dar olam Haq(q) Ta`olo ajoibi bisyor ofaridaast va jam` kardani on muyassar nagardad" (1, 132).

In the above-mentioned words, the majority of them (mavze`, olam, Haq(q), ta`olo, ajoib, jam`, muyassar) are Arabic borrowed words, however, they are well-adapted to the Tajik language phonetics, upon the whole.

2. The second group can include the words being difficult for understanding under reading today, one should look through the dictionary in order to find their interpretation, namely, such kind of words are considered to be as negligible ones. For instance: *a`mol (actions p. action), ahdos (events p. event), buhayra (lake), mulavvas (dirty), musavvar (painterly, figurative), mustaghni (indigent, needy), mustavli (extrovert, invader), mad(d) (many), jazr (few), tashif (misreading), tasqir (shortage), jabal (mountain), juzv (sheet of paper), wasatu-s-samo` (between heaven), tahtu-l-arz (at the bottom of the earth) and etc...*

Over the years, the vocabularies in question have either been out of being resorted to or passed into the category of passive or archaic ones. Therefore, in the course of reading they are not clear and accessible, they are often misunderstood: *"...va chun ba wasatu-s-samo` rasad, jazr kunad va nuqson girad v aba qarori khash bozshavad"* (1, 81).

In the aforementioned sentence the lexical unit “*wasatu-s-samo`*” means “**between heavens**” and is not used in today's speech. Another word “*jazr*” is a geographical term which means “**to shorten and to get out of the water of the sea**”.

Thus, a large considerable number of Arabic words in “Jahon-Name” need comment and interpretation.

3. The third group of Arabisms in our work consists of not words, but of sentences. Namely, we can notice not only Arabic borrowed words, but the Arabic useful expressions in “Jahon-Name” either. The following borrowed words are taken from the beginning of the work:

“...*Va atavakkalu alayhi va bihi nasta`in.*”

al-Hamdu l-Lohi rabbi-l-olamin va-s-salotu ala-n-nabiyah Muhammad va olihi va ashobihit-thayibina-t-tohirin va sallama tasliman kasiro (1, 59).

Translation: “...*I run the risk for him, and I ask him for help.*”

Praise God, the creator of the worlds. And a farewell to the Prophet Muhammad, peace and blessings be upon him!

One more example:

“*Va ma-t-tayfiqu ullo min indi-l-Lohi alayhi tavakkaltu va alayhi unib*” (1, 61).

Translation: “*Success is only with God. In Him I have run my risk and to Him I turn in repentance*”.

It is important to keep in mind that such kind of Arabic elements which in most cases are blessing sentences and Qur’anic verses are not abundant in the work being rarely used, when necessary.

Apart from Arabic words, a large considerable number of Greek and Roman borrowings such as: (*almos* (*diamond*), *bulur* (*crystal*), *yoqut* (*ruby*), *zumurrad* (*emerald*), *marvorid* (*pearl*), *diram* (*dirham*), *dinar*, *qir* (*climber*), *fir`avn* (*pharaohs*), *iqlim* (*climate*), *balason*, *dalfin*, *kaysis*, *saqanqur* ...); Turkish borrowing (*qalovuz*...); Indian ones (*bahor* (*spring*), *kofur* (*camphor*), *nil*, *noranj* (*orange*), *pipil* (*ivory*), *shaker* (*sugar*...), etc. are used in small quantity in the work under study:

“...**kofur** *dar asl samgh* (shilm – N.G., F.Q.)-i *darakhte boshad, korde bar vay zanand, samghi bisyor az vay berun oyad, bigirand va dar joe kunand, to khushk shaved, kofur boshad. Va u siyohrang boshad, uro ba shir saped kunand*”(1, 154);

“*As Sarandeb anvoi yoqutho orand, almosu bulur va sunboda*” (1, 155).

While commenting and interpreting the background of various objects, Bakron makes an endeavor to remark all its details so that “this mission could not be excluded from mentioning this meaning” (1, 127) or “so that the whole could not be misused” (1, 155). For instance, he gives the following data concerning “diamond”:

“**Diamond.** On the island of Sarandeb there is a pond, diamonds are in the depth of the water over there. And, some say, the diamond mining is in the East. We heard that there is a mountain on the territory of India near the river, and there is a ravine, they carry diamond through the carcass (*kargas* - the largest bird of the eagle – N.G., F.Q.).

And there is a difference in the diamond motif, some say “*alif va lom*” is superfluous and its origin is “*mos*”, like “*bob*” and “*dor*”. And some say that the alphabet is, and that the word text is like a mask and a mask made from fuzzy. And some say that the letter is as real as one, and some say that alphabet and trump are both superfluous, but sin is just as bad as the chorus (*r*)”(1, 147).

It should be noted that the author himself also refers to the linguistic connotations of certain sets of phrases such as: “*in lafzi rumi ast*”, “*va in lught dar kutub muarrab kardaand*”, “*ba pors...*”

guyand", "ba tozi.... boshad" and so on., he has attempted to make the work easy to understand for the reader on a certain scale. For example, in the seventeenth chapter, while adducing information concerned with precious stones, he interpreted the Greek word "crystal," as well as its translations in other languages: "Crystal. The stone is well known and is in the trenches of Sarandeb Island and from there it first falls to the Kiduston. And it is a kind of slimmer, but less so in its intercession, much of them one calls it 'maik' and 'ice-water' (1, 149);

"Also on the north side of the East of the Gulf, we said, there are two islands, one called 'Amronu-r-rijal' and the other is 'Amronu-n-Niso,' which is still the Roman word 'Amronus'" (1, 93). This act is often seen and testifies to the great knowledge of the author: "Mad (e) is an excess of water and its deficiency is a disadvantage" (1, 80); "And there is a fish in this bush... They cannot catch him because he loves man and he always goes to the ship" (1, 83). "Dolphin" is also a Greek word for "marine mammals, of the genus of non-sea animals" (13, 440).

Arabic forming geographic names are also mentioned on several occasions in our work: "Joba being a great country, and the relevant word was written in Arabic forming as *Zobaj*" (1, 93);

"Kumish... and, as a general rule, it is written and written by the words Qumis" (1, 122).

Likewise, emphasis is placed on the way people speak in different places ("cool talk," "louder," "blatant and vulgar," "soft-spoken," "mischievous," "erroneous," "change of language", "change of dictionary" (due to relocation - FX), etc. to some extent it also reveals the status of the spoken language in the 13th century.

Thus, "Jahon-Name"'s stock of words is enriched being full of an invaluable vocabulary. In the course of the thematic classification of the lexicon of the work it became clear that, except for the names, namely, the following specific terms are noticed such as: various onomastic terms, lexical composition of the work as a whole is a vocabulary expressing places, elements and natural phenomena, social spaces, concepts of quantity, size and territory, time and seasons of year, human-beings, nationalities, occupations and crafts, jobs, animals, somatisms, scientific and technical terms, mineral resources, agricultural products, food and drinks, concepts related to religion, various items and tools. In the lexical composition of our work the usage of Arabic borrowings, alongside with the original Tajik ones appeared significantly, as it is mentioned-above, the majority of them were available being common-knowledge at the author's time. Certainly, there are also useful expressions that are privileged, because one of the distinctive and interesting peculiarities of "Jahon-Name"'s lexicon is an explanation of a large considerable number of unknown words by the author himself. In reference to it, a number of foreign words expressing linguistic terms and changed ones were analyzed ("dar kutub nome navisand v aba zaban nome digar", "...guyand va on khatost", "na chunon ast", "dar lafzi ...ikhtilof kardaand", "va asli on"....", "...haqiqat", "...haqiqati on asomi ma'lum nest", "asl on ast, ki guftem" ...) they testify to the author's linguistic mastership.

In view of these facts, it is clear from the consideration beset with the theme explored that alongside with its great scientific, geographical, ethnographic and artistic value that the work considered is of great importance in the context of the scientific study of language as well.

Reference Literature:

1. *Bakron, Muhammad ibni Najib. Jahon-Name. Introduction, preparation of the text, indicators and glossary by Firusa Kadirova. – Khujand: Khuroson, 2019. – 193 pp.*

2. Bartold V.V. *Composition*. – V.1. / V.V. Bartold. – M.: Publishing house of Oriental Literature, 1963. – 760 pp.
3. Ghiyosov N.I. *Thirty Articles*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2014. – 300 pp.
4. Kalinin A.V. *Vocabulary of Modern Russian Language*. – M.: Publishing house of Moscow University, 1978. – 232 pp.
5. Kodirova F. *Some Considerations Concerned with the Geographical Production Referring to the XIII-th Century / Scientific Notes*. – #3, – Khujand: Light of Enlightenment, 2017. – pp. 200-209.
6. Kodirova F. *Onomastics of Persian-Tajik Language Referring to the End of the XII-th and the Beginning of the XIII-th Centuries / Denotation of Junior Scholars: Collection of Masters' Articles under Khujand State University named after acad. B. Gafurov*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2017. – pp. 305 – 313.
7. Kodirova F. *Hydronyms and Oykonyms in “Jahon-Name” / Achievements of Junior Scholars (Collection of articles of traditional regional conference devoted to the Constitution of Tajikistan Republic)*. – Khujand: Ascension, 2018. – pp. 209 – 215.
8. Malikusshuaro B. *Stylistics or the History of Persian Prose Evolution*. – Dushanbe: Bukhara, 2012. – 570 pp.
9. Ma'sumi N. *Selected Works. In two volumes*. – V.2. Linguistics. – Dushanbe: Cognition, 1982. – 352 pp.
10. Rozental D.E., Telenkova M.A. *Reference Dictionary of Linguistic Terms*. – M.: Enlightenment, 1976. – 544 pp.
11. Rastorguyeva V.S., Edelman D.I. *Etymological Dictionary of Iranian Languages*. – V.1. – M.: Publishing-house of Oriental Literature, 2000. – 327 pp.
12. Tohirova K. *Vocabulary of Modern Literary Tajik Language*. – Dushanbe, 1967. – 82 pp.
13. *The Dictionary of the Tajik Language (the X-th century - up to the beginning of the XX century)*. In two volumes. V.2. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1969. – 952 pp.

Пайнавишт:

1. Бакрон, Муҳаммад ибни Наҷиб. Чаҳоннома. Муқаддима, таҳия, таълиқот ва феҳристи Фирӯза Қодирова. – Хучанд: Хуросон, 2019. – 193 с.
2. Бартольд В.В. *Сочинения*. Т. 1. / В.В. Бартольд. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – 760 с.
3. Ғиёсов Н.И. *Сӣ мақола*. – Хучанд. Нури маърифат, 2014. – 300 с.
4. Калинин А.В. *Лексика современного русского языка*. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – 232 с.
5. Қодирова Ф. *Мулоҳизаҳо роҷеъ ба асари ҷуғрофии қарни XIII /Номаи Доғишоҳ*. -№3, – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – С. 200-209.
6. Қодирова Ф. *Ономастикаи забони форсӣ-тоҷикии охири қарни XII ва ибтидои XIII /Армуғони наврӯзони илм: Маҷмӯаи мақолаҳои магистрантони Доғишоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров*. – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – С.305-313.
7. Қодирова Ф. *Гидроним ва ойконимҳо дар «Чаҳоннома»/Дастовардҳои олимони ҷавон (Маҷмӯи мақолаҳои конференсияи анъанавии вилояти баҳишда ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон)*. – Хучанд: Меъроҷ, 2018. – С.209-215.
8. Маликушшаро Б. *Сабкиносии ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ*. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.

9. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 2. Забониносии. – Душанбе: Ирфон. 1982. – 352 с.
10. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь- справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1976. – 544 с.
11. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. – М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2000. – 327 с.
12. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1967. -82 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд, ҷилди 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.

УДК 80/81
ББК 81.2Т-3

**СЕРМАӢНОИИ КОМПОЗИТӢОИ
НАВӢИ ТАТПУРУША ДАР НАЗМИ
БЕДИЛ (дар мисоли композитӢои
“калимаи тоҷикӣ+калимаи тоҷикӣ”)**

Олимҷонов Мӯсо Обидович, дотсенти
кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «ДДХ ба
номи акад. Б.Гафуров» (Тоҷикистон,
Хучанд)

**ПОЛИСЕМИЯ КОМПОЗИТОВ ТИПА
ТАТПУРУША В ПОЭЗИИ БЕДИЛЯ
(на примере композитов “таджикское
слово+таджикское слово”)**

Олимҷонов Мӯсо Обидович, доцент
кафедры таджикского языка ГОУ «ХГУ
имени акад. Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

**POLYSEMY OF COMPOSITES
OF “TATPURUSHA” TYPE IN BEDIL’S
POETRY (on the example of the composites
“Tajik word+Tajik word”)**

Olimjonov Muso Obidovich, Associate
Professor of the Department of Tajik
Language under the SEI “KSU named after
acad. B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Olimi73@mail.ru

Калидвожаҳо: калима, таркиби лугавӣ, сермаӢноӣ, Бедил, композит, татпуруша, компонент, қолаб

Мақола ба таҳқиқи вижагиҳои маъноии композитҳои навъи татпуруша дар назми Мирзо Бедил ихтисос дорад. Аҳли таҳқиқ бар ин боваранд, ки дар ҳар як забон маъноҳо нисбат ба калимаҳо зиёданд. Ба таъбири дигар, аксари калимаҳо сермаӢно мебошанд. Ин аст, ки муаллифи мақола низ дар заминаи маводи композитҳои навъи татпурушаи назми Мирзо Бедил собит намудааст, ки аксари онҳо бар замми маъноӣ асли ҳамчунин дар ашъори Абулмаонӣ ба маъноҳои маҷозӣ ба қор рафта, хусусияти сермаӢноӣ зоҳир намудаанд. Дар натиҷаи таҳлили маъноҳои композитҳо ва муқоисаи онҳо бо фарҳангҳои тафсири муаллифи мақола ба хулосае мерасад, ки аксари маъноҳои мазкур дар фарҳангҳои тафсири дучор нашуда, ҳоси ашъори шоир мебошанд.

Ключевые слова: лексема, лексический состав, полисемия, Бедиль, композит, татпуруша, компонент, модель

Изучается многозначность композитов типа татпуруша в поэзии Мирзо Бедия. Учёные-языковеды пришли к выводу, что в лексическом составе языка значений слов больше, чем лексем. Другими словами, многие слова полисемантичны. На основе сложных слов типа татпуруша в поэзии Мирзо Бедия выявлено, что многие композиты в поэзии поэта имеют полисемантический характер. После изучения фактического материала и его сопоставления со словами из словарей таджикского языка сделан вывод, что значение композитов типа татпуруша, которые использованы в стихах поэта, не встречаются в словарях и свойственны только творчеству Бедия.

Key words: *leveme, lexical composition, polysemy, Bedil, composite, tatpurusha, component, model*

The article dwells on the polysemy of tatpurusha type composites in Mirzo Bedil's poetry. Scholars-linguists came to the conclusion that in lexical compositions of the language word-meanings exceed the number of lexemes. In other words, many words are polysemantic. Proceeding from tatpurusha type compound words in Mirzo Bedil's poetry, it is elicited that many composites in his poetry are of polysemantic character. After the study of the factual material and its correlation with the words from Tajik language dictionaries the author comes to the conclusion that the meanings of tatpurusha type composites used in the poet's verses are not occurred in dictionaries being inherent in Bedil's creation exclusively.

Сермаъноии воҳидҳои луғавӣ яке аз вижагиҳои ҳар як забон ба шумор меравад ва ин аст, ки аксар муҳаққиқон бар ин боваранд, ки дар ҳар як забон маъноҳо нисбат ба калимаҳо бештар мебошанд [ниг. 5, 14; 8, 48]. Сермаъноии воҳидҳои забон «дар натиҷаи ба мафҳуми маълум дарҷ кардани маънои муайяне ба вучуд меояд» [5, 14], ки ин ҳодисаро васеъ гардидани маънои калима номзад намудаанд.

Таҳлилу омӯзиши калимаҳои мураккаби назми Бедил нишон медиҳад, ки аксари онҳо хусусияти полисемӣ зоҳир намудаанд. Бинобар зиёд будани маводи зеридаст дар мақолаи мазкур аз рӯи таъбири "мушт - намунаи хирвор" дар мавриди сермаъноии композитҳои навъи калимаи тоҷики+калимаи тоҷикӣ суҳбат мешавад.

Яке аз композитҳои навъи татпуруша, ки дар назми Абулмаонӣ хусусияти сермаъноӣ зоҳир намудааст, калимаи *шаҳаншоҳ* ва ё *шаҳаншаҳ* аст. Дар мавриди композити мазкур Баҳор бештар андешаронӣ намуда, таъкид мекунад, ки «қадимтарин луғати забони форсист» [1, 1, 180-181; 2, 104]. Гунаи қадими калимаи мазкур дар катибаи Бесутун *хšâуауіуа хšâуауіуанâт* буда, пасон ранги *шаҳи шаҳон* ва дертар дар натиҷаи ивази ҷои ҷузъҳо гунаи *шаҳаншаҳро* гирифт [ниг. 1, 1, 181; 2, 104]. Деххудо низ зикр мекунад, ки калимаи мавриди таҳлил «муҳаффафи шохони шох, шохӣ шохон» [4, 2, 1771] буда, маънои «саромади подшоҳон, подшоҳи подшоҳон»-ро дорад ва «калимаи шаҳаншоҳ ба унвони лақаб дар давраи исломӣ аз ҷониби хулафо ба иллати он ки таҳти нуфузи одоти эронӣ қарор гирифта буданд, ба ҳукком ва амирони бонуфуз дода мешуд» [4, ҳамон ҷо]. Дар назми Абулмаонӣ гунаи таҳфифёфтаи *шаҳаншоҳ* нисбат ба *шоҳаншоҳ* бештар истифода шудааст. Дар назми Мирзо Бедил композит ба маъноҳои зер ба кор рафтааст:

а) ба маънии Офаридгор, Парвардигор:

Шаҳаншоҳе, ки олам партави ўст,

Зи ҳастӣ то адам фармонрави ўст. [ҷ.3, 482]

б) киноя аз ишқ:

Нест ҷои ишқ, Бедил, маснади фарзонагӣ,

Ин **шаҳаншоҳ**ест, к-аз доғи чунун авранги ўст. [ҷ.1 (б.а.), 214]

в) ба маънии инсон:

Бедил, масти шукӯҳи ҳоли хешам,

Шоҳаншаҳи мулки безаволи хешам. [ҷ.2, 506]

Калимаи мураккаби *сароб* дар шеъри Бедил басомади фаровон дорад. Аз рӯи маводи мо, беш аз ҳаштод маротиба ба кор рафтааст. Композит сермаъно буда, дар забони тоҷикӣ ба ду маънӣ мустаъмал аст: «1.ҳодисаи фиреби назар, ки ба сабаби ҷараён ва гармии ҳаво ва инкисори махсуси шуоъҳо акси чизҳои дар паси уфқ воқеъшударо ба назари кас намоён мекунад, мираж; 2. замини шӯразоре, ки дар биёбон аз дур ҳамчун об намоён мешавад» [10, 2, 209]. Дар забони форсӣ маънои

аввали калима маъмул набуда [ниг. 9, 2, 1849], баръакс, композит дар «Луғатнома»-и Деххудо ба маънои дигар: «сарчашма ва чое, ки об аз рӯдхона ба чӯ ояд» [4, 2, 1667] тафсир шудааст. Пас, метавон гуфт, ки композит дорои се маънӣ аст. Дар назми Абулмаонӣ ба ин маъниҳо ба кор рафтааст:

а) ба маънии аввали калима:

*Асбоби зиндагӣ ҳама доми таҳайюр аст,
Ғайр аз фиреб ҳеч набошад саробро. [ҷ.1 (б.а.), 67]*

*Дигар аз ҳар чӣ гӯӣ, носавоб аст,
Чаҳон бе Ҳусн дар чашмам сароб аст. [ҷ.3, 462]*

б) ба маънии дувуми калима:

*Бояд ба сароб ин чо аз баҳр тасаллӣ бурд,
Наздики худ ангоред, гар дурнамо бошад. [ҷ.1 (б.а.), 434]*

в) ба маънии савуми калима:

*Дар гулӯҳои ташинағони сароб,
Худгудозӣ магар чаконад об. [ҷ.3, 146]*

Композити *сарришта* низ аз калимаҳои полисемӣ махсуб меёбад, зеро дар фарҳанги забони тоҷикӣ ба ду маънӣ: «1. сари калова, нӯги ришта; дафтари ҳисоб; асоси коре; маҷ. роҳи ҳалли ягон масъала; 2. оқибат, саранҷом» [10, 2, 211], дар фарҳангҳои форсӣ ба панҷ маънӣ: «1.сарнаҳ; 2. равиш, кор; тариқаи амал; 3. иттилоъ аз коре; 4.муддао, мақсуд; 5. дафтари ҳисоб» [9, 2, 1865; 4, 2, 1677] мустаъмал аст. Композит дар назми Бедил серистифода буда, асосан ба маънии поёни кор мустаъмал аст, чунончи:

*Мекашад сарриштаи кори гурур охир ба аҷз,
Гар ҳама имрӯз шамшер аст, фардо сӯзан аст. [ҷ.1 (б.а.), 311]*

*Ба сарриштаи ваҳм дигар мапеч,
Ки ғайр аз сӯзан дар чаҳон нест ҳеч. [ҷ.3, 808]*

Дар байти зерин композит ба маънии *муддао*, *мақсуд* ба кор рафтааст:

*Ту аз сарриштаи тадбири зоҳид ғофилӣ, варна
Надорад фикс хилватхонае чун порсоиҳо. [ҷ.1 (б.а.), 30]*

Дар байти мазкур ба маънии *сари калова* ба кор рафтааст:

*Доми тасхири ду олам нафаси навмедист,
Эй надоматзада, сарриштаи оҳе дарёб. [ҷ.1 (б.а.), 169]*

*Чӣ гӯем? Сарриштаи мо гум аст,
Нафас, гӯ, баён шав, таманно гум аст. [ҷ.3, 626]*

Ба ин монанд композити *сарчашма* низ сермаъно аст, зеро ба ду маънӣ: «1. чашма; 2. маҷ. манбаъ, маъҳаз, ҷои пайдоиши чизе» [10, 2, 213; 9, 2, 1858-1859] дар истифода аст. Аз иттилои Деххудо пай бурдан мумкин аст, ки композит дар забони форсӣ ба маънии «заминҳои атрофи чашма» низ ба кор меравад [4, 2, 1673]. Дар назми Абулмаонӣ калимаи мавриди таҳлил ба ду маънии аввал ба кор рафтааст:

а) ба маънии оғоз, ҷои пайдоиш:

*3-ин бодия рафтам, ки ба сарчашмаи хуршед
Чун соя бишӯям зи чабин гарди сафарро. [ҷ.1 (б.а.), 6]*

*Инони мавҷи шӯҳӣ тоб медод,
Аз он сарчашма сунбул об медод. [ҷ.3, 511]*

б) ба маънии манбаъ, маъҳаз, чои пайдоиши чизе:

*Нестӣ сарчаишмаи тӯфони ҳастӣ будааст,
Чун тилисми хок хилватгоҳи розам кардаанд. [ҷ.1 (б.а.), 691]*

*Хирад гар ба софи маонӣ расид,
Ба сарчаишмаи ҷовидонӣ расид. [ҷ.3, 599]*

Калимаи *шабнам* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «рутубате, ки шабона ё сахар ба рӯи сабзаҳо, гиёҳҳо, гулҳо ва ғ. мерезад» [10, 2, 555] тафсир шудааст. Дар «Луғатнома»-и Деххудо бошад, бо ин маънидод бармехӯрем: «қатароти резаи об, ки дар шабҳои мартуб бар замин резад; бухори об, ки ба шакли қатраҳои бисёр кӯчак дар шабҳои беабр бар рӯи гиёҳҳо ё чизҳои дигар тавлид шавад; бажм; башк; жола...» [4, 2, 1779]. Аз маънидоди А.Г.Маонӣ маълум мешавад, ки дар сабки ҳиндӣ композити мавриди таҳлил маъниҳои зиёдеро ифода мекунад. Дар «Фарҳанги ашъори Соиб» аз ҷумла мехонем: «густох, бедор, бетоб, бегона, бедаступо, покдида, нозукдил, тоқатфуруш, рамтинат, хуршедпараст аз сифот ва чашмтар, дидаи беҳоб, дил, соғар, гул, тифл, иқдгавҳар» [7, 469].

Дар ашъори Бедил калимаи мазкур дар тамоми навъҳои шеърӣ шоир истифода шудааст, вале басомади он дар ғазалиёти Абулмаонӣ бештар аст. Аз рӯи иттилои мураттибони «Куллиёт»-и Абулмаонӣ калимаи мазкур дар ғазалиёти шоир беш аз 325 маротиба ба кор рафтааст [ниг. 3, 2, 1490]. Чун *шабнам* умре беш аз чанд лаҳзаи муайян надорад, шоир барои ифодаи матлабҳои худ аз «тақдир»-и *шабнам* хуб истифода намудааст:

*То дар ин гулзор чун **шабнам** гузар дорем мо,
Бодае дар ҷоми айш аз чашии тар дорем мо. [ҷ.1 (б.а.), 50]*

*Ҳамчу **шабнам** дар ин чаман маҳв аст,
Бе нами чашии обу донаи мо. [ҷ.1 (б.а.), 107]*

Калимаи мавриди таҳлил дар ғазале ба сифати радиф ба кор рафтааст:

*Гудози гавҳари дил бодаи ноб аст **шабнам**ро,
Нами чашии таҳайюр олами об аст **шабнам**ро. [ҷ.1 (б.а.), 113]*

Дар байти мазкур композит ба маънои чизи беарзиш истифода шудааст

*Ба барқи нола отаи дар баҳори рангубӯ афкан,
Чу **шабнам** обрӯе нест ин ҷо чашии гирёнро. [ҷ.1 (б.а.), 150]*

Корбурди *шабнам*ро дар маснавиҳои Абулмаонӣ низ мушоҳида мекунем:

*Шӯҳиши ҷилва бар сари ҳам рез,
Майи субҳе ба ҷоми **шабнам** рез. [ҷ.3, 67]*

*Тарабҳо кард гул аз мақдами ӯ,
Баҳор омад ба тавфи **шабнами** ӯ. [ҷ.3, 429]*

Муҳаққиқ Ш.Кадканӣ маънои композити *шабнам*ро дар назми Абулмаонӣ чунин ҳулоса мекунад: «чашмҳои мутаҳаййире аст гушуда бар офоқ» [7, 331].

Дар композити *доманафшон* / *доманфшон* Абулмаонӣ бартариётро дар истифода ба *доманфшон* додааст. Аз рӯи маводи гирдоварда, гунаи якум се маротиба, вале гунаи дувум ҳафт карат ба кор рафтааст. Композити мазкур дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дучор наомад, вале дар фарҳангҳои дигар, мисли «Луғатнома»-и Деххудо ва «Фарҳанги форсӣ»-и Муин маънидод шудааст. Аз ҷумла, Деххудо *доманафшон*ро «он кӣ доман фишонад; (он) кӣ доман барафшонад» [4, 1, 1233] ва

доманфишиноро «(он) кӣ доман афшонад; маҷозан фурӯтан, мутавозӯъ; (он) кӣ тарк гӯяд, (он) кӣ эътино накунад; (он) кӣ дуриву эъроз кунад» [4, ҳамон ҷо] маънӣ мекунад. Дар назми Бедил композит ба маънои бенаво ба кор рафтааст:

Дар гулиани даҳр чун насими дами субҳ

Озода дарову доманафишон бигузар. [ҷ.2, 443]

Дар байти зерин калима ба маънои зудгузар, тарккунанда ба кор рафтааст:

Зи фавти фурсати доманафишон пеши кӣ нолам,

Ки умри рафта ба фарёди кас зи роҳ нагардад. [ҷ.1 (б.а.), 477]

Композитҳои афсонапардоз ва афсонасоз дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги форсӣ»-и доктор Муин дучор наомад, вале дар «Луғатнома»-и Деххудо ба назар расид. Аллома Деххудо калимаҳои мазкурро чунин маънӣ мекунад: «афсонапардоз - касе, ки саргузаштҳо ва қиссаҳоро мурабтабу муназзам месозад; афсонасоз - он кӣ қиссаву саргузаштҳо мегӯяд; созандаи афсона ва тартибдиҳандаи он» [4, 1, 197]. Ин ду композит дар ашъори Абулмаонӣ бо басомади баробар ба маънии зер кор рафтаанд:

а) ба маънии суханвар, сухандон:

Бедил, аз афсонапардозони ин маҳфил мабош,

Шамъро гайр аз забони чарби худ ҷонкоҳ нест. [ҷ.1 (б.а.), 380]

б) ба маънии эҷодкунанда:

Нест, Бедил, вазъи ман афсонасози дарди сар,

Ҳамчу хомӯшӣ шароби беҳуморам кардаанд. [ҷ.1 (б.а.), 702]

Аз гурӯҳи композитҳои ҳаммаъно силсилаи бодакаш - боданӯш - бодапаймо - бодаҳор - майкаш - майнӯш - майошом - майҳор - соғаркаш калонтарин силсила ба шумор меравад, ки нӯҳ композитро муттаҳид намудааст. Калимаҳои мазкур дар фарҳангҳо мастур буда, «майнӯш, майхӯр, шаробхӯр...» [10, 1, 191, 624, 625; 4, 1, 311, 2877, 2893] маънидод шудааст. Дар назми Абулмаонӣ композити майкаш басомади бештар дорад. Силсилаи муродифоти мазкур дар ашъори Бедил ба маъниҳои зерин ба кор рафтаанд:

а) ба маънии шахс:

Магир домани андешаи дигар, Бедил,

Ки дасти бодакашон вақфи гардани миност. [ҷ.1 (б.а.), 386]

б) ба маънии масту махмур:

Насим аз мавҷи сунбул риштабаро,

Саҳар аз шабнами гул бодапаймо. [ҷ.3, 580]

Зи кайфияти бода бе бодаҳор

На аз нашъа ҷӯшад асар, не хумор. [ҷ.3, 750]

Анҷумани майкашон хомӯшиоҳанг нест,

Шишаи мо сангро қабки дарӣ мекунад. [ҷ.1 (б.а.), 680]

Гаҳе чун соғари хаммор майнӯш,

Гаҳе бо об чун гавҳар ҳамоғӯш. [ҷ.3, 434]

в) дар байти зер ҳолати қаҳрамон ифода шудааст: ҳолати мутобиқ ба майнӯшӣ:

Чу субҳам димоги майошом нест,

Нафас мекашам, фурсати ҷом нест. [ҷ.1 (б.а.), 254]

Мекунад зоҳид талоши суҳбати **майҳорагон**,
Ин ҳаюлои чунун имрӯз донишпайкар аст. [ҷ.1 (б.а.), 241]

Зиҳӣ махмурии олам, гуле аз ҳасрати чомат,
Забонҳо то нигин **согаркаиши** хамёзаи номат. [ҷ.1 (б.а.), 316]

Ҳамин тариқ, аз таҳлили маводи назми Мирзо Бедил маълум мегардад, ки гурӯҳи муайяни композитҳои навъи татпуруша ба ҷуз маъноӣ алсӣ ҳамчунин ба маъноҳои маҷозӣ ба қор рафта, дар ашъори шоир хусусияти сермаъноӣ зоҳир намудаанд. Таҳлили маъноҳои композитҳо ва муқоисаи онҳо бо фарҳангҳои тафсири маълум менамояд, ки аксари маъноҳо зодаи таъби Абулмаъноӣ махсуб ёфта, дар фарҳангҳо ба қайд наомадаанд.

Пайнавишт:

1. Баҳор, М. *Сабкишиносӣ ё таърихи татавбури насри форсӣ*. Ҷ.1-3. / М.Баҳор. - *Техрон: Амири Кабир*, 1373. Ҷ.1. -467с.; Ҷ.2. -432с.; Ҷ.3. -448с.
2. Баҳор, М. *Сабкишиносӣ ё таърихи татавбури насри форсӣ*. *Талхиси С.Миробидинӣ. Баргардони Ш.Исрофилиё, Н.Сарқоров.* / М.Баҳор. -Душанбе: Бухоро, 2012. -570с.
3. Бедили Деҳлавӣ. *Куллиёт*. Ҷ.1-4. *Тасҳеҳи Холмуҳаммади Ҳаста, Халилulloҳи Халилӣ. Ба кӯшиши Баҳман Халифа Баноравонӣ.* / Бедили Деҳлавӣ. -*Техрон: Талоя*, 1389. Ҷ.1 (бахши аввал). *Ғазалиёт*. -798с.; Ҷ.1 (бахши дувум). *Ғазалиёт*. -1600с.; Ҷ.2. *Таркиббанд; Тарҷеъбанд; Қасоид; Қитъаот; Рубоӣёт* -650с.; Ҷ.3. *Маснавиҳо*. -812с.; Ҷ.4. *Чаҳор унсур; Руқоат; Нуқот*. -582с.
4. Деҳхудо, А. *Фарҳанги мутаваассити Деҳхудо. Дар ду муҷаллад (зери назари дуктур Саъидҷаъфари Шаҳидӣ).* / А.Деҳхудо. -*Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи До-нишиғоҳи Техрон*, 1385. Ҷ.1-2. -3224с.
5. *Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ.1. Лексикология. Фонетика. Морфология.* -Душанбе: Маориф, 1982. -461с.
6. Кадканӣ, М.Ш. *Шоирӣ оинаҳо (баррасии сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил).* / М.Ш.Кадканӣ. -*Техрон*, 1379. -338с.
7. Маонӣ, А.Г. *Фарҳанги ашъори Соиб. Дар ду муҷаллад.* / А.Г.Маонӣ. -*Техрон: Муас-сисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ*, 1365. Ҷ.1-2. -818с.
8. Маҷидов, Ҳ. *Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Лугатишиносӣ.* / Ҳ.Маҷидов. - *Душанбе: Деваиттич*, 2007. -255с.
9. Муин, М. *Фарҳанги форсӣ. Дар шаши муҷаллад.* / М.Муин. -*Техрон: Амири Кабир*, 1375. Ҷ.1-4. -5277с.; Ҷ.5-6. -2351с.
10. *Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Дар 2 ҷилд (дар зери таҳрири М.Ш.Шуқуров, В.А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А.Маъсумӣ).* -М.: *Советская энциклопедия*, 1969. Ҷ.1. -951с.; Ҷ.2.-949с.

Reference Literature:

1. Bahor, M. *Stylistics or History of Persian Prose Evolution.* – VV. 1 – 3 //M.Bahor. – *Tehran: The Great Emir, 1373 hijra. V.1. -467 pp.; V.2. -432 pp.; V.3. -448 pp.*
2. *Bakhor M. Contracted by S. Mirobidini. Transposition by Sh. Isrofilniya and N. Sarkorov // M. Bakhor. – Dushanbe: Bukhara, 2012. – 570 pp.*
3. *Bedyl, Dehlavi. Compositions. In 4 volumes. Under the editorship of Kholmukhammad Khast and Khalilullokh Halilo // Dehlavi Bedyl, - Tehran: Vanguard, 1389 hijra. V. 1. Book 1. Gazels. - 798 pp. p 1 (Book 2) 1600 - v.2 Tarkibbands, Tarjebands, Kasoits, Kytoots;*

-
- Rubais*. - 650 pp; *V 3 – Masnavies*, 812 pp.; *V.4. Four Elements. Rukaots; Nikots*; - 582 pp.
4. *Dehhudo, Aliakbar - Dehhudo's Middle Dictionary. In two volumes. Under the Editorship of Dr. Saidjafar Shakhidi // Aliakbar Dehhudo. - Tehran; Printing-publicational outfit under Tehran University, 1385 hijra. vv. 1-2. - 3224 pp.*
 5. *Modern Tajik Literary Language. Book 1. Lexicology. Phonetics. Morphology. – Dushanbe: Enlightenment, 1982. – 461 pp.*
 6. *Kadkani, M. Sh. Poets of Mirrors (Research of Indian Style and Bedil's Poetry). // M. Sh. Kadkani. - Tehran, 1379 hijra. - 338 pp.*
 7. *Maoni A. G. Soib's Dictionary of Poetry. In two volumes // A. G. Maoni. - Tehran: Cultural Exploration Centre. 1365 hijra. VV. 1-2. - 818 pp.*
 8. *Madjidov Kh. Modern Tajik Literary Language. P. I. Lexicography. // Kh. Madjidov: Dushanbe: Devashtich, 2007. – 255 pp.*
 9. *Muin, Mukhammad. Persian Dictionary in 6 Volumes. // M. Muin. - Tehran: The Great Emir, 1375 hijra. V.V. 1-4. - 5277 pp. V.V. 5-6. - 2351 pp.*
 10. *Tajik Language Dictionary. (Since the X-th up to the Beginning of the XX-th Centuries). In two volumes. Under the editorship of M. M. Shukuruv, V.A. Kapranov, R. Koshim, N.A. Masumi. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969. V.1. - 951 pp. : V.2 - 949 pp.*

УДК 80/81
ББК 81.2Т-4

**РОБИТАИ АНОСИРИ ЁВАРИ
СЕРВАЗИФАИ ОСОРИ САДАҲОИ
X-XIII БО ГҶИШҲОИ ЧАНУБИИ
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

Қўрғонов Зоҳид Дехқонович,
н.и. филол., дотсенти кафедраи забони
тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи акад.
Б.Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**СВЯЗЬ МНОГОФУНКЦИОНАЛЬНЫХ
ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ
ЯЗЫКА ПАМЯТНИКОВ X-XIII вв.
С ЮЖНЫМИ ГОВОРАМИ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

Қурғонов Зоҳид Дехқонович,
к.филол. н., доцент кафедры таджик-
ского языка ГОУ «ХГУ имени акад.
Б.Гафурова» (Таджикистан,
Худжанд)

**THE CONNECTION BETWEEN
MULTIFUNCTIONAL AUXILIARY
ELEMENTS IN THE LANGUAGE THE
MONUMENTS OF THE X-XIII
CENTURIES WITH SOUTHERN
VERNACULARS OF THE TAJIK
LANGUAGE**

Kurgonov Zohid Dehqonovich, candidate of
philological sciences, Associate Professor of
the department of the Tajik language under
SEI “KhSU named after acad. B.Gafurov”
(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Suhanvar1983@mail.ru

Калидвожаҳо: фарҳангҳои тафсири ва гӯиши, унсурҳои ёвари сервазифа, пешояндҳои аслии сода, пайвандакҳо, ҳиссаҷаҳо, гӯиши, тобишҳои маъноӣ

Мақола ба омӯзиши вижагиҳои унсурҳои ёвари сервазифаи гӯишҳои чанубии тоҷикӣ ва робитаи онҳо бо забони осори ниёгон пайванд гирифтааст. Муаллиф бо таъя ба мавод аз осори намояндагони аҳли адаби асри X-XIII ва ҳамчунин маъхазҳои ҷуғрофиву таърихӣ садаҳои X-XIII таъкид мекунад, ки бархе аз тобишҳои маъноӣ унсурҳои ёвари сервазифа имрӯз дар нутқи хаттӣ истифода нашуда, танҳо дар гӯишҳои алоҳида маҳфуз мондаанд. Ба вазифаи яқдигар истифода шудани ҳиссаҳои номустақили нутқ, ба хусус пешояндҳо яке аз ҳодисаҳои маъмули даврони асри миёнагӣ маҳсуб меёбад (пешоянди **ба** ба ҷои **бар, барои**). Дар гӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ ин ҳодиса то имрӯз боқӣ мондааст, ки дар ин бобат истифодаи пешоянди **ва** (гунаи гӯиши пешоянди **ба**) ба ҷои пешоянди **аз** шаҳодат медиҳад. Хулоса шудааст, ки вазифаҳои бархе аз унсурҳои ёвар дар гӯишҳо маҳдуд шуда, баръакси ин тамоюли қисми дигари онҳо вазифаҳои навро ба худ касб кардаанд.

Ключевые слова: толковые словари, словари говоров, многофункциональные вспомогательные элементы, исконные простые предлоги, союзы, частицы, говор, смысловые оттенки

Рассмотрена проблема особенностей многофункциональных вспомогательных элементов таджикских говоров и их связи с языком наследия предков. На основе богатого материала из произведений литераторов X-XIII вв., а также географических и исторических памятников доказывается, что некоторые смысловые оттенки многофункциональных вспомогательных элементов сегодня не используются в письменной речи, но

сохранились в отдельных говорах. Так, в средние века функциональная взаимозаменяемость несамостоятельных частей речи, особенно предлогов, была обычным явлением (предлог **ба** вместо предлогов **бад**, **барои**). В южных говорах таджикского языка зафиксировано использование предлога **ва** (диалектный вариант предлога **ба**) вместо предлога **аз**. Делается вывод, что в говорах произошло ограничение функций некоторых вспомогательных элементов, и, наоборот, отдельные элементы приобрели новые функции.

Keywords: interpretation dictionaries, dialect dictionaries, multifunctional auxiliary elements, primitive simple prepositions, conjunctions, particles, vernacular, semantic shades

The article dwells on the problem beset with the peculiarities of multifunctional auxiliary elements of Tajik dialects and their connection with the language of the heritage of their ancestors. On the basis of rich material from the literary productions belonging to the pen of the writers who lived in the X-th – the XIII-th centuries, geographical and historical monuments the author of the article proves that certain semantic nuances of multi-functional auxiliary elements are not used today in written speech, but are preserved in separate dialects as well. So, in the Middle Ages functional interchangeability of non-independent parts of speech, especially prepositions, was a common occurrence (the preposition **ba** instead of the prepositions **bad**, **baroi**). In the southern dialects of the Tajik language the use of the preposition **va** (the dialect version of the preposition **ba** is recorded instead of the preposition **az**). In a nutshell, the author of the article comes to the conclusion that in dialects there has been a limitation of the functions of some auxiliary elements, and, conversely, individual elements have acquired new functions.

Дар солҳои охир забоншиносони тоҷик ба омӯзиши вижагиҳои луғавии ғўишҳои тоҷикӣ ва робитаи онҳо бо забони осори ниёгон ҷиддан камар баста, натоиҷи таҳқиқи хешро дар шакли рисола, фарҳаннома ё мақолоти гуногун ироа кардаанд. Масалан, таҳияи «Фарҳанги ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ», ки аз ҷониби забоншиносон Мансур Маҳмудов, Ғаффор Ҷўраев ва Баҳром Бердиев сурат гирифтааст, яке аз иқдомоти муҳим дар ин самт аст. Бояд гуфт, ки «ин фарҳанг дар навъи худ яке аз ҷомеатарин атласҳои ғўишҳои тоҷикии шоҳаи ҷанубӣ аст» (13, с.9).

Лозим ба таъкид аст, ки дар фарҳанномаи мазкур мураттибон маводи ғанӣ ва гаронбаҳоеро дар доираи вожаву ифодаҳои мансуб ба ҳиссаҳои номустақилмаъноӣ нутқ ва аносири ёвари тоҷикӣ гирд овардаанд, ки он аз меҳнати сангину заҳмати дерини эшон шаҳодат медиҳад.

Дастоварди дигари забоншиносии тоҷик дар усули таҳқиқи киёсӣ ва муқоисавӣ – таъриҳӣ буда, он ба омӯзиши робитаи сарчашмаҳои илмиву адабии садаҳои асри миёнагӣ бо маводи ғўишҳои мухталифи забони тоҷикӣ пайванд гирифтааст. Дар сарғаҳи ин навъи пажӯҳиш профессорон Д.Саймиддинов, Ш.Кабиров, А.Ҳасанов ва дигарон меистанд. Аз муҳаққиқони мазкур профессор А.Ҳасанов доир ба масъалаи мавриди назар китоби арзишмандеро бо унвони «Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвӣи осори садаҳои X-XIII дар ғўиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ)» (ниг.:16) ба нашр расонидааст, ки дар он масъалаҳои алоқаи унсурҳои луғавӣ ва бархе қолабҳои сарфию нахвӣи осори садаҳои X-XIII бо шоҳаи Фарғонаи ғарбии ғўиши шимолӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Як бахши таҳқиқоти мазкурро унсурҳои ёвари сервазифа дар осори ниёгон ва пойдормонии онҳо дар ғўишҳои шимолӣ ташкил кардааст.

То он чое, ки мо иттилоъ дорем, то ҳол оид ба робитаи тобишҳои маъноии унсурҳои ёвари сервазифаи осори садаҳои X – XIII бо шоҳаи ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, ба ҷуз қайдҳои иҷмолӣ, қовишҳои ҷиддӣ ба назар намерасад. Ҳадафи меҳварии мақолаи мазкур низ ба ҳамин нигаронида шудааст.

Дар мақола кӯшиш шудааст, ки вижагиҳои унсурҳои ёвари сервазифа дар осори ниёгон баррасӣ шуда, дараҷаи пайдормонии онҳо дар ғӯишҳои ҷанубӣ дар заминаи маводи «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» мавриди баррасӣ қарор гирад.

Ба вазифаи якдигар истифода шудани ҳиссаҳои номустақили нутқ, ба хусус пешояндҳо яке аз ҳодисаҳои маъмули даврони асримиёнагӣ маҳсуб ёфта, ин вижагӣ, бешак, мерос аз давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ мебошад. Масалан, пешоянди содаи аслии **ба** дар осори давраи асримиёнагӣ ба вазифаи пешояндҳои **бар** (Баромад **ба** санги гарон санги хурд, / Ҳам ону ҳам ин санг бишкаст хурд (14, ҷ.1, с.52); Агар дар он **ба** хилофати ақидати аҳли суннат ... ҳикояте бошад ... (15, с.64), **барои** (Мани банда, умед овардаам, на тоат ва **ба** дарюза омадаам, на тичорат (18, с.97); Гар дирам дорӣ, газанд орад **ба** дин /Бифкан ўро, гурми дарвешӣ гузин! (11, с.335), **бо** (Пас, Абӯбакр наълайни расул, салавоту-л-Лоҳи алайҳи, нек кард ва **ба** якдигар мерафтанд, то бад-он кӯҳи Савр расиданд (12, с.174); **Ба** ҳам нишастанд ва шароб хӯрданд (4, с.148), **дар** (Майи лаъл пеш ору пеши ман ой /**Ба** як даст ҷому **ба** як даст чанг! (11, с.130); Ман қавми хешро гуфтам то **ба** даҳлез биншинад (7, ҷ.11, с.394) ва **то** (В-аз ҷунон бонги баланду наъраъо, /Ки **ба** миле мерасид аз вай садо (10, с.367) истифода мешуд.

Аз рӯи маводи «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» маълум гардид, ки имрӯз дар ғӯишҳои ҷанубӣ пешоянди **ба** танҳо ба вазифаи пешоянди **аз** истифода мешавад, ки ин раванд дар осори садаҳои X – XIII маъмул буд: Ниҳоне, ки дорад, ки ғӯяд ба мо /Ҳама ҷораи он бичӯяд **ба** мо (14, ҷ.5, с.448); Ба хонае, ки андар он хона мардеву хуке ва шере бошад ва **ба** мард хирад хостанд ва **ба** хук – орзуй ва **ба** шер – хашм (4, с.103); Ў хашм ҳамегирад, ту узр ҳамехоҳ /Ҳар рӯз **ба** нав ёри дигар менатавон кард! (11, с.84).

Дар фарҳанги мазкур барои ин вазифа ҷунин далел забт шудааст: Тоҷикъш **ва** (гунаи ғӯишии пешоянди **ба** - Қ. 3.) қърғъз – ъш фавқ надоштан (Қлб. – 13, с.75).

Бояд гуфт, ки дар ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мувозии дигари пешоянди **ба** ба шакли **бай** (Ийю бай зан – а шидан (Ҳич.); **Бай** хуна – ра дъро, ама (Қб. – 13, с.81) истифода мешавад, ки ин тарзи корбурди пешоянди тазаккурёфта дар осори садаҳои X – XIII ба назар намерасад.

Пешоянди содаи аслии **бар** ба вазифаи **барои** (шакли ғӯишияш **барӣ**) ҳам дар осори садаҳои X – XIII ва ҳам ғӯишҳои ҷанубӣ мушоҳида мешавад: Гар охуст **бар** мард мӯи сапед /Ту ро ришу сар гашт ҷун барги бед (14, ҷ.1, с.236); Ҳеч чиз **бар** ў пӯшида нест (9, с.73); Заъфи мо пӯшида набувад **бар** мардумон (9, с.79); **Бар** кас маписанд, он ҷӣ ба худ написандӣ (8, с.73).

Мисол аз ғӯишҳои ҷанубӣ: **Бари** ҳамиқа кор ҷъшъм – ъм нохуна шидаст (Хум.). Наму **барӣ** гулако купрук – ай (Гх. – 13, с.87).

Масъалаи дигари ҷолиби диққат он аст, ки бархе аз пешояндҳои содаи асли дар ғӯишҳои мазкур ба вазифаи пешояндҳои номии таркибии изофӣ истифода мегарданд. Масалан, пешоянди **барои** (шакли ғӯишияш бо вариантҳои **барой**, **бароӣ** ва **барӣ** ифода мешавад) дар ғӯишҳои мавриди таҳлил ба вазифаи **аз барои** дучор мегардад: Бе хуна – м – а Хоча умед **барой** дъхта (Қлб.); Мъмкин бароӣ хондан омада бошан (Қпн.); У шав рафтум **барой** йа испировка, пеши дъхтър (Ҳич – 13, с.90). Ин нукта низ

шоистаи зикр аст, ки бархе аз калимаҳо ба вазифаи пешоянди **барои** истифода шудаанд. Масалан, феъли модалии «**боистан**» дар шеваҳои ҷанубӣ ба вазифаи пешоянди содаи аслии **барои** меояд. Муҳаққиқон бар ин назаранд, ки «феълҳои **боистан** ва **шоистан** таърихан ба тағйироте дучор шуда омадаанд ва дар забони ҳозира танҳо шаклҳои чудоғонаи онҳо истеъмол меёбад... Истеъмоли ёридохандаи **боистан** аз ҷиҳати шакл хеле маҳдуд мебошад. Дар забони ҳозираи тоҷик асосан ду шакл (бояд ва мебоист – Қ.З.) - и фодаи он маъмул буда, дар таркибҳои феълӣ ва синтаксисӣ аксар барои ифодаи таъкид, зарурат ва қатъияти мансуб ба иҷрои амал қор фармуда мешавад» (6, с.183 - 185). Вазифаи дигари ин вожаҳо, ки барои ифодаи пешоянд меояд, дар осори илмиву таълимӣ зикр нашудааст. Аз рӯи мушоҳидаи мо қорбурди ин калима дар чунин вазифа танҳо дар маводи фактологияи «Фарҳанги ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» ишора шудааст: Мо медонем, омадано – т **боисти** мо, мо сурма кашем, хоки қадамои шумо (фолк.); Маркази давлат иҷа бӯдай, **боисти** (**барои** – Қ.З.) хами зур бӯдаги (Қуг.). Шишай хуб бӯдай, **боисти** (**барои** – Қ.З.) руган монда будум (Лағ. – 13, с.111).

Лозим ба ёдоварист, ки вазифаҳои алоҳидаи пешояндҳои аслии сода то имрӯз дар шеваи ҷанубӣ маҳфуз мондаанд. Масалан, яке аз пешояндҳои аслии содаи серистифодаву серистеъмол дар нутқи хаттӣ ва шифохӣ – **аз** мебошад, ки дар шеваи ҷанубӣ ба гунаи **ай** (13, с.46) истифода мешавад. Дар «Фарҳанги ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» шаш маънои ин пешоянд забт қарда шудааст (13, с.43-49). Яке аз маъноҳои роиҷи ин унсур барои ифодаи макон омадани он аст, ки дар осори садаҳои X – XIII низ ин вазифааш фаъл буд: Чу **аз** Машриқ ӯ сӯи Ховар кашад /Зи Машриқ шаби тира сар баркашад (14, ҷ.1, с.30); Ба гоме супурд **аз** Хито то Хутан /Ба як так давид **аз** Бухоро ба Вахш (2, с.80).

Дар ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ низ ин унсур барои ифодаи маънои мазкур серистифода аст: Тамоку – ра **ай** Панҷакент оварда бӯдан (Лш.); Ай хӯде ки Шехмизон омадестай (Бм. – 13, с.46).

Ин пешоянд дар осори садаҳои X – XIII, барои ифодаи замон, низ фаровон мавриди истифода қарор гирифтааст: ... оғоз қардем ин китобро андар сифати Замин дар соли сесаду ҳафтоду ду **аз** ҳичрати пайғамбар, салавот-ул-лоҳи алайҳ (17, с.9); То нахӯрад шир ҳафт маҳ ба тамомӣ /**Аз** сари урдибиҳишт то буни обон (11, с.141).

Дар ғўишҳои ҷанубӣ низ пешоянди мазкур барои ифодаи маънои мавриди назар истифодаи васеъ дорад: **Ай** ҳафсолаги – му қор мекънем (Яр.); **Ай** рузе һъкъмат умад аһвол – му нағз шид (Қах. – 13, с.46 – 47).

Далелҳои мавҷуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки пешоянди содаи аслии **аз** дар осори садаҳои X – XIII барои ифодаи таъинот низ истифода шуда, қорбурди он дар чунин маънову вазифа имрӯз дар ғўишҳои ҷанубӣ побарҷо мондааст: Қухангашта ин дostonҳо **зи** ман /Ҳаме нав шавад бар сари анҷуман (14, ҷ.2, с.342). Як тозиёна хӯрдӣ бар қон **аз** он ду ҷашм /Қ-аз дарди ӯ бимондӣ монанди зардсеб (2, с.40).

Намуна аз ғўишҳои ҷанубӣ: **Ай** ть мьтаҳам нестъм (Ёл). **Ай** ҳаму авқот қамтар те (Қах. – 13, с.47).

Ба маънои қиёс истифода шудани ин пешоянд ханӯз дар ашъори шоирони садаҳои X–XIII фаровон ба назар мерасад: Писандидатар қас **зи** фарзанд нест /Чу пайванди фарзанд пайванд нест (14, ҷ.1, с.131); Дар ин замона буте нест **аз** ту некӯтар /На бар ту бар шаманӣ **аз** раҳӣ-т мушфиқтар (2, с.23).

Барои ифодаи сабаб ба қор рафтани вожаи мавриди таҳлил дар осори даврони ёдшуда ва ҳам ғўишҳои ҷанубӣ роиҷ аст: Ман ин қо дер мондам, хор гаштам /Азиз **аз**

мондани доим шавад хор /Чу об андар шамар бисёр монад /Зухумат гирад **аз** ороми бисёр (2, с.332). Ва пайғомбар, алайҳи-с-салом, дилтанг ҳамебуд **аз** сухани он кофирон (12, с.645); Ва аз паси он то ба қутби чанубӣ кас натвонад будан **аз** сахтии гармои ӯ ва биллоҳ-ут-тавфиқ (17, с.11); Ва он чо кас муқим натвонад шудан **аз** сахтии гармо (17, с.17).

Намуна аз ғӯишҳои чанубӣ: **Ай** тарс – а ғъреҳтъм (Қаҳ.); **Ай** тарса чувозак мекашъм (Нд. – 13, с.47).

Масъалаи дигари қобили таваҷҷуҳ, корбурди ҳиссаҳои номустақили нутқ дар ғӯишҳои чанубӣ, истифодаи пайвандақҳо ба вазифаи пешояндҳост, ки намунаи боризи онро низ мо дар осори садҳои X – XIII дучор меоем. Чунончи, дар байти мазкур пайвандаки пайвасткунандаи паиҳами **ва** (-у) ба вазифаи пешоянди содаи аслии **аз** омадааст: Ман тарки висоли ту нағӯям /Илло ба фироқи ҷисму ҷонам (19, с.231). Дар ғӯишҳои чанубӣ низ чунин шеваи баён ба назар мерасад: Сатта ғълоси ганда – ра **ва** ҷангал ғъреҳтъм – ғъ вардъм – ғъ пайван кардъм (Тд. – 13, с.129).

Лозим ба таъкид аст, ки вазифаи пайвандақҳои пайвасткунанда бо ҳамин маҳдуд нашуда, онҳо нақши ҳиссачаҳоро низ меоянд. Масалан, дар «Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ» ҳангоми нишон додани тобишҳои маъноии пайвандаки пайвасткунандаи ҳилофии **вагарна** (гунаи ғӯишияш – **агане**) таъкид шудааст, ки ин пайвандақ дар ғӯишҳои мазкур дар баробари он ки барои ифодаи пайвандаки тобеъкунандаи шартии **агар** меояд (**Агане** бачоо – м мезистан, ҳазор лак кор мекаум (Қаҳ. – 13, с.45), ҳамчунин ба вазифаи ҳиссачаи **охир** (Ҳабибӯло **агане** хела зиндағони кад ана акъ се сол шид бърафт (Ғеш – 13, с.45) низ омадани он ишора шудааст.

Манзараи корбурди ҳиссачаҳо низ дар ғӯишҳои мавриди таҳлил қобили мулоҳиза мебошад. Дар «Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ» ҳангоми шарҳи ҳиссачаи **магар** (қаринаи ғӯишияш – магарам//магарем//магарим//магаръм//магам) муаллифон таъкид кардаанд, ки ин унсур ба вазифаи калимаи модалии **шояд** ба қор меравад: (Ачай мън ай нав дандон бъбърора, ба (баъд) гав зана **магам** (Қаҳ. – 13, с.429). Бояд гуфт, ки чунин тарзи баён дар сарчашмаҳои осори садаҳои X – XIII ба ҳадди вофир дар истифода қарор дошт: Ва аз марг бигреҳтанд ва гуфтанд, ки дар ин шаҳр вабо ва беморӣ ва марг бисёр мебошад, боре аз ин шаҳр берун равем, то **магар** мо бинамирем (12, с.69); Дарбониёни дӯзах ӯро як соат бидоштанд бар дари дӯзах. Гуфтанд: «Бибошед, то **магар** тавба кунад ва бозгардад» (12, с.75); Шумо ёр бошеду нерӯ кунед /**Магар** к-он сипоҳи варо бишканед» (14, ҷ.1, 209).

Хулоса, нақши луғатномаҳо, ба хусус «Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ» дар ошқор сохтани вазифа ва тобишҳои маъноии унсурҳои ёвари нутқ басо муҳим буда, маҳз ба туфайли онҳо паҳлуҳои аз назар пинҳонмондаи вожаҳо ифшо мешавад. Дар ин радиф «Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ» истисно нест, зеро, чунонки ишора шуд, дар ин сарчашмаи пурарзиш ҷузъитарин шарҳи ҳиссаҳои номустақили нутқ аз назари тартибдиҳандагон пинҳон намонда, вазифаҳои ин гуруҳи аносири луғавӣ бо зикри далоили қотей аз минтақаҳои гуногуни ғӯишҳои чанубӣ асоснок карда шудааст.

Маводи фактологӣ дар ихтиёрбуда шаҳодати он аст, ки таносуби истифодаи унсурҳои ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ ҳамгун набуда, бархе аз онҳо дар сарчашмаҳои асримӣнағӣ доираи корбурди васеъ доштаанд. Аз чанд вазифаи онҳо имрӯз дар ғӯишҳои мавриди назар танҳо як ё ду вазифаашон маҳфуз мондааст. Баръакси ин ҳодиса, бархе аз вазифаҳои ҳиссаҳои

номустақили нутқ дар ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба назар мерасад, ки пайдо кардани онҳо дар осори садаҳои X – XIII ғайриимкон аст.

Пайнавишт:

1. *Аттор, Ф. Тазкират – ул – авлиё. Таҳия танзим ва баргардони матн М. Оқилова. – Хуҷанд, 2009. – 700 с.*
2. *Аишори ҳамасрони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва луғоту тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушуқур Абдусатторов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.*
3. *Байҳақӣ, А. Таърихи Байҳақӣ/А. Байҳақӣ. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо Сайфуллоҳи Муллоҷон. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 774 с.*
4. *Байҳақӣ, А. Таърихи Байҳақӣ. Бо тасҳеҳи Алиакбари Фаёз. Техрон: Интишороти Ҳурмус, 1387 (2009 – и мелодӣ). Чопи аввал. – 10 + 990 с.*
5. *Ганҷавӣ, Н. Куллиёт (Хусраву Ширин). – Душанбе: Адиб, 2012. – 400 с.*
6. *Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ.1. – Душанбе:Дониш, 1985. – 356 с.*
7. *Деҳхудо, А. Лугатнома. Ҷилди 11. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1328.*
8. *Ровандӣ, М. Роҳат – ус – судур ва оят – ул – масрур. Тасҳеҳи Муҳаммад Иқбол ва Муҷтабо Минуй.– Техрон: Амири Кабир, 1364.*
9. *Розӣ, А. Равз – ул – ҷинон ва руҳул – ун ҷинон фи – тафсиру – л – Қуръон. Тасҳеҳи Муҳаммад Ҷаъфари Ёҳақӣ ва Муҳаммад Маҳдии Носеҳ.– Машиҳад: Наири Остони Қудси Разаӣ, 1374.*
10. *Румӣ, Ҷ. Маснави маънавӣ. Таҳия танзим ва баргардони матн Баҳриддин Ализода. – Техрон: Наири замон, 2001. – 728 с.*
11. *Рӯдакӣ, А. Аишор. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алиш Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.*
12. *Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» (дар як китоб ва ҳафт муҷаллад). Таҳия, тавзеҳот ва таълиқоти Н.Ю. Салимов, Н.Ш. Зоҳидов, Н.И. Ғиёсов, А.А. Ҳасанов, А. Самеев. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 822 с.*
13. *Фарҳанги ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Мураттибон: М.Маҳмудов, Ғ.Ҷўраев, Б.Бердиев. Муҳаррири масъул А.Мирбобоев. – Душанбе, 2012. – 946 с.*
14. *Фирдавсӣ, А. Шохнома (Ахтарони адаб). Ҷилдҳои 1, 2, 5. – Душанбе: Адиб, 2007 – 2010.*
15. *Ҳамадонӣ, Р. Ф. Чомеъ – ут – таворих. Тасҳеҳи Муҳаммад Мударрисии Занҷонӣ. – Техрон:Наири иттилоот, 1364.*
16. *Ҳасанов А. А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наъвии осори садаҳои X-XIII дар ғўиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). – Хуҷанд: Нури маърифат, 2003.- 253 с.*
17. *Ҳудуд – ул – олам мина – л – Машириқ ила – л – Мағриб. Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор А.Ҳасанов. – Душанбе:Бухоро, 2014. – 587 с.*
18. *Шерозӣ, С. Гулистон (бар асоси тасҳеҳ ва таъби шодравон Муҳаммадалиш Фурӯғӣ (бо маънии вожаҳо ва шарҳи ҷумлаҳои байтҳои душвор). Мураттиб ва баргардони матн Обиди Шакурзода. – Душанбе, 2009. – 345 с.*
19. *Шерозӣ, С. Ҷазалиёт. Тасҳеҳи Муҳаммадалиш Фурӯғӣ. – Техрон, 1313.*

Reference Literature:

1. *Attor F. Tazkirat-ul-Avliyo. Preparation and Prepositions of the Text by M. Okilova. – Khujand, 2009. – 700 pp.*

2. *The Poetry of Rudaki's Contemporaries. Preparation of Text, Glossary, Applications* by Khuram Sharifov and Abdushukur Abdusattorov. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007. – 480 pp.
3. Bayhaki A. *The History of Bayhaki // A. Bayhaki. Preparation of text, preface, commentaries and indicators* by Sayfullokh Mullojohn. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 774 pp.
4. Bayhaki A. *The History of Bayhaki. Under the editorship of Aliakbar Fayoz*. – Tehran: Hermes, 1387 = 2009. The first edition – 10+990.
5. Ganjavi N. *Compositions (Khusrav and Shirin)*. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2012. – 400 pp.
6. *Grammar of Modern Tajik Literary Language*. – P.1. – Dushanbe: Knowledge, 1985. – 356 pp.
7. Dehkhudo A. *Dictionary. V.11*. – Tehran: Publishing-house of Tehran University, 1328 hijra.
8. Rovandi, M. *Rohat-us-sudur va oyat-ul-masrur*. Under the editorship of Muhammad Ikbol and Mujtabo Minavi. – Tehran: The Great Emir, 1364 hijra.
9. Rozi, A. *Ravz-ul-jinon va ruhul-un-jinoni fi-tafsir*. Under the editorship of Muhammad Jafar Yohaqi and Muhammad Mahdii Noseh. – Mashhad, 1374 hijra.
10. Rumi Dj. *Masnavii Manavi. Preparation of the text and its transposition* by Bahriiddin Alizoda. – Tehran: Zamon (Time), 2011. – 728 pp.
11. Rudaki A. *Poems. Preparation of text, preface, glossary and commentaries* by Rasul Khodizoda and Ali Muhammad Khurosoni. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007. – 416 pp.
12. Translation of “Tafsiri Tabari” (in two volumes and 7 books). Preparation, transposition of the text, commentaries and indicators by N. Yu. Salimov, N.Sh. Zohidov, N.I. Ghiyosov, A.A. Hasanov, A. Sameyev. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 822 pp.
13. *The Dictionary of the Southern Vernaculars of the Tajik Language. Compilers: M. Mahmudov, G. Jurayev, B. Berdiyev. Editor-in-charge: A. Mirboboyev*. – Dushanbe, 2012. – 946 pp.
14. Firdawsi A. *Shah-Name (Stars of Literature)*. – V.V. 1,2,5. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2007 – 2010.
15. Hamadoni R.T. *Jome`-ut-Tavorikh*. Under the editorship of Muhammad Mudarris Zanjoni. – Tehran, 1364 hijra.
16. Hasanov A.A. *Lexical and Grammatical Elements of the X-th – the XIII-th Centuries (Western Ferghana)*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2003. – 253 pp.
17. *Hudud-ul-olam mina-l- Mashrik ila-l-Maghtib*. Preparation of the text and preface by A. Hasanov. – Dushanbe: Bukhara, 2014. – 587 pp.
18. Sherozi S. *Guliston (on the basis of the text prepared by Obid Shakurzoda)*. – Dushanbe, 2009. – 345 pp.
19. Sherozi S. *Gazels*. Under the editorship of Muhammadali Furughi. – Tehran, 1313 hijra.

УДК 80/81
ББК81.2Т-2

**МАВҶЕИ КАЛИМАҲОИ
МУРАККАБИ СОМАТИКӢ ДАР
АШӢОРИ ФАРРУХИИ
СИСТОНӢ**

*Абдуллоева Гулноза, докторант (Phd)-и
кафедраи забони тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи
акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**РОЛЬ СЛОЖНЫХ
СОМАТИЧЕСКИХ В ПОЭЗИИ
ФАРРУХА СИСТОНИ**

*Абдуллоева Гулноза, докторант (Phd)
кафедры таджикского языка ГОУ «ХГУ им.
акад. Б. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)*

**THE ROLE OF THE COMPLEX
SOMATIC IN FARRUKHI
SISTONI'S POETRY**

*Abdulloeva Gulnoza, Doctoral Student of the
department of the Tajik language under the SEI
"KhSU named after acad. B. Gafurova
"(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: 7129111ag@mail.ru*

Калидвожаҳо: калимаи мураккаби соматикӣ, эҷодиёти Фаррухӣ, узввожаҳо, таркиби лугавии калима, фарҳанги “Бурҳони қотеъ”, “Фарҳанги форсӣ”-и Муин

Зикр шудааст, ки ҳарчанд роҷеъ ба ҳаёту фаъолияти Фаррухӣ як қатор пажӯ-ҳишиҳо аз ҷониби олимони маъруф, аз қабилӣ Гуломҳусайни Юсуфӣ ва Мирзо Мулло-аҳмадов сурат гирифта бошанд ҳам, дар бобати хусусиятҳои забони назми ӯ гайр аз қайдҳои парешон таҳқиқеба субут нарасидааст. Дар мақола калимаҳои мураккаби соматикӣ ашъори ФС ба таҳлил кашида шудааст. Дар асоси маводи фактологӣ исбот шудааст, ки ҷузъҳои калимаҳои мураккаби соматикӣ ашъори шоирро ба истиснои калимаҳои ангуштишумор вожаҳои ноби тоҷикӣ ташиқ кардаанд. Маҳорати фавқулодаи шоири систонӣ дар истифодаи калимаҳои мураккаби соматикӣ барои офари-дани образҳои нави шоирона махсус таъкид гардидааст. Дар асоси маълумоти фарҳанг-ҳои тафсирии қуруни вусто, аз қабилӣ “Бурҳони қотеъ” (асри XVIII) ва фарҳангҳои тафсирии муътабарӣ муосир, мисли “Лугатнома”-и Деҳхудо ва “Фарҳанги форсӣ”-и Муин тоҷикиасл будани вожаи “дим” ба маънои “рӯй, рухсора, чеҳра” таъкид гардида, саҳви мурағибони “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ислоҳ шудааст.

Ключевые слова: сложные соматические слова, творчество Фарруха Систони, сома-тика, словарный состав языка, словарь “Бурхони қотеъ” (“Веское доказатель-ство”, XVII в.), “Персидский словарь” Муина

Анализируется место соматических сложных слов в творчестве Фарруха Систони (XI в.). Подчеркивается, что, хотя жизни и творчеству Фарруха посвящены несколько монографических трудов, в частности исследования иранского ученого Гулямхусайна Юсуфи и таджикского литературоведа Мирзо Муллоахмедова, языковые особенности его поэзии не становились объектом специального изучения, за исключением разрозненных и фрагментарных замечаний. На основе богатого фактологического материала делается вывод, что, за редкими исключениями, компонентами сложных соматических слов являются исконно таджикские слова. Особо подчеркивается мастерство систан-

ского поэта в создании изящных поэтических образов с использованием сложных соматических слов. Опираясь на сведения средневековых толковых словарей, в том числе “Бурхони коте” Мухаммада Хусайна Табрези, и современных толковых словарей: “Персидского словаря” Муина и “Лугат-наме” Деххудо, доказаны таджикские корни слова “дим” в значении “лицо, лицевая часть, лик” и устранена ошибка составителей “Словаря таджикского языка”.

Keywords: complex somatic words, Farrukhi Sistonī's creations, somatics, language word stock, “Burkhoni Kote” dictionary (XVII), “Persian Dictionary” by Muin

The article under consideration dwells on the place of somatic complex words in Farrukhi Sistonī's creation (referring to the XI-th century). The author of the article lays an emphasis upon the idea that although several monographic works have been devoted to Farrukhi's life and creation, in particular, the study done by Iranian scholar Gulomkhusayn Yusufi and the Tajik man-of-letters Mirzo Mulloahmedov based on linguistic peculiarities of his poetry did not become the object of special study, with the exception of fragmented and fragmentary remarks. Proceeding from the abundant factual material, the author comes to the conclusion that with rare exceptions, the original Tajik words are considered to be as components of complex somatic ones, upon the whole. Particular emphasis is laid upon the idea that the Sistan poet's mastership in reference to creation of elegant poetic images gives preference to complex somatic words. Designing on the premise of the information of mediaeval interpretation dictionaries, including “Burkhoni Kote” by Muhammad Husayn Tabrezi, and modern ones, such as: “Persian Dictionary” by Muin and “Lughat-Name” by Dehkudo, Tajik roots of the word “dim” in the meaning “face” are proved, it is a front part, “face” and the error of the compilers of the “Dictionary of the Tajik Language” have been registered.

Фаррухии Систонӣ аз шоирони мумтози қасидасаро буда, муҳаққиқон бехтарин тағаззулоти қасоидро ба қалами ӯ мансуб медонанд ва пайдоиши аввалин тарҷеъбанд низ ба қалами ӯ мансуб аст (1, с.128). Фаррухӣ дар тасвири табиат нодирагуфтор аст ва бештар дар сурудани ишқи заминӣ истеъдоди фавқулода дорад. Муҳаққиқи эронӣ Зайнулобидии Муътамин низ ба беназир будани ишқияҳои шоир қоил шудааст (ниг. 4, с.11). Ҳамин боис шуда, ки ашъори Фаррухӣ ва ҳамасронаш Унсурию Манучехриро дар якҷоягӣ “назми ситоиш ва тасвир” номидаанд (ниг. 4, с.12).

Аз лиҳози забонӣ назми Фаррухӣ ҳамон забони ноби тоҷикии устод Рӯдакиро бозгӯ аст ва сабки эҷоди ӯ низ “саҳли мумтанеъ” буда, бештари вақт аз вожаҳои асили тоҷикӣ баҳра чустааст.

Омӯзиши аҳвол ва осори ин шоири систонӣ, асосан, дар асри гузашта сурат гирифта, мукамалтарин пажӯҳишҳо ба қалами доктор Фуломхусайни Юсуфӣ “Фаррухии Систонӣ. Баҳсе дар шарҳи аҳволу рӯзгор ва шеъри ӯ” (Машҳад, 1963)” ва профессор Мирзо Муллоаҳмадов “Фаррухии Систонӣ” (Душанбе, 1978) (ниг. 1, с.129) пайванд дорад. Чуноне ки аз унвони асарҳо маълум аст, таҳқиқот бештар ба шарҳи аҳволу осори шоир оид аст ва дар бобати хусусиятҳои забонии назми Фаррухӣ ҷо-ҷо ишорае рафтаасту бас. Дар монографияаш М. Муллоаҳмадов чанд мухтасоти забонии ашъори шоирро оварда, қайд мекунад, ки “Таҳқиқи ҳаматарафаи забони ашъори Фаррухӣ, ки вазифаи ояндаи забоншиносон аст, аз як тараф маҳорати суҳанварию шоирро баён намояд, аз тарафи дигар барои омӯхтани таърихи забонҳои тоҷикиву форсӣ санадҳои фаровоне медиҳад” (9, с121). Мо дар ин навишта тасмим

гирифтем калимаҳои мураккаби ашъори шоирро, ки аз чолибгарин санадҳои суҳанпардозии ўст, ба риштаи таҳлил кашем.

Калимасозии мураккаб, ки имконияти фавқулодаи ифодаи мафҳумҳои васеъ дар қолаби як калимаро дошта, бо роҳи худӣ бойшавии таркиби луғавии забон аст, аксар маврид барои тозагӯӣ ва мучазбаёнӣ мусоидат мекунад. Бештар як чузъи калимаҳои мураккабро вожаҳои ифодагари узви инсон – узввожа ё соматизмҳо ташкил медиҳанд. Узввожаҳо аз чузъҳои пуркор дар калимасозии мураккаб буда, аз қадимтарин қисмати таркиби луғавӣ ва фонди луғавии ҳар як забон ба ҳисоб мераванд. Умуман, то ин замон бобати калимасозии адабиёти асрҳои X-XI навиштаҳои зиёде ба маърази баҳс баромадаанд (7; 10), вале мушаххасан мавзӯи калимаҳои мураккаби соматикӣ мавриди баррасии ҳаматарафа қарор нагирифтааст. Яке аз пажӯҳишҳои ин ришта рисолаи номзоди Бобочонова Д. таҳти унвони “Ҷанбаи луғавию сохтори вожаҳои сермаъно соматикӣ” (2) мебошад, ки дар заминаи маводи “Шоҳнома”-и Ҳаким Фирдавсӣ дар ҳудуди баррасии панҷ вожаи соматикӣ: сар, чашм, рӯй, лаб ва забон рӯйи кор омадааст.

Ҳангоми омӯзиш маълум шуд, ки калимаҳои мураккаби соматикӣ дар ашъори Фаррухӣ фаровон ба кор рафта, бо тобишҳои маъноӣ услуби корбурд шоистаи таҳқиқ аст:

*Тазарви ақиқрӯй, қуланги сепедрух,
Гавазни сийҳчашм, паланги ситезкор (11, с.29).*

Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур, асосан, ба калимаҳои мураккаби типӣ тобеъ, ки аз ду ё се чузъ таркиб ёфта, яке ба дигаре тобеъ аст, таваҷҷуҳ зоҳир карда шуд. Мо дар мақола девони Фаррухиро, ки бо кӯшиши Муҳаммади Дабирсиёқӣ дар Техрон ба таъб расидааст, маводи таъҷоҳӣ қарор додем. Таҳлил нишон дод, ки калимаҳои мураккаби соматикӣ, асосан дар қисмати тағаззулоти қасидаҳо бештар аст. Дар ташаккули калимаҳои мавриди назар чузъҳои соматикӣ дил, рӯй (рух), чашм, лаб, забон, сар, мӯй, иштирок карда, аз ҳама чузъи фаъол вожаи **дил** мебошад, ки чил дар сади калимаҳо бо ҳамин чузъ сохта шудаанд. Ҳамаи ин вожаҳо бо мақсадҳои гуногун ва бо тарзи хоса рӯйи кор омадаанд, ки аз онҳо мо чунин нуктаҳои натиҷагирӣ кардем:

А) Баромади забони чузъҳои калимаҳои мураккаб: Фаррухиро метавон бешакку шубҳа давомдиҳандаи сабки Рӯдакӣ, ки рӯй овардан ба забони асили тоҷикӣ ҳадафи он аст, номбар кард, зеро аз калимаи таҳлилшуда ҳамагӣ чанд мураккабвожа: **голиямӯй, ақиқрӯй, румидим, муштариораз ва анбаринхат** аз чузъҳои арабӣ+тоҷикӣ ва тоҷикӣ+арабӣ сомон ёфта, боқимонда вожаҳои ҳар ду чузъ тоҷикӣ ҳастанд: **дилфиреб, тозарӯ, нӯшлаб**. Аслан, Фаррухӣ дар замоне зиндагӣ ва эҷод кардааст, ки ҳанӯз илму адаб дар партави намояндагони давраи Сомониён пеш мерафт. Хусусан, забони нимаи аввали асри XI дар байни ду зинаи аввали марҳалаи якум ва давраи нахустини инкишофи забони адабии тоҷикӣ қарор дорад. Ин чунин маънӣ дорад, ки ҳанӯз иқтибоси калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ кам ба назар мерасад. Дар ин асно гуфтан бамаврид аст, ки шоир бо истифода аз калимаҳои нодири забон калимаҳои офаридааст, ки дар ашъори дигарон ба нудрат воমেҳуранд: **диҷамрӯй, ақиқрӯй, шахударӯй, дилшикар** (дилшикор- А. Г.):

*Раз диҷамрӯй гашту ларза гирифт,
Одати ӯ чунин бувад ба хазон (11, с.159).*

Шоир гоҳо аз гунаҳои арабии узввожаҳо низ баҳраёб шуда, вожаҳои наво офаридааст, ки дар натиҷа калимаҳои мучазе ба вучуд омадаанд. Аз ҳама бештар

моро усули ташаккули калимаи мураккаби **румидим**, ки дар байти зерин омадааст, ба чустучӯ водор сохт:

*Анбаринхаттию бечолабу наргисчаим,
Ҳабашишмӯю ҳичозисухану румидим (11, с. 246)*

Аввалан, вожаи мазкур дар фарҳангҳои муътабар, аз ҷумла “Луғатномаи Деххудо”, “Луғати Амид” ва “Фарҳанги забони тоҷикӣ” пайдо нашуд, аз ин лиҳоз гуфтан мумкин аст, ки ин вожа маҳсули суҳанпардозии шоир Фаррухист. Сониян, ин калима аз ду ҷузъ: румӣ ва дим таркиб ёфта, дар фарҳангҳо чунин шарҳ ёфтаанд: ҷузъи аввал **румӣ** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба ду маъно омадааст: 1. аҳли Рум ва 2. киноя аз ранги сафед (13, ҷ.2, с.151). Маънии дуюм дар натиҷаи тазод бо калимаи зангӣ, ки ранги пӯшташ сиёҳ аст, ҳосил шудааст, аммо ба ин маъно дар фарҳанги мазкур байти шохид оварда нашудааст.

Ҷузъи дууми калима **дим** аз ҷиҳати баромади забонӣ каме баҳснок буда, дар фарҳангҳо гуногун шарҳ дода шудааст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба арабӣ будани калима ишора шуда, онро муҳаффафи вожаи **адим** (13, ҷ.1, с. 39) гуфтаанд, ки он чунин маъноҳоро дорад: 1. пӯсти даббоғишуда, пӯсти дабоғатшуда, чарм; чарми булғор; 2. маҷ. фарш, рӯй; адими замин рӯйи замин; адими маолӣ ҷойгоҳи олій, мақом ва сукунатгоҳи олій; адими рух пӯсти рӯй. Муаллифи луғати “Бурҳони қотей” бошад, дар бобати маъндодии вожаи **дим** гуфтааст: дим - рӯй ва руҳсора бошад ва ба арабӣ ҳад гӯянд ва навъе аз чарм аст, ки ба тозӣ адим хонандаш (12, ҷ.2, с.915). Баъдан дар хошия таҳиягари фарҳанг Муҳаммад Муин гунаҳои қадимаи калимаи мазкурро овардааст: Авесто: daeman, паҳлавӣ: andeman, арманӣ dem ва ғайра. Дар “Луғатномаи Деххудо” низ **димро** ба гунаи зайл маънидод кардаанд: рӯй ва руҳсора ва ба арабӣ ҳад гӯянд (аз “Бурҳон”) (5, ҷ.1, 1090). Инчунин дар “Фарҳанги форсӣ” калимаи **дим** ба маънои “рӯй, руҳсора, чехра омада”, боз ҳам гунаҳои авестоию паҳлавӣю гелонии калима нишон дода шудааст (8, ҷ.3, с.1956). Азбаски Муҳаммадхусайни Бурҳон дар “Бурҳони қотей” аз муродифҳои арабии калимаи дим ёд кардааст (12, ҷ.2, с. 915) ва Муҳаммад Муин гунаи авестой, паҳлавӣ, арманӣ, курдӣ, гелонии онро овардааст (8, ҷ.2., с. 1596), ба эрониясл будани ин вожа шубҳае намонда. Ҳамзамон маънои аслии калима дар асоси санадҳои оварда “рӯй, руҳсора, чехра” аст. Ин бори дигар исбот мекунад, ки Фаррухӣ ба вожаҳои куҳан умри дубора бахшидааст.

Ҳамин тавр, калимаи **румидимро** метавон ба қатори калимаҳои мураккаби типии тобей дохил кард: ҷузъи дуюм **дим** тобейкунанда ва ҷузъи аввал **рум** тобейшаванда. Бо методи таҳлили ономасиологии Кубрякова ва С. Ғанизода (3) онро чунин таҳлил кардан мумкин аст: базаи ономасиологии калима берун аз таркиби ономасиологии калима қарор дошта, формулаи дефинитсионии “оне, ки (а)дими (пӯсти) рӯяш мисли румиҳо сафед аст” ба шумор меравад. Аз ин формула дар раванди универбизатсия (фишурдашавии ҷумлаҳо то ба калима) танҳо муайяншаванда-**дим** ва муайянкунанда-**румӣ** дар таркиби калимаи мураккаб ба таври воҷунаи сохторӣ боқӣ мондаанд. Ҳамин тавр, вожаи **румидим** шахсеро ифода мекунад, ки рӯйи сафед дошта бошад; инсонии зебо.

Дар баъзе мавридҳо Фаррухӣ ҳам бо гунаи тоҷикӣ ва ҳам аз гунаи арабии ҳамон як калима дар як мисраъ чанд калимаи мураккабро овардааст. Тавачҷух шавад ба байти зер:

*Ў сумансинаву нӯшинлабу ширинсухан аст,
Муштариоразу хуршедруху зуҳралиқост (11, с.15).*

Дар як мисраъ овардани се калимаи мураккаб бо се асосноккунандаи ба ҳам муродиф: **ораз-рух-лико** ва се муайянкундаи умумӣ: мафҳумҳои нучумшиносӣ: **Муштарӣ, Хуршед** ва **Зухра**, ба андешаи мо, аз баландтарин қуллаи суҳанпардозии шоир аст. Дар маҷмуъ, дар ду мисраъ 6 калимаи мураккаби типӣ тобеъ истифода шуда, 5-тояш бо ҷузъи соматикӣ созмон ёфтааст. Ҳангоми хондани ин байт бевосита гуфтаҳои забоншинос М. Қосимова нисбати ашъори Рӯдакӣ ба назми Фаррухӣ низ мувофиқ меафтад: “Ҳамоҳангиву ҳамнишинии калимаҳои паиҳамомада аз равонӣ ва хушнавозии онҳо гувоҳӣ медиҳанд ва ин бар он далолат мекунад, ки забони адабӣ дар ин давра соҳиби имкониятҳои мукаммали забонӣ будааст” (7, с.12).

Б) **Ифодаи маъно**. Чуноне ки дар аввал зикраш рафта буд, муҳаққиқон назми нимаи аввали асри XI-ро “назми ситоиш ва тасвир” номидаанд. Аз ҷумла, дар ашъори Фаррухии Систонӣ ситоиши шоху маъшуқа ва табиати мафтункор дар як радиф қарор дошта, фаслҳои гуногуни сол, олами пур аз муъҷизоти набототу ҳайвонот ва лаҳазоти нотақрори ҳаёти рӯйизаминӣ хеле олӣ ба қалам кашида шудааст. Шоир барои муъҷаз тасвир қардани ин падидаҳои табиат аксаран онҳоро ба узвҳои инсонӣ ташбеҳ дода, ба ҳадаф расидааст, ки дар бисёри ин мавридҳо мураккабвожаҳои соматикӣ дархури мақсади шоир гаштааст. Ба мушоҳидаи М. Муллоаҳмадов “Одатан барои тасвири зебоии маъшуқ истифода бурдани унсурҳои табиат дар назми форсу тоҷик хеле маъмул буд. Вале дар ашъори Фаррухиву Манучехрӣ... гоҳо баръакс, ба узвҳои инсон монанд қардани табиат мушоҳида мешавад...:

*Аргувон бинӣ чу дасти некувон **пурдастбанд**,*

*Шохи гул бинӣ чу гӯши некувон **пургӯшвор**.*

Ё худ:

*Чун **баноғӯши** некувон шуд бог*

Аз гули себу аз гули бодом” (10, с.73).

Ё дар маводи таҳқиқии мо чунин омадааст:

*Бихандад ҳаме бог чун рӯйи **дилбар**,*

Бибӯяд ҳаме хок чун мушки азфар (11, с.38)

Мушаххасан ҳамаи он вожаҳоро чунин дастабандӣ қардан мумкин аст:

а) калимаҳои мураккабе, ки муносибату ҳолати инсонҳо ё ошиқро ифода мекунанд: хастадил, дилтанг, некдил, дилшуда, дилҷӯй, дилфурӯш, якдил, дилшод, сангдил, саргашта, хастадил, хастачигар, бохтадил, сурхрӯй, шахударӯй, чарбдаст-якрӯй, дурӯй, лабташнасаргашта...

б) калимаҳои мураккабе, ки ҳусни ёрро тасвир мекунанд ё муродифи ёр хастанд: дилбар, дилфиреб, дилдӯз, тангдаҳон, тангдил, сангдил, тофтадил, содадилақ, дилхоҳ, дилрабо, дилкаш, хушлаб, хушзабон, дилшикан, дилшикар, дилгусил, дилкушо, дилбанд, сумансина, нӯшинлаб, лоларух, гулруҳ, бунафшазулф, бутрӯй, мохрӯй, ғолия-мӯй, биҳиштрӯй, рӯйнақӯ, хубрӯй, меҳрлиқой, бечодалаб, хандонлаб, шакқаринлаб, нӯшлаб, сиёҳчашм, мӯймиён...

в) калимаҳое, ки васфи унсурҳои табиат мекунанд: (разбони) сангдил, (Наврӯзи) дилфиреб, (Наврӯзи) дилситон, дилафрӯз (бӯстон), рухзард (барги дарахт), (боғи) деборух, (моҳи) дилшуда, (офтоби) равшанрӯй, (баҳори) деборӯй, (баҳори) тозарӯй, диҷамрӯй (раз).

г) калимаҳое, ки сифати парандаҳо ва ҳайвонҳоро бозгӯ аст: (тазарви) ақиқрӯй, (куланги) сапедрух, (гавазни) сиёҳчашм, бодпо, пойдом.

ғ) калимаҳое, ки предметҳоро ифода мекунанд: рӯйбанд, дастбанд, рӯнамоӣ (савғотӣ).

В) **вижагии нодир**: Гарчанде доираи маводи таҳқиқии мақолаи мазкур нисбатан кам аст, лек дар ҳамин чорчӯба як қатор ҳодисаҳои камёфти забонӣ ба назар расиданд. Масалан, вожаи **мӯймиён** дар адабиёти классикӣ фаровон ба қор рафта бошад ҳам, имрӯз доираи истеъмолаш маҳдуд гаштааст. Чунончи, Абдурахмони Чомӣ дар байти зер оварда гуфта буд:

*Ҳадиси мӯймиёнон чу дар миён омад,
Ту дар хаёли ман ой аз он миён танҳо (13, ҷ1, с. 808).*

Фарруҳӣ бошад, онро ба тарзҳои гуногун дар мавридҳои бисёре ба қор бурдааст:

*Маро раво бувад, ар сарбасар бунафша дамад,
Ба гирди лолаи он сарвақадди мӯймиён (11, с.15).*

Дар байтҳои поёни воҳидҳои маҳраҷӣ, асосноккунандаҳои ин калимаи мураккаб (*чун мӯй миён*) оварда шудаанд, ки далели фишурда ёфтани калимаҳои мебошад:

*Гӯям зи тани хеш миён созамат, эй дӯст,
Гӯӣ натавон сохт зи як мӯй миёне (11, с.160)*

Ё чойи дигар мегӯяд:

*Чун мӯй миён дорӣ, чун кӯҳ камар дорӣ,
Чун мушк зиреҳ дорӣ, чун лола синар дорӣ (11, с.178).*

Ҷолибияти сохтори ин калима дар он аст, ки ҳар ду ҷузъи калимаи мураккаб соматизм ҳастанд ва боз барои баёни сифати узви инсон-миён омадаанд. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мураккабвожаи дигаре, ки аз ду ҷузъи соматикӣ таркиб ёфта, боз барои ифодаи аломати узви инсон омада бошад, шояд дигар вучуд надорад.

Дар байти дигар мо мушоҳида кардем, ки шоир барои тасвири занаҳдон ва зулф, ки низ ба соматизмҳо дохил мешаванд, аз ҷаҳор вожаи мураккаби соматикӣ дигар бо як асосноккунандаи **дил** истифода кардааст:

*Нест огоҳ, ки чоҳи занаҳдону ҳалқаи зулф,
Дилбару дилишкану дилишқару дилгусил аст (11, с.189).*

Дигар воситаи суҳанбозии шоир ин омезишдиҳии сифатҳои узвҳои гуногуни инсон бо ёрии ибораи калимаи мураккаби соматикӣ аст:

*Маро даҳонаки танги ту тангдил дорад,
Миёни логари ту логару нзору ҳазин (11, с.147).*

Ё чойи дигар мегӯяд:

*Чанд аз ин тангдилӣ, эй санами тангдаҳон,
Ҳар замоне макун, эй рӯйнакӯ, рӯй гарон (11, с.163).*

Дар маҷмӯъ, ашъори Фарруҳии Сistonî падидаҳои гуногуни лингвистиро дар бар гирифта, калимаҳои мураккаби соматикӣ типӣ тобеъ низ аз ҷумлаи онҳост. Назми шоир оинаи равшани манзараи забони нимаи аввали асри XI аст, ки ханӯз аз унсурҳои бегона поктар мебошад.

Пайнавишт:

1. Насриддин, Абдулманнон. *Аз Рӯдакӣ то Аттот*. – Хучанд: Ношир, 2017. -396 с.
2. Бобочонова, Дилбар. *Ҷанбаи луғавии сохтори вожаҳои сермаънои соматикӣ (дар заминаи маводи «Шоҳнома»-и Фирдавӣ)*. /Д. Бобочонова. – Хучанд: Хуросон, 2011. – 168 с.
3. Ғанизода, Савринисо. *Таркиби ономасиологии калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ*. С. Ғанизода. – Хучанд, Нури маърифат, 2016. -188 с.
4. *Дар партави хуриед (Мунтахаби ашъори шоирони нимаи аввали асри XI)*.- Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.

5. Деҳхудо, Алиакбар. Фарҳанги мутавассити Деҳхудо. Дар ду мучаллад. (зери назари дуктур Саъидҷаъфарӣ Шаҳидӣ). / Алиакбар Деҳхудо. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1385. Ҷ. 1-2. -3224 с.
6. Козмоян Армануш. Рубаи в творчестве Фаррухи. // “Вестник общественных наук АН Арм.ССР”, 1973, №11, с.87-92
7. Қосимова, Мукаррама. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1. / М. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
8. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги форсӣ. Дар шаи мучаллад. М. Муин. –Техрон: Амири Кабир, 1375.
9. Муллоаҳмадов, Мирзо. Фарруҳии Систонӣ. / М. Муллоаҳмадов.-Душанбе: Наириёти “Дониш”, 1978.- 143 с.
10. Мухторӣ, Қутбиддин. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ / Қутбиддин Мухторӣ. - Душанбе: Деваштӣч, 2006. -130 с.
11. Дабирсиёкӣ, Муҳаммад. Девони ҳаким Фарруҳии Систонӣ. – Техрон: 1335.
12. Бурҳон, Муҳаммадҳусайн. Бурҳони қотей дар панҷ мучаллад. –Техрон, 1357.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Дар ду ҷилд (Дар зери таҳрири М. Ш. Шуқуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ) –М.: Советская энциклопедия, 1969. –Ҷ. 1. – 951 с.; Ҷ. 2. -949 с.

Reference Literature:

1. Nasriddin, Abdulmannon. *From Rudaki to Attor*. - Khujand: Publisher, 2017. -396 pp.
2. . Boboljonova, Dilbar. *Lexical and Structural Aspects of Multi-Semantic Somatic Words (on the basis of "Shoh-Name by "Firdawsi)*. / D. Boboljonova. - Khujand: Khuroson, 2011. - 168 pp.
3. Ghanizoda, Savriniso. *Onomasiological Structure of Complex Words of the Tajik Language /S. Ghanizoda*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2016. - 188 pp.
4. *In the Light of the Sun (Selected poetry belonging to the pen of the poets who lived in the first half of the XI-th century)*. - Dushanbe: Man-of-Letters, 2011. - 480 p.
5. *Dehkhudo, Aliakbar. Dehkhudo`s Intermediate Dictionary. In 2 volumes. (under the editorship of Dr. Saidjafar Shahidi) / Aliakbar Dehkhudo*. - Tehran: Tehran University Publishing-House, 1385. -VV. 1-2. - 3224 pp.
6. *Kozmoyan Armanush. Rubai in Farrukhi`s Creations // “Bulletin of Social Sciences under the AS of the Armenian SSR”, 1973, №11, - pp. 87-92.*
7. *Kosimova, Mukarrama. The History of the Tajik Literary Language (referring to the IX-th – the X-th centuries). Part 1. / M. Kosimova*. - Dushanbe, 2003. - 490 pp.
8. *Muin, Muhammad. Persian Dictionary. In six volumes. / M. Muin*. - Tehran: Great Amir, 1375.
9. *Mulloahmadov, Mirzo. Farrukhi Sistani. / M. Mulloakhmadov*. - Dushanbe: Knowledge, 1978. - 143 pp.
10. *Mukhtori, Qutbiddin. Lexical and Stylistic Peculiarities of Rudaki's Poetry / Qutbiddin Mukhtori*. - Dushanbe: Devashitch, 2006. -130 pp.
11. *Dabirsiyaki, Muhammad. Hakim Farrukhi Sistani's Collection of Compositions*. - Tehran: 1335.
12. *Burhan, Muhammad Husayn. “Burhoni Kote`” in five volumes*. - Tehran, 1357.
13. *The Dictionary of the Tajik Language (from the X-th to the beginning of the XX-th centuries). In two volumes (under the general editorship of M. Sh. Shukurov, V.A. Kapranov, R. Hashim, N.A. Masumi) - M.: Soviet Encyclopedia, 1969. - V. 1. - 951 pp.; - V. 2. -949 pp.*

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

07 00 00 ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ВА АРХЕОЛОГИЯ 07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

07 00 02 Отечественная история	5
<i>Турсунов Б.Р. Дипломатические отношения Кокандского ханства с империей Цинь</i>	<i>5</i>
<i>Мансурова М.А. Роль учительской интеллигенции Республики Таджикистан в осуществлении реформы системы образования (1991-2011 гг.)</i>	<i>18</i>
07 00 15 История международных отношений и внешней политики	26
<i>Фармонова Д. Қ. Чараёни рушди муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Туркменистон дар солҳои 2002-2012</i>	<i>26</i>

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ 10 01 00 ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

10 01 03 Литература народов стран зарубежья	34
<i>Солеҳов М. О. Тағйири ҳол ва таъсири он дар шеърӣ Саной.....</i>	<i>34</i>
<i>Шамшоди Ҷамшед. Такмили сохторӣ ва бандубасти «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ</i>	<i>44</i>
<i>Абдуллоев Р. Х. Усули тазкиранависӣ дар «Ёддоштҳо»-и устод Садрӣддин Айнӣ</i>	<i>57</i>
<i>Шокиров Ҷ.В. Саҳми дабириони эронӣ дар рушди номанигорӣи арабӣ.....</i>	<i>70</i>
<i>Ашӯрова М. М. Чанд мулоҳиза оид ба сарчашмаи достони “Хумой ва Хумоюн”-и Хоҷуи Кирмонӣ</i>	<i>79</i>

10 01 10 ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Куликовский А.В. Технологизация информационной деятельности: проблемы и перспективы....</i>	<i>86</i>
--	-----------

10 02 00 ЗАБОНШИНОСӢ 10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ

10 02 20 Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание . 95	95
<i>Самадова Р.А. Своеобразие формирования эмфазы языковых элементов в контексте поэзии русской и таджикской лингвокультуры</i>	<i>95</i>
<i>Негматова Д.С. Хусусиятҳои сохторӣ ва моҳияти вожаҳои модалӣ дар забони муосири тоҷикӣ.....</i>	<i>106</i>
<i>Умарова Ф. К. Этимология слов «истина/ҳақиқат», «добро/некӣ», «красота/зебой» в таджикском и русском языках.....</i>	<i>117</i>
10 02 22 Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии	125
<i>Ғанизода С. Оид ба мақоми ҷузъи қиёсӣ дар созмони калимаҳои мураккаб.....</i>	<i>125</i>
<i>Ғиёсов Н.И., Қодирова Ф.Р. Назаре ба таркиби лугавии «Чаҳоннома».....</i>	<i>134</i>
<i>Олимҷонов М.О. Сермағноии композитҳои навъи Татпуруша дар назми Бедил (дар мисоли композитҳои “калимаи тоҷикӣ+калимаи тоҷикӣ”).....</i>	<i>143</i>
<i>Қўрғонов З. Д. Робитаи аносири ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо ғушиҳои ҷанубии забони тоҷикӣ</i>	<i>150</i>
<i>Абдуллоева Г. Мавқеи калимаҳои мураккаби соматикӣ дар ашъори Фарруҳии Систонӣ.....</i>	<i>157</i>

CONTENTS

07 00 00 HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

07 00 02 Home History	5
<i>Tursunov B.R. Diplomatic Relations of Kokand Khanate with Tsin Empire</i>	5
<i>Mansurova M. A. The Role of Teachers Intelligentsia of Tajikistan Republic in the Implementation of the Reform in the Educational System (1991-2011)</i>	18
07 00 15 History of international relations and foreign policy	26
<i>Farmonova D. J. Dynamics of Further Relations between Tajikistan Republic and Turkmenistan (2002-2012)</i>	26

10 01 00 LITERARY CRITICISM

10 01 03 Literature of Foreign Countries Peoples	34
<i>Solehov M. O. Spiritual Regeneration and its Influence over Sanai's Poetry</i>	34
<i>Shamshodi Jamshed. Structural and Compositional Framing of "Reminiscences" by Sadridin Aini</i>	44
<i>Abdulloev R. Kh. Use of the Principle of Composing Teskire in "Reminiscences" by Sadridin Aini</i>	57
<i>Shakirov J.V. Iranian Dabirs` Contribution into the Arabic Epistolary Genre Development</i>	70
<i>Ashurova M. M. Some Notes on the Source of the Poem Referred as "Humoy and Humoyun" by Hoju Kirmani</i>	79

10 01 10 JOURNALISM

<i>Kulikovsky A.V. Technology of Informational Activity: Problems and Prospects</i>	86
---	----

10 02 00 LINGUISTICS

10 02 20 Comparative, Historical and Typological Linguistics	95
<i>Samadova R.A. Peculiarity of Formation in Reference to the Emphasis of Linguistic Elements in the Context of the Poetry Referring to Russian and Tajik Linguocultures</i>	95
<i>Negmatova D.S. Structural Peculiarities and the Nature of Modal Words in Modern Tajik Language</i>	106
<i>Umarova F. K. Etymology of the Words «истина/ҳақиқат/truth», «добро/некӯ/good», «красота/зебоӣ/ beauty» in Tajik and Russian Languages</i>	117
10 02 22 Languages of Foreign Countries Peoples of Europe, Asia, Africa, Natives of America and Australia	125
<i>Ganizoda S. On the Role of Similar Component in Complex Word-Building</i>	125
<i>Ghiyosov N. I., Kadirova F.R. Some Views Concerned with the Vocabulary (Stock of Word) of "Jahon-name"</i>	134
<i>Olimjonov M. O. Polysemy of Composites of "Tatpurusha" Type in Bedil's Poetry (on the example of the composites "Tajik word+Tajik word")</i>	143
<i>Kurgonov Z. D. The Connection between Multifunctional Auxiliary Elements of the Language of the Monuments of the X-XIII Centuries with Southern Vernaculars of the Tajik Language</i>	150
<i>Abdulloeva G. The Role of the Complex Somatic in Farrukhi Sistonii's Poetry</i>	157

БАРОИ ИТТИЛОЪ:

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризиавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҶТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми таърихшиносӣ ва филология.
- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи таърихшиносӣ ва филология;
- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;
- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми таърихшиносӣ ва филология;
- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоию иқтисодии ҶТ умуман ва минтақаҳои он;
- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҶТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризи, обзорҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми таърихшиносӣ ва филология дарбар гиранд;
- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;
- муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳои, ки мақола, обзорҳо ва тақризи дар бар мегиранд, ба зимма доранд;
- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада ҳатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақризи оғох мекунад;
- мақола, обзор ва тақризи ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;
- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;
- агар дар тақризи оид ба ислоҳу такмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои такмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;
- муаллиф маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро якҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.
- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоию услубиро мусаҳҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешавад;
- варианти барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ ба идора баргардонда шавад;
- мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи мудаллал ирсол мекунад;
- тибқи дархости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти ҶТ ва ҚОА ВМИФР идораи маҷалла ба онҳо тақризи хуб пешниҳод мекунад.

***Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмию назариявии «Ахбори
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»
барои чоп ирсол мегарданд***

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **07 00 00 – илмҳои таърих ва археология** (рамзҳои 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06) ва **10 00 00 – илмҳои филология** (рамзҳои 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22), ки қаблан дар ҳеч ҷой чоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои ҷои кори муқаррарӣ мӯҳр гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо)

- гунаи ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 735700, ҚТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, утоқи 307

Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғаи сомона www.vestnik.tj

***Тибқи талаботи КОА назди Президенти ҚТ ва КОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро
дарбар гирад:***

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- аспирантон унвонҷӯён, муаллифон, докторантҳо номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- зикри мансаб, ҷои кор, шахру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- e-mail;

- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ, ё тоҷикию русию англисӣ (бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- чакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва ҳулосаҳои асосие, ки навоари илмӣ корро дар бар мегирад;

- вожаҳои калидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаҳо дарбар мегарданд);

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замиа мешавад; Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Рӯйхати мазкур аз рӯйи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсайн бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти боэътимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқаррарзон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серии общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензируемого журнала «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: филологические науки, исторические науки и археология;
- развитие международного сотрудничества в сфере языкознания, литературоведения, истории и археологии;
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений филологических и исторических наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: филологические науки, исторические науки и археология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;
- Редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, отзывов, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **07 00 00 – Исторические науки и археология** (шифры 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06); **10 00 00 – Филологические науки** (шифры 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках объемом 10-15 страниц с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 307. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru. Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках; - e-mail;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 120 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну;
- ключевые слова на русском и английском языках (не менее 6 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание – курсив, выравнивание по ширине);
- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;
- ссылки даются в квадратных скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением перечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“**Bulletin of TSULBP**” is a scientifico-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the humanities it is edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal « Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: philological sciences, historical sciences and archeology;
- development of international collaboration in the spheres of linguistics, literary criticism and archeology;
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends in philological and historical sciences;
- quest of new knowledge for spiritual and social development of the population of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: linguistics, literary criticism and archeology:
 - solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
 - an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
 - all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
 - articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
 - articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
 - If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
 - an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author’s answer on every item of remarks;
 - the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);
 - a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;
 - articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);

- the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Federation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Articles (Surveys, Commentaries, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal (Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics, series of Humanitarian Sciences)

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: **07 00 00 – Historical sciences and archeology; 10 00 00 – philological sciences.**

The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English, with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author's (authors') signature (-s) on a hard copy of the article;
- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer's place of work;
- certificate from the place of studies (for post-graduates and master's degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 367. Electronic versions – e-mail address: info@vestnik.tj; vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63, site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);
- LBC index (to be located ibidem);
- author's last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;
- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral's degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master's degree students specify speciality of learning) in English or Tajik, Russian and English;
- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;
- E-mail.ru;
- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, **print Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);
- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-120 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;
- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, **print TNR 14**, italics alignment, width alignment);
- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited works only.
- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with **GOST** (State Standard).
- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

ЗИ-02.1.099ТJ

ИНДЕКС: 77746

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои гуманитарӣ
2020, №1 (82) 172 с.

Мухаррирон:
Шамурадова О.Б.
(мухаррири русӣ),
Балтина С.П.
(мухаррири англисӣ)
Мухаррири техникӣ:
Ҳақимхоҷаева М.К.

Вестник ТГУПБП.
Серия гуманитарных наук
2020, №1 (82) 172 с.

Редакторы: Шамурадова О.Б.
(редактор материалов на
русском языке),
Балтина С.П.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Хақимходжаева М.К.

Bulletin of TSULBP.
Series of Humanitarian Sciences
2020, №1 (82) 172 pp.

Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts),
Baltina S.P.
(English texts)
Technical editor:
Khakimkhojayeva M.K.

Суроғаи маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармухаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонии www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP.
Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Ба ҷопаш 16.04.2020 имзо шуд. Андоза 84x108/16. Ҷоғазии офсет. Ҷопи офсет. 18 ҷ.ч.
Теъдоди нашр 420 адад. Супориши № 78. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Парки технологияи ДДХБСТ

Подписано в печать 16.04.2020. Формат 84x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. 18 улл.
Тираж 420 шт. Заказ № 78. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Технологический парк ТГУПБП

Signed for printing 16.04.2020. Format 84x108/16. Paper offset, offset print. Circulation 420 copies.
Order #78. Price on contractual agreement

The publishing house "Dabir" under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1

The technological park under TSULBP

Напечатано согласно предоставленному редакцией оригиналу-макету